

GLASNIK

Slovenskega etnološkega društva

Bulletin of the Slovene Ethnological Society

58 | 1-2 2018

Glasnik Slovenskega etnološkega društva (*Glasnik SED*):

Znanstveno-strokovna revija Slovenskega etnološkega društva
58 | 2018, št. 1–2

Bulletin of the Slovene Ethnological Society:

Scientific Journal
58 | 2018, Issues 1–2

UDK 39(497.4)(05)

ISSN 0351-2908 Glasnik SED (Tiskana izdaja) | Printed edition

ISSN 2536-4324 Glasnik SED (Spletna izdaja) | Online edition

Revija je od leta 1956 izhajala kot *Glasnik Inštituta za slovensko narodopisje*, od leta 1959 (15 letnikov) kot *Glasnik Slovenskega etnografskega društva*, po letu 1976 pa izhaja kot *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*. | The Bulletin had been published under the name *Glasnik Inštituta za slovensko narodopisje* (Bulletin of the Institute for Slovene Ethnography) until 1956; as *Glasnik Slovenskega etnografskega društva* (Bulletin of the Slovene Ethnographical Society) until 1959 (15 volumes); and as *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* (Bulletin of the Slovene Ethnological Society) since 1976.

V enem letniku izidejo štiri številke. | 4 issues (1 volume) are published yearly.

SLOVENSKO *etnološko* DRUŠTVO
SLOVENE *ethnological* SOCIETY

Izdajatelj | Publisher©

Slovensko etnološko društvo
Zanj | Represented by Alenka Černelič Krošelj

Ponatis celotne številke ali posameznih prispevkov in fotografij je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira. | No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without written permission from the publisher. Quotations must contain a full mention of the source.

Naslov uredništva | Address

Slovenski etnografski muzej
Metelkova 2
1000 Ljubljana

Tel. | Tel.: (+ 386) 01 300 87 38

Fax | Fax: (+ 386) 01 300 87 35

Elektronska pošta | E-mail: info@sed-drustvo.si

Spletna stran | Website: <http://www.sed-drustvo.si/>

Urednici | Editors

Dr. Rebeka Kunej: glavna urednica | Editor-in-Chief
Anita Matkovič: odgovorna urednica | Editor-in-Charge

Uredniški odbor | Editorial Board

Dr. Miha Kozorog, mag. Martina Piko-Rustia, Alenka Černelič Krošelj: člani | Members

Prispevke so recenzirali člani uredniškega odbora in zunanji recenzenti. Redakcija št. 1–2, 58|2018 je bila končana 15. marca 2018. | All articles have been reviewed by the Editorial Board. The editing of this issue was completed on the 15th of March 2018.

Za znanstveno in strokovno vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji. | The authors are solely responsible for the content of their articles.

Jezikovni pregled | Language Editor

Dr. Saša Poljak Istenič, Irena Destovnik

Prevodi angleških povzetkov in izvlečkov | Translation into English

Mateja Zuraj in posamezni avtorji | Mateja Zuraj and authors

Bibliografska obdelava v programskem sistemu COBISS | Article Classification

Breda Pajsar

Oblikovanje in prelom | Design and Typesetting

Ana Destovnik

Tisk | Printed by

KOLORTISK tiskarna d. o. o.

Naklada | Circulation

400 izvodov | 400 copies

Skromnost ali preračunljivost

Moje (naivno) mnenje, da je nenačujanje svojih preteklih objav v novem članku del navad slovenskih piscev, ki je povezano z njihovo pretirano skromnostjo, se je ob vstopu v četrto leto sodelovanja pri urednikovanju *Glasnika Slovenskega etnološkega društva* povsem spremenilo. Iz izkušenj v tem obdobju nenačujanje lastnih člankov vse bolj dojemam kot preračunljivost avtorjev in del njihove špekulacije. Naj ponazorim. Dogodilo se je, da je avtor skoraj sočasno oddal skoraj enak članek v *Glasnik* in tujo revijo. Dogodilo se je, da je avtor članek s podobno vsebino z nekajdnevnim zamikom poslal še v drugo slovensko revijo. Med oddajo besedila in natisom članka zaradi recenzentskega postopka in uredniškega dela preteče kar nekaj časa, zato uredniki ne vemo, ali ista vsebina morda ni tudi drugje v postopku objave. In ker smo sodelujoči z etičnimi načeli uredniškega dela in recenziranja zavezani k nerazkrivanju informacij o vsebini članka, zaupamo, da tudi avtorji ravnajo po etičnih načelih, ki veljajo pri objavljanju prispevkov. Pa ni vedno tako. V obeh zgoraj navedenih primerih smo uredniki to ugotovili šele, ko sta bili reviji že v tisku oziroma natisnjeni. In dogodilo se je, da sem kot urednica prejela besedilo, ki je bilo povsem enako kot že objavljeno poglavje v strokovni monografiji. Povsod so avtorji pozabili, da etika objavljanja znanstvenih člankov narekuje, naj enakega ne objavijo dvakrat oziroma naj se navzkrižno sklicujejo na svoja silno podobna dela. Pa se v njihovi (lažni) skromnosti niso. Celo več, vsi so želeli, da se njihovi prispevki objavijo kot izvirni znanstveni članki.

S takimi dejanji avtorji najprej škodujejo sebi – če ne drugače, vsaj s tem, da ne opozorijo na svoja nova izvirna spoznanja v hkrati objavljenem članku – a tudi revijam, v katerih objavljajo. Le v primeru, ko gre za podvajanje »enakih novih spoznanj«, postane razumljivo, da jim sklicevanje na svoje »dvojnike« ni v interesu. Res je, da lastni citati v slovenskem merjenju znanstvene odličnosti ne štejejo in ne prinašajo dodatnih točk. So pa izjemno pomembni, ker tako opozarjamo na svoj prispevek in na revijo, kjer smo že objavili svoja spoznanja. In ker se (kvantitativna) ocena revije, t. i. *rating*, določa glede na citate v zadnjih treh letih – čeprav je tako ocenjevanje sporno predvsem za humanistiko, kjer so spoznanja lahko aktualna in pomembna bistveno dlje – bi bilo dobrodošlo, da avtorji na svoje predhodne (ali istočasne) sorodne članke opozorijo v svojih novih razpravah. Pa ne, saj jih zanima zgolj lastna produkcija člankov in nabiranje novih točk znanstvene odličnosti s *člankopisjem*. Navsezadnje je pomembno le to, da napišemo dober članek, ki prinaša res nekaj novega, da se bodo lahko drugi (in se bomo tudi sami) v prihodnosti nanj še sklicevali.

A za pisanje dobrega članka pisec potrebuje čas, pred tem pa še več časa za temeljito raziskovanje. V primežu sodobnih teženj raziskovanja ni ne enega ne drugega v preobilju. Zato se mi ob prejemu prispevka, ki je kljub jasnim in dostopnim navodilom pripravljen čisto po svoje ali celo pomanjkljivo, občasno zazdi, da je urednikovanje brezplačen servis za tehnično urejanje prispevkov »pomembnih« in prezaposlenih avtorjev. Veličina pisca se kaže v pronicljivosti misli, poleg tega pa tudi v spoštovanju dela drugih, ki sodelujejo v procesu objave. In vse to ni povezano ne z nazivi ne s točkami in niti s položajem avtorja, ampak s človečnostjo slehernika.

V uredništvu z veseljem ugotavljamo, da nam je s skupnimi močmi izid številke uspelo premakniti v dni brsteče narave. Mislimo prihodnost (tako bo naslov tematskega sklopa v jesenski številki) in se poslavljamo z objubo, da bo tudi naslednja številka med vami nekoliko prej kot navadno.

Rebeka Kunej,
glavna urednica

		Razglabljanja	Reflections
5	Daša Ličen	Razstaviti Drugega: Saidin prihod v Trst Exhibiting the Other: Saida's Arrival in Trieste	
17	Drago Kunej	Posnetki slovenskih pesmi v Berlinskem Phonogramm-Archivu kot primer Drugega Recordings of Slovenian Songs in the Berlin Phonogramm-Archiv as an Example of the Other	
27	Helena Konda	Slovenski odporiški grafiti med drugo svetovno vojno Slovene Resistance Graffiti during World War II	
43	Saša Babič	Barve v slovenskih folklornih ugankah Colour and Colour Symbols in Slovenian Riddles	
53	Tjaša Konovšek, Peter Mikša, Matija Zorn	Od cokel do gozjarjev: Gorniška obutev na Slovenskem v 19. in 20. stoletju From Wooden Clogs to Hiking Boots: Mountain Footwear in the 19th and 20th Centuries	
65	Dušan Štepec	Obnova mirnskega gradu kot priložnost za razvoj kulturnega turizma v Mirnski dolini The Mirna Castle Renovation as an Opportunity for the Development of Cultural Tourism in the Mirna Valley	
		Knjižne ocene in poročila	Book reviews
77	Jasna Fakin Bajec	Saša Poljak Istenič (ur.): Stare tržiške jedi, novi okusi: Tržiška kulinaricihna dediščina Saša Poljak Istenič (ed.): Old Dishes, New Flavours: The Culinary Heritage of Tržič	
78	Petra Kavrečič	Saša Poljak Istenič, Katja Hrobat Virloget in Mateja Habinc (ur.): Nemi spomini: Manjšine med obrobjem in ospredjem Saša Poljak Istenič, Katja Hrobat Virloget and Mateja Habinc (ed.): Silent Memories: Minorities between the Fringes and the Foreground	
80	Veronika Zavrtnik	Jernej Mlekuž: Kranjsko klobasanje: Slovenska zgodovina, kot jo pišejo packe kranjske klobase na časopisnem papirju Jernej Mlekuž: Carniolan Ramblings: Slovenian History as Told by the Carniolan Sausage Stains on the Newsprint	
82	Jelka Pšajd	Andrej Brence in Monika Simonič Roškar: Zgodba o goricah in vinu: Vinogradništvo na slovenskem Štajerskem in načinu življenja v Halozah od pojava trtne uši konec 19. stoletja do let po drugi svetovni vojni Andrej Brence and Monika Simonič Roškar: A Story of Wine-Growing Hills and Wine: Viticulture in Slovenian Styria and the Way of Life in Haloze in the Period between the Grape Phylloxera Infestation in the Late 19th Century and the Post-WWII Years	
85	Vito Hazler	Janez Bogataj: Ni ga tiča čez prašiča!: Kultura kolin na Slovenskem Janez Bogataj: There's Nothing Quite Like the Pig: The Pig Slaughter Culture in Slovenia	
87	Iztok Ilich	Miran Puconja: Slovenska kmečka kultura. Na Cvenu od zemljiške odveze do začetka tretjega tisočletja Miran Puconja: Slovenian Peasant Culture. The Village of Cven from Peasant Emancipation to the Beginning of the Third Millennium	
90	Marko Terseglav	Folklorna skupina Dragatuš: Belokranjske sledi Dragatuš Folk Dance Ensemble: Traces of Bela Krajina	
93	Iztok Ilich	Novi tiski na kratko Briefly on New Publications	
		Konservatorske strani	Conservation pages
95	Mojca Tercelj Otorepec	Delovna skupina etnologov konservatorjev Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije: Poročilo o delu za leti 2016 in 2017 Working Group of Ethnologists-Conservators of the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia: 2016 and 2017 Work Report	
99	Dušan Štepec	Poročilo in zaključki VII. simpozija etnologov-konservatorjev Slovenije in Hrvaške: 11. – 13. oktober 2017, Krško Report and Conclusions of the 7th Conference of Ethnologists-Conservators of Slovenia and Croatia: 11 – 13 October 2017, Krško	

		Slovinci zunaj meja Republike Slovenije Slovenes living beyond the borders of the Republic of Slovenia	
105	Martina Piko-Rustia	Ob 15-letnici etnološkega muzeja na Kostanjah: Materialna kulturna dediščina pri Slovincih na avstrijskem Koroškem in njena zaščita On the 15th Anniversary of the Ethnological Museum in Kostanje: The Material Cultural Heritage of Slovenians in Carinthia and Its Protection	
111	Marjeta Trkman Kravar	25. obletnica Zveze slovenskih društev na Hrvaškem in 14. vseslovensko srečanje The 25th Anniversary of the Association of Slovenian Societies in Croatia and the 14th All-Slovenian Meeting	
		Društvene strani	Society pages
112	Tatjana Dolžan Eržen	Regionalno srečanje članov Slovenskega etnološkega društva z Gorenjskega, podpornikov Slovenskega etnološkega društva in privržencev etnologije in kulturne antropologije Regional Meeting of the Slovene Ethnological Society's Members from Gorenjska, the Society's Supporters, and Adherents of Ethnology and Cultural Anthropology	
113	Mirko Ramovš	Okrogla miza 4x70 = 47 – Etnološka desetletja in delo štirih: Slovenski etnografski muzej, 14. september 2017 Round-Table Discussion 4x70 = 47 – Ethnological Decades and the Work of Four: Slovene Ethnographic Museum, 14 September 2017	
117	Inga Miklavčič Brezigar	Strokovna ekskurzija na Goriško – Murkovanje 2017 Study Tour to the Goriška Region – 2017 Murko Awards Ceremony	
119	Inga Miklavčič Brezigar	Govor na slovesni podelitvi Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkovih listin za leto 2017: Grad Kromberk, 11. november 2017 Speech at the Awards Ceremony of the 2017 Murko Award, Murko Special Recognition Award, and the Murko Certificate for Special Achievements: Kromberk Castle, 11 November 2017	
122	Ivanka Počkar	Pogovor z Murkovo nagrajenko 2017, kustosinjo in muzejsko svetnico Jano Mlakar Adamič: Etnološki večer, Slovenski etnografski muzej, 7. december 2017 A Talk with the 2017 Murko Award Winner, Curator and Museum Councillor Jana Mlakar Adamič: Ethnological Evening, Slovene Ethnographic Museum, 7 December 2017	
124	Inga Miklavčič Brezigar	Po poteh Liških pustov: »Pustna rajža« Slovenskega etnološkega društva, 4. februar 2018 Following in the Footsteps of Carnival Costumes from Lig: Slovene Ethnological Society's Shrovetide Trip, 4 February 2018	
126	Alenka Černelič Krošelj	Poročilo o delu Slovenskega etnološkega društva: Marec–december 2017 Work Report of the Slovene Ethnological Society: March – December 2017	
		Razstave	Exhibitions
130	Jelka Pšajd	Občasna razstava <i>Čez ta prag me bodo nesli, ko zatisnil bom oči</i> v Pomurskem muzeju Murska Sobota Periodical Exhibition <i>I Will Be Taken Across This Threshold When I Have Closed My Eyes for Good</i> at the Regional Museum Murska Sobota	
133	Mojca Račič	Božo Račič – Kume: Spominska razstava ob 130. obletnici rojstva Božo Račič – Kume: Memorial Exhibition on the 130th Anniversary of His Death	
		Etnologija je povsod	Ethnology is everywhere
136	Drago Šabec	Vzdevki vaščanov na Kranjskem in Goriškem Nicknames of Villagers in the Regions of Carniola and Goriška	
		Razpisi, vabila, obvestila	Tenders, invitations, notices
141		Razpis za podelitev Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine za dosežke v etnologiji na Slovenskem za leto 2017/2018 Tender for the bestowing of the Murko Award, the Murko Special Recognition Award, and the the Murko Certificate for the Special Achievements in Ethnology in Slovenia for 2017/2018	
142		Navodila za avtorje Instructions for Authors	

RAZSTAVITI DRUGEGA

Saidin prihod v Trst

Izvirni znanstveni članek | 1.01
Datum prejema: 13. 2. 2018

Izvleček: Prispevek na podlagi zgodovinskih virov osvetljuje razburkano življenje »pigmejske« dekllice Saide, ki jo je raziskovalec in vojak Romolo Gessi (1831–1881) leta 1877 pripeljal v Trst. Razstavljanje »eksotičnih primerkov«, v tem primeru ljudi, ki je bilo posebej pogosto od 18. stoletja naprej, je predstavljeno za ponazoritev splošnega odnosa do neevropskega Drugega. Prihod Saide je eden od drobnih, a vplivnih elementov, ki so krojili evropsko podobo neenakega Drugega in omogočali razmah kolonializma. Avtorica obravnava zgodovinsko epizodo interpretira v ideološkem obzorju tedanje in mestoma celo današnje Evrope.

Ključne besede: razstave, Trst, pigmejci, društva, kolonializem, rasizem.

Abstract: The article is based on historical sources and illuminates the choppy waters of a "pygmy" girl's life. Saida was brought to Trieste in 1877 by the researcher and soldier Romolo Gessi (1831–1881). Exhibiting "exotic samples", in this case humans, was especially common from the 18th century on and is here presented as an illustration of the general attitude to the non-European Other. The article is concluded by presenting Saida's arrival as one of many minor yet important elements that shaped the image of the unequal Other in Europe and enabled the spread of colonialism. The examined episode is interpreted against the ideological horizons of then, but at times also present-day, Europe.

Keywords: exhibitions, Trieste, pygmies, voluntary associations, colonialism, racism.

Uvod

»*Dame¹ in gospodje, današnji obisk vas ne bo pustil ravnodušne, pred vaše oči prihaja pigmejka iz mesa in krvi ...*« Tako bi se lahko glasil nagovor tržaškega občinstva, ki se mu je leta 1877 kar dvakrat ponujala priložnost ogleda dekllice (zanje) nenavadnega videza. Ko sem pred meseci v arhivskem časopisju iskala informacije o tržaškem društvu Minerva, sem med listanjem v Koprju tiskanega časnika *L'Unione* našla novico o eni od dveh javnih predstavitev Saide (Časopisni vir 1) iz ljudstva Aka.² Izhodišče tega prispevka je prav ta dogodek iz tržaške zgodovinske realnosti, ki osvetljuje življenjsko usodo dekllice v kontekstu 19. in deloma tudi 20. stoletja.

Če je Evropejec o neevropskih ljudstvih pred drugo polovico 19. stoletja navadno le bral, se je konec stoletja o njihovi drugačnosti lahko prepričal tudi v živo. Proti koncu 19. in v prvi polovici 20. stoletja so bili takšnih sre-

čanj deležni tudi manjši evropski in severnoameriški kraji. Njihovi prebivalci so lahko proti plačilu množično tešili svojo radovednost ob opazovanju »eksotičnih razstavnih eksponatov« – ljudi. Tržaška epizoda predstavlja eno od začetnih etap množičnega neposrednega soočanja z Drugim. Gre namreč za salonski dogodek, ki se ga je udeležila tržaška elita in je bil nekakšna predstopnja poznejših razstavljanj ljudi za široke množice, ki so se razmahnila konec 19. stoletja. Kljub temu da sta bili obe predstavitvi Saide prej znanstveno kot pa tržno usmerjeni – in zato iz mnogih vidikov neprimerljivi s poznejšimi »človeškimi vrtovi« (t. i. »human zoos«) – pa jima je lastna vsaj implicitna, če ne celo eksplicitna podpora uveljavljajoče se (zahodno)evropske nadvlade Afrike in Azije oziroma kolonializma kot takega.

V nadaljevanju skušam tako skicirati zgodbo o dekllici, ki je obenem tudi zgodba o soočanju z Drugim, o vlogi tedanje antropologije, o družbenih elitah, kolonializmu in končno tudi o društvih kot prostorih srečevanja, kjer si je izbrano občinstvo v imenu znanosti lahko ogledovalo po fiziognomiji drugačne ljudi. V članku najprej predstavim Saidino zgodbo, tako da povežem drobce razpoložljivih informacij o deklčinem bivanju v Trstu, nato spregovorim o podobnih dogodkih drugod v evropskih mestih in mestecih in njihovem spreminjanju skozi čas, na koncu pa sklenem, da je treba Saidino zgodbo razumeti kot prispevek k ponotranjenju ideje o hierarhičnosti človeških skupnosti. Saidina zgodba je zato metafora za ideološka upravičeva-

1 Čprav bi bralec posumil, da sem besedo »dame« v nagovor vključila brez posebnega motiva, pa poročanje v časopisu *Il Cittadino* (24. in 25. 4. 1877, v *Abbattista* 2005: 72–73) priča, da je bilo na prvi predstavitvi Saide med občinstvom veliko žensk.

2 Ljudstvo Aka pripada skupini ljudstev Bambuti, ki živijo na območju gozdov Ituri v današnjem Kongu. V tisku iz 19. stoletja so pripadnike teh ljudstev navadno označevali s terminom »pigmejci«. Izraz je označeval predvsem njihovo nizko povprečno višino (137 centimetrov) (Spletni vir 1). Danes se tega izraza zaradi njegove evolucionistične preteklosti drži negativna konotacija, zato ga postavljam med narekovaje.

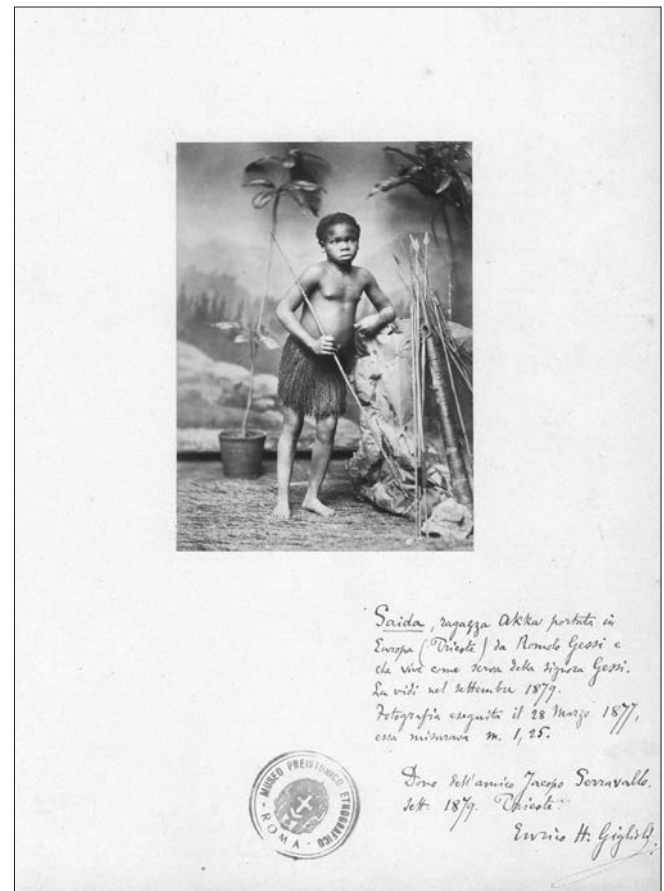
* Daša Ličen, mag. socialne in kulturne antropologije, mlada raziskovalka, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje, Novi trg 2, 1000 Ljubljana; dasa.licen@zrc-sazu.si.

nja kolonializma, imperializma, rasizma in drugih grenkih, a trdoživih bremen sodobnih zahodnjaških družbenih in političnih procesov.

Na nakazane probleme odgovarjam na podlagi sistematične obravnave arhivskih dokumentov (potopisi, memoarji, objavljena predavanja, znanstvena besedila), pregleda tržaškega časopisja in že objavljenih razprav drugih avtorjev. Pristop je po svoji naravi zgodovinsko- oziroma historičnoantropološki. Gre za obravnavo bolj ali manj klasičnih antropoloških vprašanj, pri odgovoru na katere si mora raziskovalec zaradi časovne oddaljenosti nujno pomagati s raznovrstnimi zgodovinskimi viri (Kramberger 2009: 56). Moj namen ni v pozitivistični maniri opisati deključino lobanjo ali dlani niti ugibati o njeni starosti, inteligenci ali spolni zrelosti, kot so to počeli tedanji antropologi. Prav tako ne gre za goli opis Saidinega življenja, ampak za pristop, ki tke niti med antropologijo in zgodovinskim. Preteklost je, skratka, mogoče razgrniti tudi z raziskovalnim aparatom antropologije, kar si na naslednjih straneh prizadevam pokazati tudi sama.

Saida v Trstu

Med izobiljem etnografskega gradiva, ki ga je florentinski zoolog in antropolog Enrico Hillyer Giglioli (1845–1909)³ zapustil po smrti, je tudi fotografija deklice (Slika 1). Fotografija je zgolj droben utrinek iz deključinega zanimivega življenja, vendar njena preučitev odpira več širših vprašanj. Posnetek je nastal 28. marca leta 1877 v neznanem tržaškem fotografskem studiu. Na njem je upodobljena temnopolta deklica, z levo roko naslonjena na improvizirano skalo, v desnici pa drži sulico, »kakor da bi bila doma«. Kljub dejstvu, da je bila fotografija posneta na pragu pomladi, je deklica oblečena zgolj v nekakšno slamnato krilce. Stoji na preprogi iz rafije ali podobnega materiala. V ospredju jo krasijo »afriški« predmeti, v ozadju pa sta visoki lončnici, ki spominjata na fikuse. Še več, deklico so namestili pred presenetljivo studijsko ozadje. Gre namreč za platno, na katerem so upodobljeni z iglavci poraščeni alpski vrhovi. To je bil najbrž najboljši približek fotografove predstave o deključinem afriškem domu.⁴ Najdlje od kulture in najbližje naravi?

Prva Saidina fotografija iz Gigliolijevega arhiva.

Vir: © Museo delle Civiltà – MPE »L. Pigorini«, Piazzale G. Marconi 14, Rim, Italija.

Akaško deklico, ki so jo poznali pod imenom Saida, je leta 1877 v Italijo⁵ pripeljal raziskovalec in vojak Romolo Gessi (1831–1881). Gessi je na vrhuncu svoje vojaške kariere – predvsem zaradi poznavanja številnih jezikov in dobrih odnosov z britanskim generalom Charlesom Gordonom (1833–1885) – leta 1873 postal guverner provinc ekvatorialne Afrike. Vse do smrti je v notranjosti afriške celine odkrival Evropi neznane dele Nilovega porečja in se, vsaj na deklarativni ravni, boril proti trgovini s sužnji (več v Zaccaria 1999). Leta 1877 je ob začasnih vrnitvi v Italijo prejel medaljo Italijanskega geografskega društva (Società Geografica Italiana) (Moffa 2000), člane društva in širšo znanstveno skupnost pa ob tem obisku razveselil s »primerkom afriškega človeka« (kot so deklico verjetno pojmovali Gessijevi sodobniki), z deklico, ki so ji domnevno še pred Gessijevim prihodom v porečje Belega Nila dali muslimansko ime Saida.⁶

⁵ Guido Abbattista (2013: 104) pravi, da je Gessi deklico pripeljal »v Italijo«, medtem ko pod Gigliolijevo fotografijo piše, da jo je pripeljal v »Evropo (Trst)«, torej Avstro-Ogrsko, in ne (še) Italijo.

⁶ Občasno je njeno ime zapisano tudi kot *Saida*.

³ Enrico H. Giglioli je leta 1864 diplomiral v Pisi. Pet let pozneje je začel poučevati zoologijo v Firencah, nato pa je svojo plodno raziskovalno kariero obogatil s predsedovanjem florentinskemu zoološkemu muzeju.

⁴ Scena studijskih fotografij šestih Afričanov, ki so bile posnete leta 1884 na italijanski razstavi v Torinu (*Esposizione generale italiana*), na podoben način ustvarja povezavo z »divjjo Afriko« (Abbattista 2013: 154). Mimogrede, italijanski čokoladni piškoti *assabesi* so dobili ime prav po tej skupini Afričanov iz Assaba; za potrebe razstave so jim zgradili celo »afriško vas« (Abbattista 2014: 254).

Deklico je le nekaj tednov po prihodu v Trstu vzel pod drobnogled tržaški arheolog in paleontolog Carlo Marchesetti (1850–1926),⁷ ki je leta 1876 postal vodja Mestnega naravoslovnega muzeja (Civico Museo di Storia naturale) in ga upravljal še nadaljnja štiri desetletja. Med pisanjem o nekropolah, egipčanski prazgodovini, rastlinstvu na Cresu in še marsičem drugem je Marchesetti našel čas tudi za akaško deklico. Dne 23. aprila 1877 jo je na enem od rednih srečanj Jadranskega društva za naravoslovje (Società adriatica di scienze naturali), katerega aktiven član je bil tudi sam, predstavil članom in nekaj zunanjim slušateljem. Predavanje je pritegnilo tudi popotnika in raziskovalca Pellegrina Matteuccija (1850–1881), ki je pripotoval iz Rima, da bi »preučil morfološke posebnosti te deklice« (Marchesetti 1878: 408).⁸ Jadransko društvo za naravoslovje je sicer na pobudo verjetno najbolj znanega tržaškega društva, tj. Društva Minerva (Società di Minerva), nastalo leta 1874 in se kot strokovno društvo v različnih sekcijah – entomološki, kemijski, antropološki in prazgodovinski – posvečalo naravoslovnim raziskavam (Marušič 1999: 166, 174). Med slednje se je, kot kaže, brez težav uvrstila tudi Saida, ki je bila zanimiva tako za resne kot za prostočasne znanstvenike, a je pritegnila tudi širšo javnost, za katero lahko predvidevamo, da je bila očarana s podobami Drugega. Z dovoljenjem Saidine skrbnice, gospe Gessi, je Marchesetti Saido ob tej priložnosti predstavil tudi v živo. »V živo« gre v primeru Saidine predstavitve posebej poudariti, saj gre za osrednji vidik celega niza podobnih dogodkov, ki so bili v drugi polovici 19. in še zlasti v prvi polovici 20. stoletja organizirani na evropski in severnoameriški celini.

Deklico, predvsem njeno telo, je Marchesetti v predavanju predstavil na način, ki je bil verjetno le v podrobnostih drugačen od načina, ki bi ga izbral za opis kake živalske ali rastlinske vrste. Natisnjena različica njegovega predavanja je izšla leto pozneje (1878) v društveni publikaciji in je izčrpen vir za razumevanje tedanjih interpretacij Saide. Italijanski zgodovinar Guido Abbattista je o Marchesettijevem predavanju zapisal, da predavatelj »pred sabo nima človeškega bitja, temveč predvsem to, kar razume kot raziskovalni primerek, objekt meritev, ki podpira rezultate, na katerih temeljijo njegove raziskovalne hipoteze« (Abbattista 2005: 75). O naravoslovnem in s tem domnevno razosebljenem in znanstveno objektivnem pogledu na človeka in njegovo telo govori tudi dejstvo, da se deklíčino ime, Saida, pojavi šele na koncu pete strani predavanja. Kratkemu zgodovinskemu pregledu razprav o »pigmejcih« je sledil natančen opis deklíčinega telesa, ki se je začel z oceno deklíčine starosti in končal z meritvami posamičnih telesnih delov. Glede na zobe, višino (123 cen-

timetrov) in amenorejo, ki je po Marchesettijevih besedah lahko posledica »spremembe podnebja in načina življenja« (Marchesetti 1878: 413), deklica tedaj ni štela več kot trinajst ali štirinajst let. Deklici s črnimi lasmi in poltjo v barvi »svetle kave«, kot jo je opisal Marchesetti, so izmerili 37,2 stopinj Celzija telesne temperature in prešteli 88 srčnih udarcev na minuto. Marchesetti je ne glede na to poudaril, da bi bilo treba »pregledati« več pripadnikov plemena Aka, če bi želeli dobiti celovitejšo podobo o njihovi rasi (ibid.). Razpravljal je tudi o drugih delih deklíčinega telesa in za objavo pripravil celo tabele, iz katerih so razvidne dimenzije skorajda vseh telesnih nadrobnosti, vključno s številnimi meritvami glave (ibid.: 417–420). Pridobljene rezultate je dosledno primerjal z meritvami, ki so jih drugi raziskovalci opravili pri orangutanih, Kitajcih, med pripadniki nekaterih indijskih kast, a tudi pri »črncih« (»negri«) nasploh. O Saidini psihološki plati je Marchesetti spregovoril zgolj mimogrede. Slep je ostal tudi za povezavo med deklíčnim počutjem in telesnimi stanji, kar je opazil tudi Abbattista (2005: 75, 81).

Manj kot dva meseca pozneje, 12. junija 1877, se je podoben dogodek zgodil tudi v prostorih tržaškega društva Minerva (Časopisni vir 2), in sicer v organizaciji Tržaškega zdravniškega društva (Associazione medica triestina) (Abbattista 2005: 73). Tudi tokrat so si poslušalci oziroma gledalci deklico lahko ogledali na lastne oči. O dogodku je nekaj dni pozneje pisalo več časnikov, med njimi tudi koprška *L'Unione*, ki je poročala, da so v Minervi predstavili deklico Saido, predstavnico »pigmejskega« ljudstva Aka iz Srednje Afrike. Ne samo barva deklíčine kože, tudi njena višina in um sta zbujala zanimanje. Saida je namreč pripadala »prtljikavi rasi« (»razza nana«), katere pripadniki so v povprečju merili 144 centimetrov, a so bili »bistrega uma« (»d'ingegno svegliato«) (Časopisni vir 1). Ob tej priložnosti jo je predstavil koprski plemič in zdravnik Pio Gravisi,⁹ ki je v svojem predavanju osvetlil zgodovino in fiziologijo ljudstva Aka. Kakor kaže, je bila deklica tudi ob tej priložnosti predstavljena na način, ki si je prizadeval biti kar najbolj znanstven.

Druga deklíčina fotografija (Slika 2) je bila posneta v istem studiu kot prva, a verjetno šele februarja 1878 (Abbattista 2013: 423), zagotovo pa ne pozneje. Tudi tokrat se je fotograf odločil za alpsko ozadje, dve fikusu podobni lončnici, slamnato preprogo, skalo in sulice. Dodal je še leopardjo kožo in, kot kaže, deklici iz neznanega razloga razčesal lase. Saidini lasje na posnetku namreč niso več v majhnih sprijetih kodrih, ki se tesno dotikajo glave, temveč štrlijo in se zdijo daljši kot na prvem posnetku. Tudi ta fotografija se je ohranila kot del bogate Gigliolijeve zapuščine. Pod njo je Giglioli zapisal, da je približno 12

7 Občasno omenjen tudi kot Carlo de Marchesetti oziroma von Marchesetti.

8 Vsi prevodi v slovenski jezik so avtoričini.

9 Pio Gravisi Barbabianca, o katerem sicer ni veliko podatkov, je dal leta 1885 v Kopru (med današnjima Semedelo in Žusterno) postaviti neogotski grad, ki obnovljen stoji še danes.

Saida ragazza Ahka di circa 12 anni
portata in Europa dal capitano Romolo Gessi
e dimorante presso sua madre a Trieste
Foto del dott. C. de Marchesetti, Feb. 1878.
N.B. La fotografia ha stupendamente rappresentato
l'aspetto dei capelli col petto.

Giulio H. Giglioli

Druga Saidina fotografija iz Gigliolijevega arhiva.

Vir: © Museo delle Civiltà – MPE »L. Pigorini«, Piazzale G. Marconi 14, Rim, Italija.

let¹⁰ staro Saido v Evropo pripeljal Romolo Gessi in dodal, da mu je njeno fotografijo februarja 1878 podaril Carlo Marchesetti. Pod »nota bene« pa je še zabeležil, da je fotograf po neumnosti z glavnikom razčesal dekličine lase in tako razdril sprijete kosme las. Čeprav ne vemo, kdo, če sploh kdo, je deklico razčesal, lahko sklepamo, da je Giglioli glede na dekličino raso prvotno pričesko verjetno imel za pristnejšo od razčesane.

Preden povzamem zgodbo Saidinega življenja v naslednjih mesecih in letih, naj prostorsko in časovno kontekstualiziram na zgodovinskih virih sloneč opis njenega prihoda, fotografiranja in obeh predstavitev. Saida je bila morda na Tržaškem enkratni primer, vendar je bil v evropskem kontekstu njen приход v Evropo vse prej kot netipičen. V 19. stoletju je namreč afriške in druge »domorodce« gostilo vsako večje evropsko mesto, njihovo število pa je proti prelomu v naslednje stoletje le še naraščalo.

10 Ni popolnoma jasno, zakaj je Giglioli menil, da ima deklica dvanajst let, če je Carlo Marchesetti leto prej ocenil, da jih ima verjetno trinajst ali štirinajst; morda se je pozneje pokazalo, da jih ima manj.

Evropa in »divjaki«

Od razsvetljenstva do romantike

Navzlic dejstvu, da je bil habsburški Trst 19. stoletja vse prej kot zakotno, zaspano ali po strukturi prebivalstva homogeno mesto, so v ta pristaniški urbani center prebivalci Afrike, Vzhodne Azije ali še oddaljenejših delov sveta zašli le redko (Abbattista 2013: 52). Po ulicah Trsta je odmevala množica jezikov, v mestu so živeli posamezniki različnih izvirov in ver, celo taki, ki niso pripadali prav nobeni veri. Zaradi privilegijev, ki jih je Trstu naklonil Dunaj, so bogati meščani imperialnega in emporialnega Trsta že v 18. stoletju spletli trgovske mreže po vsem Sredozemlju. Blaginja, ki jo je to merkantilistično usmerjeno pristanišče doseglo v 19. stoletju, je privabila množično delovno silo, ki je še okrepila pisanost mestnega tkiva (glej Kalc 2008), vendar bolj na ravni kulturnih vzorcev kakor po fenotipskih razlikah oziroma zunanjem videzu. Večina Tržčanov je v svojem življenju le izjemoma uzrla pripadnika druge rase, rečeno z jezikom 19. stoletja.¹¹

Zanimanje za Drugega in število priložnosti, ko so se Evropejci o drugačnosti neevropskih ljudstev lahko prepričali na lastne oči, sta sčasoma naraščala. Preden je v poznem 19. stoletju razstavljanje pripadnikov afriških in drugih ljudstev postalo prava evropska moda, ki ni obsedla le evropskih prestolnic (Abbattista 2013: 35), temveč vsaj oplazila tudi manjše kraje habsburške monarhije, so radovedni Evropejci o drugačnih od sebe večinoma lahko le brali. Popotniki, ki so si imeli priložnost ogledati svet onkraj domačega obzorja, so svoje izkušnje navadno ubesedili (glej Curran 2011: 29–73; za slovenski kontekst Šmitek 1986); njihovi popotniški vtisi so pogosto pripovedovali o divjakih z repi, dvema glavama, do tal segajočimi ušesi in celo o pritlikavih bitjih, ki so domovala v jajčnih lupinah.¹² Pomanjkanju verodostojnosti navkljub so učeni in premožni popotniki (Puccini 2007: 18), katerih poti so bile tesno povezane z imperializmom, ustvarjali podobo o kulturnih in po zatonu razsvetljenske miselnosti predvsem morfoloških posebnostih Druhih.

Enotnost človeške vrste in kulturna raznovrstnost v njej, osrednji razsvetljenski ideji, sta napajali empirične raziskave popotnikov in zgodnjih filologov, vendar pa se, kakor

11 Besede *rasa* v tem prispevku sicer skladno s sodobnimi dognanji genetike ne uporabljam (Foster in Sharp 2002: 844; Sanjek 2002: 699). To jasno podpira tudi antropološka misel, ki zavrača povezavo med biološkimi razlikami, zlasti barvo kože, in kulturno raznovrstnostjo, čeprav vlogo, ki jo je nekdaj imela rasa, danes pogosto nadomešča kultura (Baskar 2004: 130–132). Z zapisanim se želim izogniti rasiističnim klasifikacijam, a s tem ne izražam nikakršnega dvoma o obstoju rasizma, ki kot mišljenje ali ravnanje še zmeraj obstaja, in to kljub odsotnosti ras ali sklicevanja nanje.

12 Marchesetti v svojem predavanju kritično navaja veliko tovrstnih opisov (1878: 409–411). Iz takšnih poročil sta se sicer že v 18. stoletju norčevala Jonathan Swift in Jean-Jacques Rousseau (Curran 2011: 8).

meni André Gingrich (2005: 65–68), ti zgodnji etnografi niso nujno uklonili ekspanzionističnim kolonialnim ambicijam. Šele po ideološkem obratu v porazsvetljenem in konservativnejšem začetku 19. stoletja so bila – skladno z vplivno interpretacijo oziroma instrumentalizacijo Herderjevih stališč – uveljavljena razumevanja Drugega predrugega.¹³ Enciklopedično zajemanje različnih segmentov realnosti je z romantiko postalo hierarhizirano. Obdobje romantike in z njo nacionalizma je naplavilo sveže, k znanstvenosti stremeče, a precej bolj problematične interpretacije sveta onkraj Evrope, med dolgoročnimi rezultati katere je (bila) naposled tudi ideologija nacizma.¹⁴ Čeprav razsvetljsko gibanje ni zaokrožena in monolitna enota, ki bi jo morali idealizirati, so bile v danem kontekstu razsvetljske težnje, ki v primerjavi z romantičnimi človeka obravnavajo nediskriminatorno, vsaj na videz humanejše in v nekem smislu naprednejše.

Opisani predstavitvi Saide sodita v čas, ko so elite večjih evropskih urbanih središč svoje zanimanje za drugačno že lahko potešile z lastnim pogledom na Drugega, morda celo z razpravljanjem o njegovem telesu, in ne več zgolj z branjem v udobnih naslanjačih. V 19. stoletje si je torej omejeno število gledalcev »divjake« lahko ogledalo v salonih, društvenih prostorih ali dnevnih sobah. Šele konec stoletja pa so bili množično razstavljeni. Tedaj so stopili tudi na odre, sejme, *Völkerschauen*, v cirkuse ali celo v kletke in izložbe človeških vrtov. Pred koncem 19. stoletja torej navadno ni šlo za veličastne dogodke, ob katerih bi, recimo, skupino Hotentotov postavili med bradato damo, šimpanze in pritlikavce, torej med raznovrstne odklone od »normalnega«. Prav tako Saida najverjetneje ni bila namenjena (le) kratkočasenju obiskovalcev in gotovo ne zaslužku podjetnih uvoznikov eksotičnega, temveč je, vsaj na videz, služila razvoju znanstvenih disciplin. Med slednjimi posebej antropologije, ki se je tedaj osredinjala predvsem na fizične in rasne vidike človekovega telesa. Čeprav smo danes prav antropologi tisti, ki opozarjamo, da imajo življenja vseh prebivalcev tega sveta vrednost, so korenine discipline zasidrane v 19. stoletju. Kljub spornosti je tedanja antropologija pomembno izhodišče današnjemu antropološkemu raziskovanju (Claessen 2002: 326), četudi raje kot opozorilo in ne kot zgled.

13 Druga, ravno tako pomembna, a manj temačna plat odkrivanja Drugega se je dogajala doma. Z besedami slovenskega fizika Simona Šubica je »ljudstvo moralo spoznati sebe« (več v Fikfak 1999). V tem prispevku zbiranje ljudskega blaga puščam ob strani, a s tem ne zanikam pomena narodopisnega odkrivanja podob evropskega podeželja (nem. *Volkskunde*), ki je tako kot odkrivanje in predstavljanje neevropskega Drugega (nem. *Völkerkunde*) prežeto s procesi modernizacije, obenem pa k procesom modernizacije prispeva tudi samo.

14 V tej številki *Glasnika SED* tudi Drago Kunej (2018) o rabi glasbenih posnetkov slovenskega ljudskega petja Gustava Küppersa-Sonnenberga. Redko gradivo, ki ga avtor razlaga kot primer glasbe Drugega, je morda odraz ideologije nacistične stranke.

Sara, Azil in spodrseljaji misijonarjev

Ne samo znanost, tudi posamični zgodovinski dogodki svojo temno senco vlečejo v 21. stoletje. V 19. stoletju je v Evropo prihajalo vedno več Afričanov, posebej takšnih, ki jih sem niso pripeljali zgolj zaradi drugačne barve polti, temveč tudi zaradi višine ali celo zadnjice. O tem priča naslednji primer. Leta 1810 je z območja, ki danes pripada Republiki Južni Afriki, v Anglijo prispela mlada Sara Baartman (pred 1789/1790–1815), poznana tudi kot Hotentotska Venera. Med letoma 1810 in 1814 je bila glavna zanimivost številnih dogodkov na Otoku. V tej vlogi je bila prisiljena trpeti tudi zadnje leto svojega življenja, ko jo je kupil krotilec živali z odrskim vzdevkom Reaux in jo odpeljal v Pariz. Vendar pa nenavadno telo Hotentotske Venere ni služilo zgolj razburljivim predstavam, pač pa – tako tedaj, ko je bila še živa, kot po njeni prehitri smrti – tudi znanosti (Imma 2011:137). George Cuvier (1769–1832), francoski naravoslovec, znan tudi kot »oče anatomije«, je živo Saro natančno izmeril, po smrti pa je dele njenega seciranega telesa tudi stehtal, premeril, analiziral in opisal. Njeni ritnici in genitalije, ki so sodobnike še posebej *privlačile*, je shranil v steklenih kozarcih (Imma 2011: 137). Na podlagi pridobljenega gradiva je Cuvier sklenil, da je Sara pripadala manjvredni rasi (Imma 2011: 137), deli njenega telesa pa so prišli na stalno razstavo pariškega muzeja, kjer so bili na ogled vse do leta 1975. Šele leta 2002 so francoske oblasti, po vročih razpravah in posredovanju Nelsona Mandele, ostanke Sarinega telesa vrnile v Južno Afriko, kjer je bila (več kot dve stoletji po rojstvu) ceremonialno pokopana.¹⁵

Manj odmevna, a podobna je zgodba »eskimske« deklice Azil, ki so jo že nekaj let prej (1827–1843) razstavljali po evropskih dvorih, salonih, društvenih prostorih in celo gledališčih. Po besedah Guida Abbattiste naj bi si jo bilo mogoče ogledati tudi v Vidmu (Abbattista 2013: 103). Veliko otrok so na evropska tla pripeljali zlasti misijonarji. Pripeljani dečki in deklice naj bi v Evropi prevzeli krščanstvo in se po določenem času vrnili domov, največkrat v Afriko, kjer naj bi sami širili božjo besedo. Najprizadevnejši duhovnik, Nicolo Olivieri (1792–1864), je recimo na apeninski polotok, jug Francije in avstrijske dežele pripeljal skoraj 500 otrok, večkrat pa se je oglasil tudi v Ljubljani (Frelih 2009: 15). »Na pot spoznanja in omikanja« je »neverne divjake« iz Afrike skušal pripeljati

15 Primer je zanimiv tudi z vidika analize delovanja nacionalne države, ki si vedno znova prilašča zgodovinske drobce iz obdobja pred njenim nastankom, ki z nacionalno idejo nimajo prav nikakršne zveze. Na začasni razstavi pariškega *Musée de l'Homme* so kustosi zapisali, da so bili leta 2002 Sarini možgani in spolni organi »vrnjeni njenim ljudem« (začasna razstava *Nous et les autres*, obiskana decembra 2017), s čimer je glede na politične okoliščine verjetno mišljena Južna Afrika. Sara Baartman pa vendar ni in ne more biti ikona južnoafriške zgodovine. Lahko bi bila zgolj kojkojska ikona, torej ikona ljudstva, ki mu je domnevno pripadala.

tudi misijonar Ignacij Knoblehar (1819–1858), ki je svoja popotovanja etnografsko zapisal v potopisu *Potovanje po Beli reki*.¹⁶ Manj znano pa je, da je tudi Knoblehar sam organiziral prihod afriških »kerščenčikov«, ki so jih nato na Kranjskem preimenovali in izobrazili (Zajc in Polajnar 2012: 76). Verjetno najboljši poznavalec misijonarskih odprav pri nas, Marko Frelih, o tem celo tako: »Vrhunec slovenskega stika z Afriko pa je bil zagotovo prihod sudanskih otrok v Ljubljano« (Frelih 2009: 15). Anton Šepetavc pa je zapisal, da si je »/s/vojega zamorca /.../ v tem krščanskem navdušenju privoščil tudi skoraj vsak količkaj spodoben gimnazijski razred – tudi Stritarjev. Sam Stritar mu je kot razredni prvak izbral 'lepo in imenitno, četudi ne prav zamorsko ime' – Jožef Slovenski« (Šepetavc 1994: 26–27). Zamorca si je priskrbel tudi »mnogozasluzni monsignor Luka Jeran« (1818–1896) (Časopisni vir 3). Jeran je dečka po tedanji praksi poimenoval kar po sebi. Tako je bil v Ljubljani krščen in izšolan tudi Janez Jeran Kranjski (Šepetavc 1994: 27). Načrti slovenskih misijonarjev pa so se izjalovili, saj Janez Jeran Kranjski kmalu ni več želel slišati za Luko Jerana ali vrnitev v Afriko (Šepetavc 1994: 26). Tudi Jožef Slovenski je razočaral slovenske misijonarje, saj je Ljubljano že v nekaj mesecih zamenjal za Neapelj.¹⁷ Veliko otrok pa je še pred sprejemanjem takih odločitev zaradi hladnih zim umrlo (Frelih 2009: 15). Katoliške ambicije torej na Kranjskem niso obrodile zelenih sadov (Frelih 2009: 15–16; Zajc in Polajnar 2012: 76), pri čemer Abbattista dodaja, da so bili misijonarji *in toto* razočarani tudi drugod (Abbattista 2013: 52).

Mianijeva dečka in Saida

Romolo Gessi, ki je Saido leta 1877 pripeljal v Evropo, kot vemo, ni bil misijonar. Prihod drugih dveh Akačanov, ki sta v Evropo priplula že leta 1873, prav tako ni bil povezan s katoliško dobrohotnostjo. Njuni zgodbi je pozornost posvetila italijanska antropologinja Sandra Puccini, ki v svojih delih poudarja prepletenost rojstva antropologije z imperializmom in kolonializmom. Po njenih besedah so akaška dečka, ki ju je italijanski raziskovalec Giovanni Miani (1810–1872) verjetno kupil na enem od svojih popotovanj po porečju Nila, po njegovi smrti poslali Italijanskemu geografskemu društvu. Člani društva so bili nad njima izjemno navdušeni, tako kakor tudi nad balzimiranimi šimpanzoma in drugimi dragocenimi Mianijevimi stvarmi (Puccini 2007: 78). Najverjetneje gre za prva

Akačana na evropskih tleh; ta podatek najdemo namreč tako v Marchesettijevem predavanju (1878: 411) kot pri Puccinijevi (2007: 76). Ostala sta znana po imenih, ki sta ju verjetno dobila od Mianija: Thiebaut je bil poimenovan po nekdanjem francoskem konzulu v Kartumu, Kerallà pa po božji sreči oziroma *Cher-Allà*; ob krstu sta postala še Luigi in Francesco (Puccini 2007: 96).¹⁸

Thiebauta in Kerallo so sprva (simbolično) podarili kralju Viktorju Emanuelu II. (Abbattista 2005: 69–70),¹⁹ nato pa ju je posvojil²⁰ podpredsednik Italijanskega geografskega društva grof Francesco Miniscalchi Erizzo (1811–1875). Ko so namreč člani geografskega društva sklenili, da Thiebaut in Kerallà nista anomaliji, ampak verodostojna pripadnika »pigmejske« rase, so se strinjali, da jim dolžnost veleva poskrbeti zanju (Puccini 2007: 83). Dečka sta po turneji po italijanskih salonih – navzlic dejstvu, da so se člani društva strinjali, kako neugodno je zanju severnoitalijansko podnebje – od leta 1874 naprej živela na Miniscalchijevem posestvu v Veroni (Puccini 2007: 84).

Ko je Gessi leta 1877 v Trst pripeljal Saido, so si navdušeni antropologi želeli preučiti tudi njo kot žensko predstavnico ljudstva Aka. Obiskalo jo je veliko posameznikov. Tako zanjo kot za Mianijeva dečka se je med drugimi vneto zanimal tudi v Trstu živeči britanski kapitan Richard Burton (1821–1890), raziskovalec, prevajalec in diplomat, ki je zgolj zato, da bi si ogledal »to pomembno majhno raso«, odpotoval vse do Verone, kjer sta bila nastanjena Thiebaut in Kerallà (Burton 1893: 124). Mnogi so svoja stališča o Saidi v izrazito pozitivističnem slogu tudi ubesedili (Abbattista 2005: 72). Zapise nad Afriko navdušenega raziskovalca Pellegrina Matteuccija, ki jo v enem od svojih besedil imenuje »uboga hči gozdov bananovcev« (Puccini 2007: 100), je zaradi protislovij treba vzeti *cum grano salis*. Ti zapisi sicer pričajo o Saidini pridnosti pri opravljanju zahtevnih gospodinjskih opravil ter hvalijo njeno znanje arabskega in italijanskega jezika (ibid.: 101). Drugi so šli tako daleč, da so predlagali, naj Saido seznanijo z Mianijevima dečkoma. Omenjenega Matteuccija je namreč precej voajeristično zanimalo, kaj bi se zgodilo ob stiku dveh moških z žensko pripadnico ljudstva Aka.

18 Imeni dečkov najdemo zapisani še na več drugih načinov, npr. Tibò, Thibaut, Chair-Allah, včasih pa sta omenjena tudi z italijanskima imenoma.

19 Le nekaj let pozneje, leta 1878, je general Sefer Paša (1819–1895), poljski pustolovec, iz Kaira prek Trsta na Dunaj cesarici Elizabeti pripeljal v dar dečka, ki naj bi pripadal ljudstvu Šiluk. Cesarica naj bi si namreč nekoč zaželela videti pripadnika ljudstva Aka, Sefer Paša pa je, verjetno misleč, da je »primerek« pravi, na Dunaj pripeljal Šiluka z južnosudanskega območja (Abbattista 2005: 70; Abbattista 2013: 104–105).

20 »Posvojiti« (it. »adottare«, ang. »to adopt«) v primeru skrbništva nad neevropskimi otroki nima sodobnega pomena. Prišleki so namreč navadno prevzeli vloge služinčadi in nikdar niso postali enakopravni družinski člani. Z drugimi otroki posvojiteljev tako niso imeli bratskega oziroma sestrskega odnosa.

16 Več v Knobleharjevemu *Potovanju po Beli reki*. Po izvirnem Knobleharjevemu rokopisu je knjigo leta 1850 izdal zgodovinar in politik Vinko Fereri Klun. Gre za drugo »slovensko« knjigo, v celoti posvečeno tujemu ljudstvu. Prva je bila Baragova iz leta 1837 (Šmitek 1986: 309).

17 Marko Frelih dogajanje podrobneje analizira, a je njegova razlaga potez Jožefa Slovenskega z vidika sodobne antropologije precej sporna. Pravi namreč tako: »Nemirni afriški duh mu ni dopustil, da bi obstal na enem mestu« (Frelih 2009: 15).

Namignil je, da bi skupaj lahko človeštvu »podarili novo in pomembno raso« (Puccini 2007: 101). Tudi Richard Burton se je po pričevanju soproge Isabel spraševal o posledicah takšnega srečanja, ki pa se, »zaradi posesivnosti lastnikov dotičnih bogastev (Thiebauda, Keralla in Saide), ni zgodilo« (Burton 1893: 124).

Val zanimanja, ki sta ga v 70. letih 19. stoletja požela prihoda Mianijevih dečkov in nato Saide, je razmeroma hitro poniknil. O njihovi usodi v resnici vemo zelo malo. O Saidi je znano, da je živel v gospodinjstvu gospe Gessi, njeno izobraževanje in vzgojo pa so zaupali mladi izobraženi Tržačanki Luisi Serravallo (Puccini 2007: 99). Isabel Burton je v knjigi o življenju svojega moža Richarda zapisala, da se je »gospodična Serravallo« posvečala tudi preučevanju deklice.²¹

Med tistimi, ki so si pripadnike ljudstva Aka ogledali na lastne oči in svoja razmišljanja o tem ljudstvu tudi ubesedili, je bilo nekaj tedaj vodilnih evropskih naravoslovcev (ibid.). Nekateri so ugibali o sorodstvenih vezeh ljudstva Aka z opicami, drugi so jih postavljali na evlucijsko lestvico, tretji so jih imeli za slepo ulico človeške evolucije oziroma relikvijo nekdanje živeče rase, četrti pa so opozarjali na sposobnosti vseh treh otrok in tesno podobnost med njimi in evropskim človekom (Puccini 2007: 75–112). Na tem mestu se ne poglobljam v vse ideje, ki so se ob prihodu Mianijevih dečkov in Saide zgostile v zelo heterogeno, nekoherentno in velikokrat protislovno antropološko razpravo. Enostavna zgodba o ljudstvu Aka, s katero bi soglašali vsi, se ni razvila. Še več: če sodimo samo po Marchesettijevem predavanju o Saidi, lahko v enem samem besedilu zaznamo pletež idej z vseh vetrov, pomanjkanje jasno izoblikovane ideje o evoluciji, rasi in »pigmejcih« ter vprašanje o monogenezi oziroma poligenezi človeške vrste (Marchesetti 1878).

Saido je leta 1879 in 1880 obiskal tudi Enrico Giglioli, ki je kot zadnji o njeni usodi razpravljal v pisni obliki. Giglioli je Saidi izmeril višino (134 centimetrov), opisal njene majhne štrleče prsi in uplahnitev prej napihnjene trebuha. Njena skrbnica, gospa Gessi, mu je tudi zaupala, da je deklica »dobra«, a občasno »kapricasta«. Luisa Serravallo pa mu je omenila, da se Saída zelo rada pestuje. Gigliolijevo pero je zapisalo tudi, da je deklica *serva*,²² ki dnevno obiše mestno tržnico, govori tržaški dialekt in celo nekaj nemščine. Sklenil je, da je »prava škoda«, ker ni izobražena, predvsem zato, ker se mu je zdela bistrejša od Mianijevih dečkov (v Puccini 2007: 109).

Giglioli je bil tudi poslednji, ki je spregovoril o Mianije-

vih dečkih. Thiebautova in Kerallova zgodba prav tako ni imela srečnega konca. Bila sta »opazovana, analizirana, vrednotena, klasificirana, razkazana in na koncu pozabljena« (Puccini 2007: 76). Po Gigliolijevem pripovedovanju sta postala služabnika pri družini njegovega pokojnega skrbnika, grofa Erizza Miniscalchija. Puccinijeva pa dodaja, da je Thiebaut preminil že leta 1883 (Puccini 2007: 111–112). Tako o poznejših obdobjih Saidinega in Kerallovega življenja, kakor tudi o njuni smrti, nimamo nikakršnih informacij.

Razmah javnih predstavitev Drugega

Za razliko od odnosa, ki so ga posvojitelji ali, natančneje, lastniki in širša javnost kazali do Azil in Sare Baartman, za ogled Mianijevih dečkov in Saide ni bilo treba plačati vstopnine. Pri njih ni šlo za spektakularni nastop, njihova telesa niso bila tržno blago, temveč si jih je ogledoval le izbran krog bolj ali manj resnih znanstvenikov (Abbattista 2013: 104). Pri obeh Saidinih predstavitev to dodatno potrjuje tudi odsotnost pomembnejših novic, ki bi o tem poročale. Celo v člančičih, ki oba dogodka na kratko omenjajo in opisujejo, ni prav nič senzacionalnega, čemur pritrjuje tudi Abbattista (2005: 73). Kratki časopisni prispevki, ki poročajo o društvenih dejavnostih, so bili za časnike habsburškega Trsta povsem vsakdanji.

V zgodovinskih virih o kakršnemkoli veseljačenju ali pretiranem naslajanju ob stiku s pripadniki ljudstva Aka torej ni sledu. To niti ni tako presenetljivo, če vemo, da so se javne predstavitve Neevropejcev z izrazito zabavljaskim značajem razmahnile šele konec 19. stoletja. Kakor smo videli v Sarinem in Azilinem primeru, množična razkazovanja niso bila posebej nova, le število takih dogodkov je močno naraslo. Razkazovanje »divjakov« sega namreč že na začetek novega veka, celo v srednji vek. Sprva se je dogajalo v obliki javnih dvornih procesij (Qureshi 2011: 2; Abbattista 2015: 10–11). Tudi po besedah Guida Abbattiste, ki je večino svojih raziskav namenil prav človeškim vrtovom, se dobičkonosni spektakli, namenjeni razkazovanju eksotičnega in s tem razvnevanju gledalčeve domišljije, zares razcvetijo šele na začetku 70. let 19. stoletja (Abbattista 2013: 59).

Na Dunaju so tako leta 1896 v živalski vrt postavili »afriško vas« in vanjo naselili pripadnike plemena Ašanti (Stewart 2003: 36). Tovrstni dogodki so dosegli tudi urbana središča evropske periferije. Leta 1906 se je, na primer, na poslovilni evropski turneji v Vidmu, Trstu²³ in Ljubljani ustavil znameniti Buffalo Bill s svojo predstavo Wild West Show. To bi po besedah Janeza Cvirna (1994: 1) lahko poimenovali kar »potujoča etnografska razstava

21 V istem zapisu je Isabel Burton nekaj strani niže zabeležila tudi, da je bil oče gospodične Serravallo, Jacopo, kemik oziroma farmacevt in član Italijanskega geografskega društva. Prav Jacopo Serravallo je kapitanu Burtonu predstavil florentinskega profesorja Gigliolija (Burton 1893: 174).

22 Sužnja, služkinja.

23 Mimogrede, v Trstu je obisk Buffalo Billa sprožil prepir med tržaškimi Slovenci in Italijani. Zanetil ga je reklamni plakat, ki je vabil na predstavo tako v slovenskem kot italijanskem jeziku, kar naj bi se po poročanju *Edinosti* (Časopisni vir 4) Italijanom zdelo povsem odveč.

TRST — Samo za tri dni — TRST

Počenski z nedeljo in potem 14. in 15. maja
bo na

Zemljišču WILDI
(v BOGOLU, blizu domobranske vojašnice)

Večerna predstava enaka popoludanski

Buffalo Bill's
Wild West

Zbor najdrznejših jahačev na svetu
pod osebnim vodstvom in zastopstvom
Polkovnika W. F. CODY, Buffalo Bill

BUFFALO BILL je mojster strelcev na konju v
svojih 6 dovt. strelnih vajah
v b. zem. diru ki jih izvaja na svojem lovu.

100 Indijancev in Severne Amerike
Zgodovinska re. produkcija z veliko predstavo divje
vojne:

Bitka „LITTLE BIG HORN“ -ov
ali „Zadnji obkop Custer“-jev

Dve predstavi na dan ob vsakem vremenu.
Prva predstava ob 2^{1/2} popol. — Druga predstava ob 8^{1/2} zveč.
Vrata se odprejo ob 1^{1/2} in ob 7^{1/2}.

Vstopnice k BUFFALO BILL:
Sedeži K 2. — Sedeži s številkami K 4. — Rezervirana mesta K 5. — Lože K 8 (za osebo). — Otroci izpod 10 let plačajo polovico. — Dobiti je: rezervirane sedeže od K 5 in 8 počenski od 9. ure dne 14., 15. maja v knjigarni F. H. SCHIMPF (Borzni trg)

V Vidmu 11, v Ljubljani 16, v Zagrebu 17-18 maja.

Vabilo na predstavo Buffalo Billa.

Vir: *Edinost*, 12.5.1906.

v živo«. Tržačane in Ljubljance je »radi neoporečne realnosti svojih življenjskih slik« (Časopisni vir 4) pritegnila pahljača različnih »eksotov«: »Indijancev, Meksikancev, Cowboyev, Japoncev, kozakov, Arabcev, ameriške kavalarije, angleških lancirjev, Canchos iz Amerike« (Časopisni vir 5) in še koga. Med tragičnimi usodami »pigmejcev« je sicer najbolj poznana usoda Ota Benge, ki so ga leta 1904 razstavili v St. Louisu, nato v živalskem vrtu v Bronxu, kjer si je kletko delil s šimpanzom, nazadnje pa si je leta 1916 vzel življenje (Abbattista 2005: 70). Priljubljenost tovrstnih dogodkov in zapoznala antropološka kritika pa nas ne smeta voditi k prenašljivi sklepi, da kritikov ni bilo. Že v zgodnjem 19. stoletju so abolicio-

nisti opozarjali na problematičen položaj Sare Baartman (Qureshi 2004: 234). Tudi prva italijanska razstava, ki je bila leta 1884 v Torinu, je imela glasne nasprotnike (Abbattista 2013: 168). Vendar pa so se javna razkazovanja sčasoma samo še namnožila. Protestom navkljub so bili sejmi za občinstvo prava paša za oči in takšni v nekaterih primerih ostajajo še danes (Abbattista 2014: 265–271). Kamerunski »pigmejci« Baka so bili še na začetku tega (!) stoletja razstavljeni v parku belgijskega mesta Yves. Namestili so jih v zanje postavljeno tradicionalno vas, kjer naj bi z nabiranjem lesa in listja obiskovalcem prikazovali svoj način življenja (Lueong 2016: 23). Ta pojav torej lahko spremljamo vse do danes. Številni Evropejci si na svojih potovanjih v eksotične dežele kot svetovljanski turisti kar sami ogledajo afriška »plemena« v njihovem »avtentičnem« okolju in pri tem uživajo v izumetničenih uprizoritvah »primitivizma« – seveda za plačilo.

»Moderna« Evropa

Že vsaj od začetka novega veka so evropske kolonialne države ljudi opredeljevale na podlagi njihove fiziognomije. Do pravega razvrščanja pa je po besedah antropologa Rogerja Sanjeka (2002: 698) prišlo šele na začetku 19. stoletja, pri čemer je imela vodilno vlogo znanost, še zlasti nastajajoča antropologija. Med (proto)antropologiji 19. stoletja je bila v središču ideja rase, ki je omogočala in krepila, kdaj pa kdaj tudi podpihovala, argumente o politični, ekonomski, družbeni in pogosto še pravni neenakosti. Raso so razumeli kot iz univerzalnih zakonov narave izhajajočo kategorijo. Kot takšna sicer ni bila sporna, razrasla pa se je v rasizem oziroma vrednostno kategorizacijo različnih ras. Ni presenetljivo, da so na vrhu rasne piramide kot poglavitni kolonialisti kraljevali zahodni Evropejci. Znanstvena kategorija rase je tako opravičevala in podpirala imperialistične vojne in kolonializem nasploh. S tem je znanost pogosto delovala kot imperialni mehanizem, s katerim so bila temnopolta telesa lahko opredeljena kot manjvredna in so tako postala objekt opazovanja, razkazovanja, naslajanja in domnevno znanstvenega preučevanja (Imma 2011: 137). Ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja so organizatorji razstav in sejmov »čudesom narave« oziroma »profesionalnim divjakom« mnogokrat zgradili »avtentično« vas, ki je bila po Abbattistovem mnenju že sama po sebi antiteza moderni evropski civilizaciji (Abbattista 2013: 91). Vzvišenost »Zahoda«, imperialne težnje, navdušenje nad kapitalizmom ter znanstveni in tehnološki podvigi so bili glavni *raisons d'être* za človeške vrtove in druge manj mračne oblike razstavljanja Drugega (Abbattista 2005: 70; Abbattista 2014: 10).

Vendar pa tudi zgodnejše salonske razstave Neevropejcev, kakor je bilo to v Saidinem primeru, s tega vidika niso bile nič manj nedolžne. Kljub prvotni intimnosti salonov je razpravljanje o Drugem za dimno zaveso znanosti posredno podžigalo rasizem, imperializem, kolonializem in

militarizem. V tem pogledu imajo torej tudi majhne salonske razstave in zgodnji akademski podvigi enako funkcijo kot poznejši, bolj znani in množicam namenjeni dogodki. Tako prvi kot drugi namreč ustvarjajo karseda pristne podobe »divjaštva« in sliko sveta, ki ga je napredek preprosto obšel, s tem pa prispevajo k ohranjanju ideje o večvrednosti zahodnjakov (Qureshi 2011: 4). Prav zato menim, da so bile na videz nepomembne in med seboj različne zgodbe Sare, Saide, Thiebaulta, Keralla in drugih voda na mlin kolonializmu ter vsem njegovim krutim in daljnosežnim posledicam. Navsezadnje se je Kraljevina Italija do prve svetovne vojne uspešno razširila na afriško celino, kar so nedvomno, vsaj posredno, legitimirale tudi debate o manjvrednosti Saide, Mianijevih dečkov in drugih žrtev. Tudi v Nemčiji so spektakli spodbujali prepričanje o večvrednosti in rasizem, posledično pa vplivali na podporo imperialnih in kolonialnih podvigov (Gingrich 2005: 85). Razstave so torej pripomogle k oblikovanju posebnega pogleda, ki je upravičeval ekspanzijo in izkoriščanje ter imel uničujoče učinke na povsem novi in predvsem veliko razsežnejši ravni.

Sklep

V članku sem s kritično informiranim zgodovinskim branjem skušala odkriti stranpoti dveh Saidinih predstavitev, ki presegata čas in prostor dogajanja. S pristopom, ki sloni na plodnem stičišču zgodovinopisja in antropologije, sem ponazorila navidezno obrobno historično epizodo in jo v nadaljevanju interpretirala kot znamenje pomembnih zgodovinskih in tudi še današnjih napetosti. Spremljala sem dolgo trajanje rasistične misli od razsvetljskih potopisov 18. stoletja prek zgodnjega 19. stoletja, ko je prejšnjo univerzalno zgodovino nadomestila nova, romantična paradigma, pa vse do razmaha rasističnih čutenj, krutih dejanj in naposled tudi stopnjevanja imperializma v prvi polovici 20. stoletja. S tem so tesno povezane tudi mučne izkušnje neevropskih Drugih, ki so (zlasti) v 19. stoletju v vse večjem številu stopali na evropska tla. Pri tem lahko ob koncu 19. stoletja identificiramo ključen premik, ko je razstavljanje ljudi postalo dobičkonosen posel, saj je pritegnilo zvedave množice. Epizoda s Saido, a tudi Mianijevimi dečki, ni imela takega dometa. Ti otroci so bili namreč primorani prevzeti vlogo salonskih eksotov. Nikoli niso nastopili za bučno občinstvo, bili postavljeni v kletko ali naseljeni v »afriško« vas. Kljub prijaznejšemu vtisu, ki ga ustvarjajo salonske predstavitve, pa so za sabo pustile ravno tako mrk pečat kot poznejši spektakli. Kultivirana salonska zrenja v človeške objekte so bile samo faza v dolgotrajnem procesu opazovanja Drugega, ki legitimira idejo »civilizacijskega razvoja« in je zato politični instrument kolonialističnih teženj. Kaže torej, da zgodbe o Saidi ne morem zaključiti brez Edwarda Saيدا in njegove kritike mentalnih kategorij, ki izražajo in upravičujejo izkoriščanje in nadvlado Orienta (Said 1996 [1978]). Tudi vedenje o Saidi se je torej oblikovalo na način, ki »Zahodnjakom«

omogoča imeti idejo o sebi in svojem prostoru kot naprednejšem in racionalnejšem.

Zahvala

Za potrpežljivo poslušanje, intelektualno spodbudo in branje sem hvaležna Ingrid Slavec Gradišnik. Iskreno se zahvaljujem tudi obema recenzentoma in (ne)nazadnje še finančni podpori Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (raziskovalni program *Etnološke in folkloristične raziskave kulturnih prostorov in praks*, P6-0088).

Literatura

- ABBATTISTA, Guido: Gli interessi antropologici di Carlo Marchesetti. V: Gino Bandelli idr. (ur.), *Carlo Marchesetti e i castellieri 1903–2003*. Trst: Editreg, 2005, 67–85.
- ABBATTISTA, Guido: *Umanità in mostra: Esposizioni etniche e invenzioni esotiche in Italia (1880–1940)*. Trst: Edizioni Università di Trieste, 2013.
- ABBATTISTA, Guido: Humans on Display: Reflecting on National Identity and the Enduring Practice of Living Human Exhibitions. V: Guido Abbattista (ur.), *Moving Bodies, Displaying Nations. National Cultures, Race and Gender in World Expositions Nineteenth to Twenty-first Century*. Trst: Edizioni Università di Trieste, 2014, 241–272.
- ABBATTISTA, Guido: Beyond the 'Human Zoos': Exoticism, Ethnic Exhibitions and the Power of the Gaze. *Ricerche Storiche* 45 (1–2), 2015, 207–218.
- BASKAR, Bojan: Rasizem, neorasizem, antirasizem: Dvojni esej o tranzitivnosti navidezno protislovnih pojmov. *Časopis za kritiko znanosti* 32 (217/218), 2004, 126–149.
- BURTON, Isabel: *The Life of Captain Sir Richard F. Burton*. London: Chapman & Hall, 1893.
- CLAESSEN, Henri J. M.: Evolution and Evolutionism. V: Alan Barnard in Jonathan Spencer (ur.), *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London: Routledge, 2002, 325–332.
- CURRAN, Andrew: *The Anatomy of Blackness: Science & Slavery in an Age of Enlightenment*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2011.
- CVIRN, Janez: Vsega je bil kriv Buffalo Bill: K zgodovini bomskega življenja v Ljubljani pred prvo svetovno vojno. *Zgodovina za vse* 1 (2), 1994, 1–10.
- FIKFAK, Jurij: *Ljudstvo mora spoznati sebe: Podobe narodopisja v drugi polovici 19. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, 1999.
- FOSTER, Morris in Richard Sharp: Race, Ethnicity, and Genomics: Social Classifications as Proxies of Biological Heterogeneity. *Genome Research* 12 (6), 2002, 844–850.
- FRELIH, Marko: *Sudanska misija 1848–1858, Ignacij Knobelehar – misijonar, raziskovalec Belega Nila in zbiralec afriških predmetov*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2009.
- GINGRICH, Andre: The German-Speaking Countries. V: Fredrik Barth idr. (ur.), *One Discipline, Four Ways: British, German, French, and American Anthropology*. Chicago: University of Chicago Press, 2005, 61–156.

IMMA, Z'étoile: "Just Ask the Scientists": Troubling the "Hottentot" and Scientific Racism in Bessie Head's Maru and Ama Ata Aidoo's Our Sister Killjoy. V: Natasha Gordon-Chipembere (ur.): *Representation and Black Womanhood: The Legacy of Sarah Baartman*. New York: Palgrave Macmillan, 2011, 137–146.

KALC, Aleksej: *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju*. Koper: Založba Annales, 2008.

KNOBLEHAR, Ignacij: *Potovanje po Beli reki* (ur. Vinko Klun Fereri). Ljubljana: I. Kleinmayer in F. Bamberg, 1850.

KRAMBERGER, Taja: *Memorija in spomin: Zgodovinska antropologija kanonizirane recepcije: Študija primera revije Modra ptica. Bartol z Vidmarjem*. Doktorska disertacija. Koper: Univerza na Primorskem, 2009.

KUNEJ, Drago: Posnetki slovenskih pesmi v Berlinskem Phonogramm-Archivu kot primer Drugega. *Glasnik SED* 58 (1–2), 17–26.

LUEONG, Glory M.: *The Forest People Without a Forest: Development Paradoxes, Belonging and Participation of the Baka in East Cameroon*. New York: Berghahn, 2016.

MARCHESETTI, Carlo: Note intorno ad una fanciulla della tribù degli Acca. *Boll. della Soc. adriatica di scienze naturali* 3, 187, [408-424].

MARUŠIČ, Branko: Pregled društvene dejavnosti v Avstrijskem Primorju (1848–1918). *Annales* 1 (16), 1999, 163–192.

MOFFA, Claudio. Gessi Romolo. V: *Dizionario Biografico degli Italiani* 53, 2000; [http://www.treccani.it/enciclopedia/romolo-gessi_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/romolo-gessi_(Dizionario-Biografico)/), 1. 2. 2018.

QURESHI, Sadiya: Displaying Sara Baartman: The 'Hottentot Venus'. *History of Science* 42 (2), 2004, 233–257.

QURESHI, Sadiya: *Peoples on Parade: Exhibitions, Empire, and Anthropology in Nineteenth Century Britain*. Chicago: University of Chicago Press, 2011.

PUCCHINI, Sandra: *Andare lontano: Viaggi ed etnografia nel secondo Ottocento*. Rim: Carocci, 2007 [1999].

SAID, Edward: *Orientalizem: Zahodnjaški pogledi na Orient*. Ljubljana: ISH Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 1996 [1978].

SANJEK, Roger: Race. V: Alan Barnard in Jonathan Spencer (ur.), *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London: Routledge, 2002, 696–700.

STEWART, Janet: The Written City: Vienna 1900 and 2000. V: Ernst Grabovszki in James Hardin (ur.), *Literature in Vienna at the Turn of the Centuries: Continuities and Discontinuities around 1900 and 2000*. Rochester: Camden House, 2003, 27–50.

ŠEPETAVC, Anton: Pridiga o prijaznih, gostoljubnih, dobrih Slovincih, ki niso vedno (bili) taki. *Zgodovina za vse* 1 (1), 1994, 20–32.

ŠMITEK, Zmago: *Klic daljnih svetov: Slovenci in neevropske kulture*. Ljubljana: Borec, 1986.

VALENSI, Lucette in Nathan Wachtel: Zgodovinska antropologija. *Monitor ZSA* 1–2 (35/36), 2011, 33–50.

ZACCARIA, Massimo: „Il flagello degli schiavisti“: *Romolo Gessi in Sudan (1874–1881)*. Ravenna: Fernandel, 1999.

ZAJC, Marko in Janez Polajnar: *Naši in vaši: Iz zgodovine slovenskega časopisnega diskurza v 19. in začetku 20. stoletja*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2012.

Spletni vir

Spletni vir 1: Encyclopaedia Britannica, Bambuti (Pygmy Groups); <https://www.britannica.com/topic/Bambuti#ref321530>, 12. 2. 2018.

Časopisni viri

Časopisni vir 1: Gli »Akkà«. *L'Unione* 3 (18), 25. 6. 1877: [4].

Časopisni vir 2: Notizie. *La Provincia* 12, 16. 6. 1877: [92].

Časopisni vir 3: Konzul Hansal. *Edinost* 15, 21. 2. 1885: [3].

Časopisni vir 4: Domače vesti. *Edinost* 124, 6. 5. 1906: [3].

Časopisni vir 5: Buffalo Bill v Ljubljani. *Slovenski narod* 39 (110), 14. 5. 1906: [3].

Exhibiting the Other: Saida's Arrival in Trieste

Two exhibitions of a “pygmy” girl called Saida that took place in 1877 in Trieste present the starting point of this article. Various archival sources – including short news articles, a scientific paper and two photographs – and what other scholars wrote on the subject (Abbattista 2005; Puccini 2007) allowed the author to reconstruct Saida's path after she reached Trieste in 1877 and, foremost, how she was presented to the local public.

Unlike the centuries and decades before 1900, when curious Europeans were restricted only to reading if they were interested in getting a picture of life outside Europe, the 19th century offered many urban Europeans a new chance to set their eyes on Africans and other “exotic” peoples. The settings of such curious encounters were initially primarily salons where elite urban dwellers and aspiring scientists discussed the exhibited individuals and attempted to analyse their bodies. Such were the settings of Saida's presentations too. Intrigued observers of this Aka girl in her early teens gathered in the chambers of two local voluntary associations, all in the name of science, back then especially anthropology. However, this soon changed and displaying humans became true business. Especially from the 1870s onwards (Abbattista 2013: 59), humans were commonly put on display as a form of entertainment in many cities across the “Western” world. Its most horrifying examples are probably human zoos, where people were on view much like animals. In accordance with several authors (Gingrich 2005: 85; Qureshi 2011: 4; Abbattista 2013: 91), the article argues that such shows functioned as ways to confirm white people's superiority and consequentially supported colonialist politics with all its dreary and long-lasting outcomes. The story of Saida is thus an attempt to historically frame her stay in Trieste and, above all, the reactions of the local scientific as well as general public. Here the author, however, claims that the historical episode central to the article is not as innocent as it might seem at first sight, especially in comparison to the grander events that took place later. Although Saida was presented in a rather intimate setting to a limited group of people, and was meant to empirically contribute to the contemporary anthropological debates and did not serve as a profit-making event, what she underwent in Trieste still provided an indirect support to much of the 19th and 20th century expansions, exploitations and many other vile effects of colonialism and racism.

POSNETKI SLOVENSkih PESMI V BERLINSKEM PHONOGRAMM-ARCHIVU KOT PRIMER DRUGEga

Izvirni znanstveni članek | 1.01
Datum prejema: 6. 3. 2017

Izveček: V prispevku je v zgodovinski perspektivi predstavljeno zbiralno delo Gustava Küppersa-Sonnenberga na Slovenskem leta 1935 in analizirano posneto zvočno gradivo slovenskih ljudskih pesmi v njegovi zbirki. Pri tem skušamo z analizo slovenskega gradiva ovrednotiti posnetke in njihov pomen ter z osvetlitvijo širšega konteksta potovanj Küppersa-Sonnenberga ugotoviti možne razloge za zvočno dokumentiranje pri nas.

Ključne besede: Gustav Küppers-Sonnenberg, historični zvočni posnetki, slovenske ljudske pesmi, voščeni valji, fonograf, berlinski Phonogramm-Archiv

Uvod

V obdobje, ko so bili zvočni posnetki slovenske ljudske glasbe še zelo redki in ekskluzivni, sodijo tudi posnetki Gustava Küppersa-Sonnenberga, ki jih je naredil leta 1935 na Bledu, v Ljubljani in Zagrebu v sklopu svojih potovanj po Jugovzhodni Evropi. Zvočna zbirka Küppersa-Sonnenberga je bila zaradi nenavadne usode v času po drugi svetovni vojni zelo slabo raziskana in skoraj pozabljena, je pa zaradi specifičnih zgodovinskih okoliščin, v katerih je nastala, še posebej zanimiva za preučevanje. Slovenske posnetke v zbirki lahko razumemo kot primer glasbe Drugega¹, saj se je Küppers-Sonnenberg na Slovenskem zanimal predvsem za neslovensko kulturo in zato tudi večino valjev posnel z neslovensko glasbo.

Kljub nekaterim raziskavam in objavam (npr. Ziegler 2011; Krüger 2011) namen potovanj Küppersa-Sonnenberga po Jugovzhodni Evropi in zbiranja različnega etnografskega in drugega gradiva ni razjasnjen. Še posebej ostaja neodgovorjenih veliko vprašanj o izboru gradiva in izvajalcev za zvočna snemanja ter o osnovnem razlogu za nastanek posnetkov. Čeprav je danes to zvočno gradivo pomemben vir za etnomuzikološke in folkloristične raziskave, pa ga je treba razumeti v širšem kontekstu potovanj in terenskih dokumentiranj Küppersa-Sonnenberga ter ob upoštevanju zgodovinskih okoliščin. Küppers-Sonnenberg namreč ni bil raziskovalec ali zbiralec (ljudske) glasbe – pravzaprav je zelo slabo poznal glasbo in kulturo območij,

1 Diskurz o Drugem je bil v *Glasniku SED* že večkrat predstavljen v različnih kontekstih, nazadnje npr. v lanski decembrski številki (Vranješ 2017) in v tej številki (Ličen 2018).

Abstract: The paper presents Gustav Küppers-Sonnenberg's collection-related work in the territory of Slovenia in 1935 from a historical perspective and analyses the sound recordings of Slovenian folk songs in his collection. The analysis of the Slovenian sound material aims to evaluate the recordings and their significance, and a wider context of Küppers-Sonnenberg's travels is explained with the aim of identifying the possible reasons why the sound recordings were made in Slovenia.

Keywords: Gustav Küppers-Sonnenberg, historical sound recordings, Slovenian folk songs, wax cylinders, phonograph, Berlin Phonogramm-Archiv

po katerih je potoval – poleg tega pa so ga k zvočnemu dokumentiranju morda vodili drugačni vzgibi, kot so jih imeli raziskovalci in zbiralci ljudske glasbe.

Njegovi posnetki slovenskih pesmi so tako nastali z vidika Drugega in v specifičnih okoliščinah, o katerih ni veliko zanesljivih podatkov. Ker slovenski etnomuzikologi in folkloristi ob preučevanju glasbene podobe slovenske ljudske pesmi pozornosti niso namenjali slovenski kulturi z vidika Drugega, tudi posnetkov slovenske ljudske glasbe niso pričakovali v tujih zvočnih arhivih. Zato smo na Slovenskem za posnetke slovenskih pesmi v berlinskem Phonogramm-Archivu izvedeli zelo pozno, šele v začetku 21. stoletja.

V prispevku v zgodovinski perspektivi predstavljam zbiranje Küppersa-Sonnenberga pri nas in analiziram posnetke slovenskih pesmi v njegovi zbirki. Pri tem skušam z analizo slovenskega gradiva podrobneje ovrednotiti posnetke in njihov pomen ter z osvetlitvijo širšega konteksta potovanj Küppersa-Sonnenberga ugotoviti možne razloge za zvočno dokumentiranje pri nas.

Pri preučevanju posnetega pesemskega gradiva se opiram predvsem na dve obsežni zbirki slovenskih ljudskih pesmi, ki sta nastali na prelomu 19. v 20. stoletje: knjižno zbirko *Slovenske narodne pesmi* (v nadaljevanju SNP; 1895–1923), ki jo je pripravil in uredil Karel Štrekelj, in zbirko terenskih zapisov, ki so nastali med zbiralno akcijo Odbora za nabiranje slovenskih narodnih pesmi (v nadaljevanju OSNP) med letoma 1905 in 1914. Obe zbirki namreč omogočata dober vpogled v slovensko ljudsko pesemsko izročilo tega obdobja, saj sta zelo obsežni (skupaj vsebujeta nad 20.000 zapisov pesmi in njihovih različic) in zajemata gradivo s skoraj celotnega slovenskega ozemlja.

* Drago Kunej, dr. glasbene teorije, docent za etnomuzikologijo, višji znanstveni sodelavec, ZRC SAZU, Glasbenonarodopisni inštitut, Novi trg 2, 1000 Ljubljana; drago.kunej@zrc-sazu.si.

Pri preverjanju današnje razširjenosti, priljubljenosti in rabe pesmi se opiram na tiste pesmarice, ki so namenjene širši javnosti in uporabi, npr. *Tristo narodnih* (Prek 1982), *Eno si zapojmo* (Kumer 1995), *Še eno si zapojmo* (Kumer 1999), in praviloma vsebujejo predvsem tiste ljudske pesmi, ki se še danes pogosto pojo.

Snemanje glasbe Drugega v berlinskem Phonogramm-Archivu

Berlinski Phonogramm-Archiv ima eno največjih zvočnih zbirk voščenih valjev. Sodi med najstarejše zvočne arhive na svetu, ustanovljen je bil leta 1900, izjemnost njegovih arhivskih zvočnih dokumentov pa je mogoče vrednotiti tudi v zgodovinskem kontekstu, saj gre pogosto za najstarejše posnetke glasbenih praks, med katerimi nekatere danes ne obstajajo več ali pa so se precej spremenile. Zbirka obsega nad 30.000 voščenih valjev s pretežno ljudsko glasbo iz različnih delov sveta in je zaradi izjemnega pomena vključena v Unescov seznam Spomin sveta (angl. Memory of the World).

Namen nastanka arhiva je bil jasen: zbrati in ohraniti čim več primerov glasbe, ki bi nato lahko služili za primerjalne analize in iskanje »izvora« in »evolucije« glasbe. Podobno so v tistem času tudi druge ustanove v arhivskih zvočnih zbirkah želele zbrati, ohraniti in posredovati poznejšim rodovom predvsem »čisto« in »izginjajoče« izročilo, arhive pa so razumeli kot »skladišča tradicije« (več Kunej 2014). Čeprav so bila prizadevanja berlinskega Phonogramm-Archiva usmerjena predvsem v zbiranje glasbe drugih kultur – »eksotične« neevropske glasbe, npr. iz Afrike, Azije in Južne Amerike, pa so tudi nekatere evropske glasbe zvenele dovolj »tuje« (Ziegler 2011: 63), da so jo dokumentirali in želeli preučiti. Takšno razmeroma veliko in raznoliko zbirko evropske glasbe predstavljajo tudi posnetki Küppersa-Sonnenberga, ki so nastali med letoma 1935 in 1939 med njegovimi potovanji po Jugovzhodni Evropi. Predvsem o tistih posnetkih v tej zbirki, ki niso povezani z nemško kulturo, lahko govorimo kot o glasbi Drugega.

Izkušnje zvočnih arhivov so pokazale, da danes njihovi obiskovalci največkrat iščejo in raziskujejo prav gradivo iz zgodnjega obdobja zvočnih snemanj. Tudi pri preučevanju slovenske ljudske glasbe so zgodnja zvočna dokumentiranja pripomogla k pomembnim novim etnomuzikološkim in folklorističnim odkritjem ter k drugačnemu razumevanju ljudske glasbe pri nas (več Kunej 2017). Vendar pa smo Slovenci za nekatere zgodnje zvočne zapise slovenske glasbe izvedeli zelo pozno;² med njimi tudi za posnetke,

ki jih je naredil Küppers-Sonnenberg leta 1935. Slovenski strokovni javnosti so bili prvič celoviteje predstavljeni leta 2008 (glej Kunej 2008), vendar tudi takrat ne v celoti, ob tem pa je bilo le malo znanega o zbiratelju ter o namenu in okoliščinah njegovih potovanj.

Gustav Küppers-Sonnenberg in okoliščine njegovih potovanj

Gustav Adolf Küppers-Sonnenberg (Krefeld, 21. 5. 1894–Müden, Örtze, 30. 6. 1978) je bil sin gostilničarja. Spomladi leta 1914 je v domačem kraju Krefeld v Nemčiji zaključil srednjo šolo in se vpisal na univerzo v Göttingenu. Začel je študirati filologijo in hkrati poslušal še predavanja o kmetovanju. Kot enoletni prostovoljec je v tem času zaključil tudi vojaško usposabljanje in se v avgustu 1914 udeležil prvih bojov prve svetovne vojne. Že decembra 1914 je bil težko ranjen in morali so mu amputirati levo nogo. To je komaj 20-letnemu Gustavu močno zaznamovalo nadaljnje življenje (Krüger 2011; Spletni vir 1).

Opustil je željo postati duhovnik in se odločil živeti v sožitju z naravo, zato je leta 1915 kupil posestvo v bližini vasi Müden v dolini reke Wietze in se posvetil kmetovanju. Obdelano pobočje je poimenoval *Sonnenberg* (slov. Sončni breg), kar je kmalu postal njegov vzdevek. Ob kmetovanju se je ukvarjal tudi s pisanjem in od leta 1918 naprej objavil več prispevkov o aktualnih problemih pri oblikovanju lastne države in o oblikah naselij v Nemčiji.

Vendar neplodna zemlja kmetije na Sonnenbergu ni bila dovolj donosna, da bi lahko vsako leto z njo preživel svojo družino, ki je kmalu imela sedem otrok. Ob finančni podpori študentskega združenja je leta 1926 začel študirati ekonomijo in novinarstvo na Univerzi Friedrich Wilhelm v Berlinu in študij leta 1931 zaključil z doktorsko disertacijo *Deutsche Siedlung. Idee und Wirklichkeit (Nemško naselje. Ideja in resničnost, prevod avt.)*. Tako se mu je uresničila dolgoletna želja, da bi na znanstveni način obdelal in na različne načine klasificiral nemške naseljitvene oblike ter nakazal možne smeri nadaljnjega razvoja naselbin (Ziegler 2011: 64; Spletni vir 1).

Od leta 1933 je Küppers-Sonnenberg delal kot samostojni novinar in fotoreporter, kar pa v takratnih težkih gospodarskih razmerah v Evropi ni bilo lahko. Pogosto je potoval in o popotovanjih objavljajl članke in fotografsko gradivo, kar je postalo zanj dokaj donosno. Poleg tega se je z berlinskim

o najstarejših slovenskih zvočnih zapisih, posnetkih Béla Vikárja iz leta 1898, se pri nas ni vedelo vse do leta 1995, ko so nas nanje prvič opozorili, leta 1996 pa smo pridobili presnetke. Čeprav smo že od leta 1956 imeli nekaj vzorcev posnetih pesmi iz zbirke slovenskih posnetkov Jevgenije E. Linjove, ki so bili narejeni leta 1913, smo podrobnosti o tem gradivu in presnetke dobili šele leta 2011. Tudi presnetke pesmi, ki so jih zapeli slovenski vojaki leta 1916 in jih hranijo v Phonogrammarchivu na Dunaju, smo pridobili šele leta 2000, presnetke slovenskih pesmi iz zbirke Küppersa-Sonnenberga pa leta 2005 (več Kunej 2008).

2 Večino zgodnjih zvočnih zapisov slovenske ljudske glasbe je strokovna javnost do nedavnega slabo poznala ali pa dolgo sploh ni vedela zanje. Najbolj je bila znana zbirka posnetkov iz Bele krajine, ki jo je posnel Juro Adlešič leta 1914, saj so bili posneti voščeni valji ves čas shranjeni v slovenskih ustanovah, vendar se z njimi niso veliko ukvarjali niti se o njih ni veliko vedelo. Šele leta 1988 so jih prvič presneli in tako omogočili poslušanje posnetega gradiva. O domnev-

Etnološkimi muzejem dogovoril, da bo zanje na potovanjih zbiral etnografske predmete in drugo gradivo, zato so mu vnaprej sofinancirali vsa njegova potovanja in zbrano gradivo odkupovali za svoje zbirke. Gradivo pa je pridobil tudi za berlinski Inštitut cesarja Viljema oziroma njegov Oddelek za antropologijo, človeško dedovanje in evgeniko ter za berlinski Phonogramm-Archiv (Krüger 2011).

Ob finančnem razlogu za potovanja po Jugovzhodni Evropi je verjetno, da je Küppers-Sonnenberg na potovanjih želel nadaljevati tudi s svojim raziskovanjem nemških nasebin in dokumentirati nemško kulturo v tem predelu Evrope. Pri tem pa je pomembna tudi njegova ideološka usmerjenost, ki je v danih zgodovinskih razmerah podpirala ideje nacionalsocializma in antropoloških raziskovanj različnega vrednotenja posameznih ras. Fotografije ljudi, njihovi opisi in prstni odtisi, ki jih je Küppers-Sonnenberg dokumentiral na potovanjih, pa tudi zbrano etnografsko in drugo gradivo so namreč pogosto služili za antropološke raziskave značilnosti ras, nacistični evgeniki in uveljavljanju »rasne higijene«. Küppers-Sonnenberg je o vtisih in doživetjih s svojih potovanj napisal tudi nekaj obsežnejših člankov, ki jih je med drugim objavljaval v revijah z rasistično vsebino in povečevanjem arijske rase kot npr. *Volk und Rasse*. Čeprav verjetno ni bil član Nacionalsocialistične nemške delavske stranke (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – NSDAP) oziroma (krajše povedano) nacistične stranke, je med drugo svetovno vojno zaradi dobrega poznavanja balkanskih držav, po katerih je pred vojno pogosto potoval, na poveljstvu Wehrmachta (Oberkommando der Wehrmacht – OKW) postal svetovalec za Balkan (prim. Ziegler 2011: 64; Krüger 2011).

Po koncu druge svetovne vojne je Küppers-Sonnenberg na svojem posestvu začel pridelovati topinambur,³ s čimer je zaslovel tudi izven nemških meja. V težkih povojnih gospodarskih razmerah je na Sonnenbergu uredil vrt za gojenje teh rastlin, kjer je vzgojil veliko novih sort. Pridobljeno znanje in bogate izkušnje o pridelavi topinamburja je objavil v različnih člankih. Kljub njegovi zavzetosti in prizadevanjem pa se pridelava topinamburja v Nemčiji ni občutneje razširila. Objavil je tudi več prispevkov o splošnih življenjskih vprašanjih in razvoju blaginje v Nemčiji, še danes pa je v strokovnih krogih odmevna njegova knjiga *Lebenspender Garten* (1948, ponatis 1987) z zanimivimi idejami in nasveti za lastnike vrtov. Na svojem posestvu je Gustav Adolf Küppers-Sonnenberg 30. junija 1978 tudi umrl (Spletni vir 1).

Zvočna snemanja Küppersa-Sonnenberga

Küppers-Sonnenberg je med letoma 1935 in 1939 petkrat potoval po Jugovzhodni Evropi, pri čemer se je osredinjal na različna geografska območja; prepotoval je predele da-

našnje Slovaške, Madžarske, Srbije, Hrvaške, Makedonije, Slovenije, Črne Gore, Romunije, Poljske, Ukrajine in Bolgarije. Vsako potovanje je praviloma trajalo več mesecev, večino časa pa so ga spremljali tudi nekateri družinski člani. Na potovanja se je odpravil s sponzorskim avtomobilom podjetja Hanimag Company, ki je bil posebej prirejen za prevoz ljudi in pridobljenega gradiva ter je poleg tega omogočal vožnjo tudi invalidnemu Küppers-Sonnenbergu.

Na treh potovanjih je imel Küppers-Sonnenberg s sabo tudi fonograf. Snemalno napravo in voščene valje mu je priskrbel Phonogramm-Archiv iz Berlina, ki je bil v tistem času eden od oddelkov Etnološkega muzeja. Takrat so v Phonogramm-Archivu uporabljali predvsem fonografe znamke Excelsior, ki jih je izdelovalo podjetje v Berlinu, saj so bili najbolj priročni za potovanje, poleg tega pa je bilo druge vrste fonografov v tistem času že precej težko dobiti. Predvidevamo lahko, da je Küppers-Sonnenberg uporabljal enak aparat, kot ga je na svojih potovanjih nekaj let prej imel Matija Murko (prim. Kunej 2008). To potrjujejo tudi fotografije s potovanj, ki Küppersa-Sonnenberga prikazujejo med snemanjem s fonografom.

Iz ohranjene dokumentacije in dopisovanja med njim in vodji oddelkov Etnološkega muzeja lahko razberemo, da Küppers-Sonnenberg pred potovanji ni bil seznanjen s kulturo in glasbo ljudi, ki jih je nameraval obiskati. Poleg tega ni imel nobene etnološke izobrazbe, kar so v Etnološkem muzeju zelo obžalovali, saj mnogi zbrani predmeti in posnetki, ki jih je po potovanjih izročil v muzej, niso zadovoljili pričakovanj sodelavcev različnih oddelkov.

Tudi tehnična kakovost posnetkov v njegovi zbirki je v primerjavi z drugimi zbirkami v Phonogramm-Archivu v povprečju slabša. Delno je to posledica pomanjkanja izkušenj in tehničnega znanja samega snemalca (npr. pri veliko posnetkih manjkajo začetki), precej poškodb pa je nastalo med drugo svetovno vojno (prim. Wiedmann 2011: 62). Celotno zbirko so namreč pred koncem vojne iz Phonogramm-Archiva v Berlinu evakuirali skupaj z drugimi zbirkami, vendar so jo pri tem zajeli sovjetski vojaki in odnesli v Leningrad (danes Sankt Peterburg). V tamkajšnjem Zvočnem arhivu so jo po vojni presneli na magnetofonske trakove. Voščene valje so nato premestili v Državno knjižnico v Vzhodnem Berlinu, kjer pa se jih je med skladiščenjem precej poškodovalo in uničilo, predvsem zaradi visoke vlažnosti.

Küppers-Sonnenberg je na svojih potovanjih po Jugovzhodni Evropi posnel 188 valjev. Na svojem prvem potovanju leta 1935 je posnel 103 valje, na potovanju 1937. leta 39 valjev, na zadnjem potovanju leta 1939 pa preostalih 46 valjev (Ziegler 2004: 173). Leta 1935 je potoval tudi po Sloveniji ter na Bledu, v Kočevju in Ljubljani posnel nekaj valjev. Ohranjeno zvočno gradivo in spremno dokumentacijo danes hrani Phonogramm-Archiv v Berlinu.

³ Topinambur je rastlina, sorodnik sončnice, njene užitne gomolje pa lahko uporabljamo podobno kot krompir.

Snemanje na Slovenskem leta 1935

Na podlagi ohranjenih dokumentov je mogoče precej dobro rekonstruirati Küppersonovo-Sonnenbergovo prvo popotovanje poleti in jeseni 1935. Najprej se je odpravil na Slovaško in Madžarsko, nato pa je potoval po različnih banovinah takratne Kraljevine Jugoslavije (tj. po predelih poznejših republik Srbije, Makedonije, Črne Gore, Hrvaške in Slovenije) ter se prek Madžarske znova vrnil v Nemčijo (Ziegler 2011: 65). Takšno pot potrjujejo tudi ohranjeni posnetki.

Prvih 17 valjev je bilo posnetih v začetku poletja na Madžarskem in vsebujejo pretežno madžarsko ljudsko glasbo. Valji št. 18–53 so bili posneti v različnih krajih Bačke v Srbiji konec junija in julija 1935; večina pesmi je nemških in v izvedbi Podonavskih Nemcev (*Donauschwaben*⁴), repertoar pa zajema ljudske in ponarodele oziroma v ljudskem načinu zapete pesmi. Valji št. 54–62 so nastali v prvi polovici septembra 1935 v Skopju in na Ohridu ter vsebujejo izbor makedonskih, albanskih in turških pesmi. Valja št. 64 in 65 sta bila posneta v srbskem pravoslavnem samostanu v Visokih Dečanih, valji št. 67–73 v drugi polovici septembra 1935 v Črni gori, valji št. 74–85 v začetku oktobra 1935 v Sloveniji in le nekaj dni zatem valji št. 86–91 v Zagrebu. Rokopisni zapisi na škatlicah valjev št. 92–103 vsebujejo le osnovne podatke, ki so precej nejasni, tako da ne povejo dosti o tem, kjer so bili posneti, vsebujejo pa hrvaške in madžarske posnetke, ki so verjetno nastali na poti domov (Ziegler 2004: 177, 2006, 2011: 67).

V Sloveniji je Küppers-Sonnenberg posnel 12 valjev. Prve posnetke slovenskih ljudskih pesmi je naredil na »Bledu na Gorenjskem« in so ohranjeni na valjih št. 74 in 75. Na škatlice valjev je napisal kraj (»Ober Krain Bled«) in datum snemanja (»3. X. 35«) ter v nemščini pripisal še naslove oziroma prve verze posnetih pesmi; na škatlici valja 74 so navedeni naslovi treh pesmi, na valju 75 pa dveh.

Valji št. 76, 77 in 78 ne vsebujejo slovenskih pesmi, ampak pesmi v češkem in slovaškem jeziku; Küppers-Sonnenberg je morda ob svojem obisku na Bledu poleg slovenskih pesmi posnel tudi pesmi, ki so jih zapeli tuji turisti. Bled je bil namreč takrat pomembno evropsko turistično središče, saj je med obema vojnama postal najbolj svetovljansko letovišče v Jugoslaviji in poletna rezidenca kraljeve družine Karađorđevićev. Obiskovali so ga mnogi domači in tuji gostje; predvsem v poletnih mesecih je bil središče turističnega, političnega in diplomatskega življenja. Ravno zato so Bled večkrat obiskali tudi tuji raziskovalci in tam med svojim delom posneli tudi slovenske ljudske pesmi, npr. J. E. Linjova leta 1913 (prim. Kunej 2008).

4 *Donauschwaben* je skupen izraz za Nemce, ki so se naselili v različnih deželah vzdolž reke Donave, predvsem v današnjih predelih Madžarske, Srbije (v Vojvodini) in Hrvaške (v Baranji in Slavoniji). Naselitev je bila najintenzivnejša v 18. stoletju, ko to območje ni več pripadalo Otomanskemu cesarstvu.

Vendar pa Küppers-Sonnenberg morda ni prišel na Bled, ker bi svoje popotovanje že na začetku tako načrtoval. Kot lahko razberemo iz časopisnega članka v časopisu *Jutro* z dne 2. oktobra 1935 (Časopisni vir 1), je na Bled prišel skupaj s tujimi novinarji, ki so takrat »v informativne in znanstvene svrhe potovali po naši državi, da si ogledajo lepote naših krajev. Impresije tega potovanja, šege, običaje našega prebivalstva ter vse lepote in bogastvo Jugoslavije bodo potem opisali v svojih listih in revijah.« V članku so omenjeni vsi tuji gostje, med drugimi tudi Küppers-Sonnenberg: »Z Nemci je dopotoval tudi filmski operater in zbiralec narodnih melodij dr. Gustav Küppers iz Berlina.« Do tedaj so si tuji gostje že ogledali »Južno Srbijo, Črno goro, Plitvice, Zagreb in Rogaško Slatino, od koder so prišli v Ljubljano«. Obiskovalcem so v »Srebrni dvorani hotela Union« v Ljubljani priredili svečan banket, ki so se ga udeležili tudi pomembni slovenski politični in kulturni veljaki; »po obedu pa so se inozemni gostje odpeljali na Bled, jutri si ogledajo še Bohinj, nato se vrnejo v domovino.« Med svojim obiskom na Bledu je Küppers-Sonnenberg posnel pet valjev.

Küppers-Sonnenberg pa se s tujimi novinarji z Bleda in Bohinja ni vrnil domov, ampak je svoje potovanje nadaljeval v Kočevje, kjer je že naslednja dva dneva (4. in 5. oktobra 1935) snemal pesmi kočevskih Nemcev in tam posnel štiri valje (št. 79, 80, 81 in 82). Iz zapisov na škatlicah in podatkov iz berlinskega Phonogramm-Archiva lahko ugotovimo, da so na valju št. 79 posnete štiri pesmi: *Die schöne Meerin*, *O du schöne Miza*, *Die Vöglein sitzen auf grünen Zweigen* in *Dirdle wer wird dich noch trösten*; pevki sta bili »Frau Dr. Röthel« in »Frl. Engele«, ki sta peli dvoglasno. Na valju št. 80 sta posneti dve pesmi, *Sonnewendlied* in *Um 12 Uhr in der Nacht*; obe sta izvedeni solistično. Tudi na valju št. 81 sta posneti dve pesmi, znova pesem *Dirdle wer wird dich noch trösten* v solistični moški izvedbi (»Herr Tschinkel«) in pesem *Vom Herrn Jesus* v dvoglasni ženski izvedbi zgoraj omenjenih pevki. Valj št. 82 vsebuje štiri pesmi v solistični ženski izvedbi: *Urscho, urscho*; *Auf hohen bergen Maria geht im Rosengarten*; *Fastnachtlied* in *Gottscheer Bua*.

Na podlagi datiranih valjev lahko sklepamo, da je Küppers-Sonnenberg 5. oktobra, ko je zaključil snemanje v Kočevju, takoj odpotoval v Ljubljano, kjer je še isti dan v gostišču »Kaffee Zentral« v Ljubljani posnel tri valje (št. 83, 84 in 85). Od teh valjev le valj št. 83 vsebuje posnetke slovenskih pesmi, saj so na valjih št. 84 in 85 posnetki petja v srbskem jeziku ob spremljavi tamburaške skupine; verjetno gre za posnetek skupine glasbenikov, ki so takrat za zabavo gostov igrali v kavarni.⁵

5 Zapisi na škatlicah in podatki v berlinskem Phonogramm-Archivu navajajo, da so na valju št. 84 posnetki *Banat Lied*, *Batscha Lied* in *Tschui reko* v dvoglasni izvedbi moškega in ženske ter ob spremljavi

Po krajšem bivanju v Sloveniji je Küppers-Sonnenberg odpotoval na Hrvaško, kjer je 8. oktobra v Zagrebu ponovno snemal. Tam je na isti dan posnel tri valje (št. 86, 88 in 89) s pevci iz Novega Vinodolskega in en valj (št. 87), na katerem so posnete urbane pivske pesmi, ki so jih peli pevci iz Zagreba ali bližnje okolice (prim. Primorac 2011). Izkazalo pa se je, da je med posnetki iz Zagreba z dne 8. oktobra tudi valj (št. 90) s slovenskimi ljudskimi pesmimi.

Slovenski posnetki v zbirki

Valj št. 74

Zapis v nemščini na škatlici valja navaja tri posnete pesmi: *Wenn die Hunde bellen, Gestern Abend und heute früh ist Frost gefallen* in *Auf der Alm ist lustig, wo alles frei ist*. Ob poslušanju presnetkov pa je bilo mogoče prepoznati pesmi *Ko psi zalajajo*, *Snoč pa dau je slanica padla* in *Na planincah lušno biti*. Napisi na škatlicah torej ustrezajo posneti zvočni vsebini.

Pesem *Ko psi zalajajo* je različica ponarodele ljubezenske pesmi *Zadnji večer* (s prvim verzom *Nocoj pa, oh, nocoj*); besedilo je leta 1865 napisal Simon Jenko, avtor uglasbitve pa ni znan. Znana je po vsej Sloveniji, je zelo razširjena, avtorstvo pa je večinoma že pozabljeno. Ljudska različica je bila objavljena že v knjižni zbirki *Slovenske narodne pesmi* (SNP) (Štrekelj 1900–1902: 220–223), ohranjeni pa so tudi številni terenski zapisi iz zbiralne akcije slovenskega *Odbora za nabiranje narodnih pesmi* (OSNP) iz obdobja 1905–1914. Na valju je posneta le ena kitica z refrenom, in sicer tretja kitica Jenkove pesmi, ki pa se pogosto poje kot uvodna. Slišati je predvsem ženske glasove v doslednem terčnem dvoglasju z visoko zvenečimi glasovi, izvedena pa je v ljudskem načinu petja in s spreminjajočim tempom (*rubato*).

Tudi pesem *Snoč pa dau je slanica padla* je po vsej Sloveniji močno razširjena ljubezenska pesem, ki je bila prav tako objavljena v knjižni zbirki SNP (Štrekelj 1900–1902: 108–113), velikokrat pa dokumentirana tudi v zbiralni akciji OSNP. Küppers-Sonnenberg je posnel prvi dve kitici sicer daljše pesmi. Na posnetku poje mešana skupina, ženske *naprej* (vodilno melodijo) in *čez* (spremljevalno melodijo nad vodilno), moški basira; pri tem moški sprva tudi poje melodijo *naprej* in šele pozneje začne peti bas. Pesem je zapeta v značilnem ljudskem triglasju: zgornja, ženska glasova v terčnem dvoglasju, bas pa se giblje po osnovnih harmonskih stopnjah.

Tretja pesem *Na planincah lušno biti* je šaljivega značaja in pogojno uvrščena med stanovske pesmi, večinoma pa je del otroškega repertoarja. Razširjena je po vsej Sloveniji in jo najdemo v različnih zbirkah ljudskih pesmi, še posebej v zbirkah za otroke. V SNP je zapisanih razmeroma malo

različic in s skromnim številom kitic (Štrekelj 1904–1907: 507–509, 1908–1923: 239); v takšni obliki pesem najpogosteje poznamo tudi danes. Zapis pesmi je tudi v zbirki OSNP. Küppers-Sonnenberg je posnel prvo kitico v celoti in začetek druge, ki pa je zaradi tehničnih težav prekinjena. Vodilno melodijo (*naprej*) in spremljevalno (*čez*) pojejo ženske, moški pa namesto basa izvaja vodilno melodijo oktavo nižje, kar je značilno za pevce, ki niso večši basiranja.

Valj št. 75

Posnetki na tem valju so verjetno nastali kot nadaljevanje snemanja valja 74, na kar nakazuje tako enaka sestava pevske skupine kakor tudi enak način petja. Rokopisni zapis v nemščini na škatlici valja navaja dve pesmi: *Mädchen, Mädchen, gib mir Blumen* in *Einen Weinberg will ich mir kaufen*. Vendar pa sta na tem valju posneti pesmi *Al me boš kej rada imela* in *En hribček bom kupil*; očitno je nemški naslov prve pesmi zapisan napačno oziroma je na valju posneta druga pesem, kot je zapisano na škatlici. Tudi pesem *Al me boš kej rada imela* sodi med ljubezenske, vendar se v njej kaže socialna razlika med nižjo in višjo družbeno plastjo. Hkrati pa je pesem tudi t. i. kontaminacija ljubezenske in vojaške pesmi, saj kaže na čas, ko so morali fantje nositi belo uniformo, ki je bila pri avstrijski pehoti v veljavi od srede 18. stoletja do leta 1868 (Kumer 1992: 13). Pesem je še danes priljubljena in razširjena po vsej Sloveniji. V SNP je zapisanih skoraj 20 različic, ki imajo pogosto po pet kitic, ohranjena pa je tudi v zbirki OSNP in zapisana v številnih pesmaricah. Na posnetku sta dve uvodni kitici, ki v obliki dvogovora med fantom in dekletom (kar se sicer nadaljuje čez celo pesem) nakažeta vsebinsko jedro pesmi: zaradi fantove siromašnosti dekletu branijo ljubezen z njim. Pesem je zapeta dvoglasno, moški in skupina žensk pojejo vodilno melodijo, zveneč ženski glas pa spremljevalno melodijo *čez*.

Druga pesem *En hribček bom kupil* je verjetno danes ena najbolj znanih in razširjenih ljudskih pesmi na Slovenskem, saj jo ljudje še vedno zelo radi pojo. Štrekelj pesem uvršča med *Pesmi v hvalo vinske trte in vina* (Štrekelj 1904–1907: 339–344) oziroma sodi med pivske pesmi in zdravice. Po mnenju Lina Legiša (1938: 38) je pesem *Veseli hribček* zložil duhovnik Janez Radovan in naj bi nastala pred letom 1812. Najprej je bila pesem umetna, ki se je že zasedrala v ljudskem repertoarju, čeprav je nastala izpod peresa izobraženca, kot ljudsko pa jo je vzel duhovnik Anton Martin Slomšek in jo delno preoblikoval; v tej obliki je nato skupaj z melodijo ponarodela in se ohranila (Golež Kaučič 2003: 73). V SNP je zapisanih kar nekaj različic, v zbirki OSNP pa je ohranjenih nad 20 zapisov iz različnih krajev. Pesem najdemo tudi skoraj v vseh pesmaricah ljudskih pesmi. Na valju sta posneti dve kitici, prva in četrta, obe z refrenom, ki sta tudi danes najbolj znani; v pesmaricah ima najpogosteje štiri ali pet kitic. Poje skupina žensk v značilnem ljudskem triglasju: *naprej*, *čez* in bas.

tamburašev, na valju št. 85 pa pesem *Tschirok Dunav, Lied aus Srem* v izvedbi enakega sestava.

Valj št. 83

Valj št. 83 je slabše dokumentiran valj s slovenskimi posnetki iz te zbirke, saj napis na škatlici navaja le kraj (»Ljubljana Kaffee Zentral«) in datum snemanja (»5. X. 35«), ne pa tudi posnete vsebine; dodan je le pripis, da gre za moško petje. Tudi tehnično je valj slabše posnet, saj pri obeh posnetkih manjkata začetka pesmi oziroma je na prvem posnetku le zelo kratek odlomek pesmi. Prav tako na tem valju uvodoma ni posnetega referenčnega tona, ki opredeljuje frekvenco vrtenja pri snemanju in predvajanju, s čimer bi bila določena ustrezna zvočna reprodukcija.

Na valju sta posneti dve pesmi. Pri prvi gre le za odlomek, najverjetneje za zadnja dva verza štirivrstične pesmi, ki se začne s *Fantje po polj gredo*. Ta pesem sodi med ljubezenske poskočnice in jo Štrekelj uvršča med pesmi *Skupno vasovanje fantov in njih* čakanje (Štrekelj 1900–1902: 708–709), kjer pa je zapisana le ena različica s podobno vsebino. Danes je pesem najpogosteje sestavljena iz treh štirivrstičnih kitic, pri čemer pa je lahko vsaka kitica samostojna poskočnica (prim. Prek 1982: 48); tudi v zbirki SNP jih najdemo kot samostojne poskočnice. Vendar je zaradi kratkega posnetka pesem težko zanesljivo opredeliti. Petje moške skupine pevcev je triglasno (*naprej, čez in bas*). Z odločnim, glasnim in ubranim petjem v rubato načinu izvajanja je ta odlomek lep primer slovenskega ljudskega petja in je škoda, da ni posnetek daljši, saj sodi med najstarejše zvočne zapise tovrstnega petja pri nas.

Tudi druga pesem *Pleničke je prala pri mrzlem studenc* sodi med ljubezenske pesmi, a je tudi neke vrste moralistična pesem, saj obravnava nezakonsko materinstvo. Hkrati je osebnospovedna pesem z dialožnim vstavkom, moralistični vidik pa je poudarjen na koncu pesmi, ko fant dekletu v zadnji kitici obljubi poroko. Verjetno gre za mlajšo pesem, saj je v zbirki SNP zapisana le ena različica s sedmimi kiticami. Danes je med pevci znana predvsem prva kitica in morda še druga kitica, v različnih pesmaricah pa lahko zasledimo 6 – 7 kitic besedila (prim. Prek 1982: 153–155; Kumer 1995: 56). Na posnetku manjka začetek prvega verza in posneta je le prva kitica; zaradi počasnega petja in rubato izvajanja pa je posnetek vseeno razmeroma dolg. Pevci pojejo glasno in odločno, vendar pri besedilu niso povsem enotni, zato je to občasno težko razumljivo. Razumljivost otežuje tudi način petja, saj ob koncih verzov uporabljajo dinamiko, kar vpliva na jasnost posnetka. Pevci pojejo na ljudski način, pri čemer pa vodenje glasov in uporaba baritonskega glasu nakazuje na vpliv zborovske glasbe in aranžiranja.⁶

⁶ Raziskave slovenske ljudske glasbe kažejo, da je izvajanje baritona novejši glasbeni pojav v ljudskem petju in je bil pogosto prevzet iz zborovske glasbene prakse (več glej Šivic 2011).

Valj št. 90

Napis na škatlici valja navaja datum (»8. X. 35«) in kraj snemanja (»Zagreb Türkenviertel«) ter naslove treh posnetih pesmi: *Prischlabo pomlad*, *Schön ist der Gulden* in *Pred Hauptmana*. Ob poslušanju valja je bilo mogoče prepoznati le dve: prvo (*Prišla bo pomlad*) in tretjo (*Pred hauptmana stopila bom*), ne pa tudi druge pesmi. Nemški naslov druge pesmi v slovenščini ni znan, morda pa je celo zapisan napačno – kakor npr. naslov prve pesmi, pri kateri je z nemško pisavo fonetično in nepravilno zapisan začetni verz pesmi (*Prischlabo pomlad*). Tudi zelo nerazločno petje druge pesmi in slabo izvajano besedilo, ki ga pojejo nedosledno in med sabo različno, zelo otežuje prepoznavanje vsebine. Melodije, ki sicer spominja na nekatere slovenske pesmi, prav tako ni bilo mogoče prepoznati.

Pesem *Prišla bo pomlad* tako po besedilu kot melodiji kaže, da sodi med mlajše pesmi. Štrekelj je v svojo knjižno zbirko SNP ni uvrstil, saj jo je prepoznal kot umetno, jo je pa navedel kot pesem, ki se poje med ljudmi (Štrekelj 1908–1923: 303). Zabeležena je bila tudi v zbiralni akciji OSNP; na primer zapis iz leta 1909, ki ima danes dobro znano besedilo in melodijo. Kdaj je pesem ponarodela, je težko reči, je pa danes vsesplošno znana in jo pogosto zasledimo v različnih pesmaricah (npr. Prek 1982) in repertoarju pevskih skupin. Lahko bi jo uvrstili med osebnospovedne lirske pesmi oziroma med priložnostne pesmi. Posneta je prva kitica pesmi, ki ima sicer dve kitici. Ženska poje vodilno melodijo, moški glasovi pa jo spremljajo z zlogi *la la la* v basovski liniji, le izjemoma in ob ponavljanju pa pojejo (improvizirano) besedilo. Tudi pevka, ki pravzaprav vodi celotno pesem, ima precejšnje težave z besedilom, zato ga pogosto improvizira in temu po svoje prilagaja še melodijo; očitno se pesmi poskuša sproti spomniti in jo odpeti. Njen glas zveni šolano, pesem pa aranžirano.

Pri tretjem posnetku gre za pesem, ki se navadno začne z verzom *V nedeljo zjutraj vstala bom* in sodi med ljubezenske, ki pa je »kontaminirana« z vojaško temo, saj omenja odkupovanje fantov ali soprogov od vojaškega služenja. V njej je ohranjen odmev časa, ko so se – tudi po uvedbi splošne vojaške obveznosti – bogati obvezniki do leta 1866 lahko odkupili in bili tako oproščeni služenja vojaščine. Pri nekaterih različicah te pesmi je ohranjen tudi spomin na to, da so smeli vojaki jemati žene in ljubice s seboj v vojsko, v najemniških vojskah sprva redno, pozneje, nekako do 19. stoletja, pa že bolj izjemoma (prim. Kumer 1992: 64). Pesem je v svoji strukturi dialožna, ljubezenski motiv pa je močnejši kot vojaški. V zbirki SNP je zapisanih 21 različic te pesmi, ohranjena pa je tudi v zapisih OSNP. Danes pesem ni tako znana in je v splošnih pesmaricah navadno ne zasledimo. Na valju je posneta ena kitica pesmi, ki je navadno nekje sredi celotnega besedila, je pa za pesem najbolj značilna, saj podaja osrednjo vsebino; zato so si jo pevci verjetno tudi najlažje zapomnili.

Ženski glas poje *naprej*, moški basira. Izvajanje je dokaj hitro, s pohitevanjem proti koncu, kar morda kaže na to, da so izvajalci želeli pesem le predstaviti, ne pa »resno« zapeti. Na to nas navaja tudi posnetek iste pesmi, ki sledi omenjenemu: tokrat gre za drugačno vodenje glasov, kakor da bi želeli pokazati različne možnosti večglasnega izvajanja te pesmi. Tempo izvajanja je tukaj še hitrejši, pohitevanje na koncu pa še bolj izrazito; občasno imajo pevci težave z besedilom.

Sklep

Na svojih potovanjih se je Küppersom-Sonnenberg, verjetno v želji po raziskovanju nemških naselbin ter v skladu s svojim ideološkim prepričanjem in pričakovanji nekaterih naročnikov, pogosto zanimal za nemško prebivalstvo v jugovzhodnem delu Evrope. Zato je predvsem na prvem potovanju pogosto snemal prav nemško glasbo.⁷ Takšno sliko kažejo tudi posnetki, ki so bili narejeni na Slovenskem: na Bledu, v Kočevju in Ljubljani je bilo posnetih skupaj 12 valjev, kar na štirih od njih pa so nemške pesmi v izvedbi kočevskih Nemcev. Na treh valjih so slovenske pesmi, na preostalih petih pa češke (dva valja), slovaške (en valj) ter srbske in hrvaške (dva valja). Podobno razmerje pokaže tudi število posnetih pesmi: od skupno 34 posnetih pesmi je nemških 12 oziroma nekaj več kot tretjina, slovenskih pa sedem oziroma manj kot petina.

Ohranjena pisma med direktorjem Phonogramm-Archiva Mariusom Schneiderjem in Küppersom-Sonnenbergom odkrivajo nekatere podatke o posnetkih, ki jih je Küppers-Sonnenberg do takrat že naredil na terenu, vsebujejo pa tudi napotke za izbor gradiva za snemanje (Ziegler 2011: 66). V pismu z dne 18. novembra 1935 je tako Schneider opozoril Küppersa-Sonnenberga, da za Phonogramm-Archiv nemške ljudske pesmi niso toliko zanimive, in ga spodbujal, naj snema predvsem lokalne ljudske pesmi. Zato Küppers-Sonnenberg v naslednjem pismu prosi za nove valje in se pohvali z zbirko pesmi iz Makedonije in Črne gore (Ziegler 2004: 177). Vendar je bilo to že po tistem, ko so nastali posnetki v Sloveniji, zato lahko sklepamo, da posnetki iz Slovenije še niso rezultat večje osredinjenosti na zbiranje lokalnih ljudskih pesmi in še ne upoštevajo Schneiderjevih napotkov. Verjetno zato na Slovenskem posneto gradivo vsebuje razmeroma malo slovenskih pesmi.

Posneto gradivo z vseh potovanj kaže, da Küppers-Sonnenberg ni bil strokovnjak in poznavalec glasbe, še pose-

bej ne ljudske glasbe na območjih, po katerih je potoval. Za razliko od etnomuzikoloških raziskovalcev tistega časa se ni zanimal za podrobnosti in je praviloma zelo slabo dokumentiral svoje posnetke. Navadno se tudi ni držal tehničnih navodil, ki jih je dobil v berlinskem Phonogramm-Archivu o postopku snemanja. Zato je toliko bolj presenetljivo, da je ravno na valj št. 74 s slovenskimi pesmimi, posnetimi na Bledu, uvodoma posnel referenčni ton (435 Hz), ki omogoča natančno določitev frekvence vrtenja pri poznejšem predvajanju valja in s tem pripomore k ustrezni zvočni interpretaciji posnete vsebine. Prav tako nam napisi na škatlici posredujejo osnovne podatke o posnetkih, zato lahko zaključimo, da so posnetki z Bleda med bolje dokumentiranim gradivom iz njegove zbirke.

Vseeno pa za noben slovenski posnetek ni bilo mogoče ugotoviti podrobnejših podatkov o izvajalcih. Posnetki z Bleda (valj št. 74 in 75) razkrivajo, da je pela neznana mešana skupina pevk in pevcev v značilnem ljudskem dvoglasju ali triglasju. Podobno ne poznamo izvajalcev, ki so na slovenskih posnetkih iz Ljubljane (valj št. 83), iz pripisa na škatlici in posnetka pa lahko sklepamo le, da gre za moško skupino pevcev. Različni glasovi v ozadju in posnet hrup iz okolice nakazujejo, da je posnetek nastal v dokaj hrupnem okolju, saj takratne snemalne naprave (fonografi) niso bili občutljivi za tišje in oddaljene zvoke. Morda so pevci zapeli kar med obiskovalci v kavarni, brez posebnih priprav na snemanje, ali pa so bili (naključni) obiskovalci, ki so skupaj zapeli ob omizju in jih je Küppers-Sonnenberg pri tem posnel. Zanimiv je predvsem način petja, ki odraža ubrano skupino pevcev, z odločnim in glasnim načinom petja v izrazitem rubato. Na slovenskih posnetkih, nastalih v Zagrebu, lahko znova slišimo mešano skupino pevcev. Posnetki dajejo vtis, da so se pevci naključno zbrali skupaj ali da slabo poznajo oziroma se slabo spominjajo pesmi; med petjem namreč improvizirajo, tako v besedilu kot v melodiji. Predvsem moški glasovi pogosto ne pojejo besedila in pesmi občasno spremljajo kar z zlogi *la la la ...* Izvajanje spominja na petje šolanov glasov (predvsem pevk) in delno aranžiran primer ljudskih pesmi.

Tudi po tehnični kakovosti in ohranjenosti slovenski posnetki odstopajo od drugih posnetkov v tej zbirki. Poleg tega, da so praviloma dokumentirani bolje kot mnogi drugi posnetki in da eden od valjev vsebuje tudi referenčni ton za tehnično nastavitve predvajanja, so posneti razmeroma kakovostno. Kljub tehničnim pomanjkljivosti, ki jih je imela prvotna snemalna tehnologija, je mogoče dobro slediti posnetim glasovom in analizirati večglasno izvajanje. K temu verjetno pripomore tudi dejstvo, da so zaradi takratnih političnih napetosti, finančnih težav in drugih okoliščin Küppersovi-Sonnenbergovi posnetki v Phonogramm-Archivu večinoma ostali v svoji izvorni obliki ter delno založeni in pozabljeni, saj jih zaradi slabe dokumentacije ni nihče vsebinsko obdelal. Valjev tudi ni nihče

⁷ Za prvih 53 valjev iz leta 1935 se je ohranil popis posnetega gradiva v tipkopisu, ki ga je Küppers-Sonnenberg skupaj s posnetimi valji poslal v berlinski Phonogramm-Archiv, verjetno že konec poletja 1935. Iz popisa je razvidno, da je na skoraj polovici valjev (26 od 53) posneta nemška glasba, ki so jo izvajali predvsem Podonavski Nemci v Bački. Podobnega popisa za ostale valje iz te zbirke očitno ni pripravil, je pa na podlagi zapisov na škatlicah in podatkov v Phonogramm-Archivu mogoče ugotoviti, da je v zbirki iz leta 1935 z nemško glasbo posnetih 30 od skupno 103 valjev oziroma skoraj tretjina.

predvajal, saj takrat v arhivu ni bilo zanimanja za ljudsko glasbo območja, kjer je Küppers-Sonnenberg snemal. Poleg tega izvirnikov praviloma niso poslušali, dokler zaradi varnosti niso iz njih izdelali galvanskih negativov in kopij. Številne valje iz te zbirke so sicer predvajali v Sankt Peterburgu in jih presneli za svoj arhiv (Ziegler 2011: 68), praviloma pa so jih le redko poslušali, zaradi česar so skoraj neobrabljeni. To potrjuje tudi primerjava posnetkov s tistimi, ki jih je z enakim fonografom med letoma 1930 in 1932 posnel Matija Murko; na posnetkih Küppersa-Sonnenberga se posamezni glasovi in besedilo razmeroma dobro slišijo in prepoznajo, Murkovi posnetki pa so pogosto na meji prepoznavnosti in razumljivosti. Razlog je verjetno predvsem ta, da so Murkove posnetke velikokrat poslušali in analizirali ter s tem tudi »obrabili« zvočni zapis. Küppers-Sonnenberg je na svojih potovanjih po Jugovzhodni Evropi zbral okoli 3.500 predmetov za Etnološki muzej v Berlinu in naredil več tisoč fotografij (morda celo okrog 20.000), ki jih je prodajal različnim ustanovam v Nemčiji (Krüger 2011). Njegovi zbrani podatki, predmeti in fotografije so bili večkrat uporabljeni tudi za različne antropološke študije, ki so bile pod vplivom takratne vladajoče nacistične stranke, usmerjene v rasistično raziskovanje, k ideologiji katere se je nagibal tudi Küppers-Sonnenberg. Vendar ostaja še nerazjasnjeno, ali so tudi zvočni posnetki nastali pod vplivom ideoloških usmeritev in bi lahko služili za morebitne rasistične raziskave ali pa so bili namenjeni le dopolnitvi zvočne zbirke Phonogramm-Archiva s primeri različnih glasbenih kultur Drugega, ki jih je bilo v začetku 30. let 20. stoletja mogoče srečati v Jugovzhodni Evropi (prim. Ziegler 2011: 65).

Podobno sliko kažejo tudi posnetki, narejeni v Sloveniji, ki poleg nemških pesmi kočevskih Nemcev in slovenskih pesmi predstavljajo še primere glasbe nekaterih drugih slovanskih narodov. Zato bi lahko le s pridržkom potrdili navedbi v časopisu *Jutro* z leta 1935, da je Küppers-Sonnenberg »zbiralec narodnih melodij« (Časopisni vir 1), saj se je po pristopu in metodologiji snemanja in po dokumentiranju gradiva precej razlikoval od drugih zbiralcev in raziskovalcev ljudske glasbe tistega časa pri nas in v tujini. Posebnost teh posnetkov je povezana tudi s tem, da so bili narejeni z vidika Drugega, kar je očitno predvsem ob dejstvu, da je Küppers-Sonnenberg na Slovenskem večino valjev posnel z neslovensko glasbo, saj ga je verjetno zanimala predvsem neslovenska kultura.

V splošnem slovenski posnetki v zbirki Küppersa-Sonnenberga vsebujejo le okrnjene drobce ali majhne vzorce nekaj splošno znanih slovenskih ljudskih pesmi, ki so jih verjetno izvajali naključno izbrani pevci. Vendar lahko tudi pri drugih zgodnjih slovenskih zvočnih posnetkih na voščeni valjih ugotovimo, da se raziskovalci niso posebej vsebinsko pripravili na snemanja; ob snemanjih Jevgenije E. Linjove leta 1913 je bil izbor izvajalcev v Beli krajini povsem odvisen od domačinov, ki so ji pomagali pri

pripravi in izvedbi snemanj, pa tudi za Jura Adlešiča ni znano, ali je za repertoar in izbor izvajalcev za snemanje leta 1914 dobil kakšne napotke od odbornikov OSNP (več glej Kunej 2017).

Kljub temu pa so slovenski posnetki Küppers-Sonnenberga dragocen dokument ljudskega petja iz medvojnega obdobja, ki verjetno kljub zelo naključnemu izboru kažejo zanimivo podobo. Posneti so različni načini izvajanja ljudskih pesmi, od preprostejših dvoglasnih primerov do nekdanj najbolj razširjenega triglasnega petja. Zaslediti je tudi ritmično pestrost. Zato je z etnomuzikološkega stališča škoda, da večina pesmi vsebuje le odlomke ali posamezne kitice, kar je bila sicer nekdanj zaradi varčevanja z valji pri snemanju s fonografom zelo pogosta praksa tudi drugih zbirateljcev. Daljši posnetki bi namreč lahko omogočili boljšo sliko posnete ljudskoglasbene prakse. Prav historični zvočni posnetki namreč omogočajo »realnejši vpogled v slušno podobo ljudske glasbe zunaj kontekstov njene javno reprezentativne oblike, torej v funkciji, ki jo je ljudska glasba imela v vsakodnevnem in prazničnem življenju ljudi« (Kovačič 2015: 8), kar glede na okoliščine nastanka slovenskih posnetkov v zbirki Küppersa-Sonnenberga verjetno še posebej drži. Morda prav zato, ker so narejeni z vidika Drugega.

Literatura

GOLEŽ KAUČIČ, Marjetka: *Ljudsko in umetno – dva obraza ustvarjalnosti*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003.

LEGIŠA, Lino: *Slovenska poezija od Vodnikovih Pesmi za pokušino do priprav za Kranjsko Čbelico (1806–1828)*. Doktorska disertacija. Ljubljana: samozaložba, 1938.

KOVAČIČ, Mojca: *Glasbena podoba ljudske pesmi v rokopisnih, tiskanih in zvočnih virih v prvih desetletjih 20. stoletja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015; <https://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-78C14ST7>.

KRÜGER, Gerd: *Die Sammelfahrten von Gustav Adolf Küppers nach Südosteuropa (1935–1939) im Kontext nationalsozialistischer Ideologie und (Pseudo)Wissenschaft*. (Tipkopis izročen na *Historische Tonaufnahmen aus Südost-Europa – Zeugnisse einer multiethnischen Bevölkerung / Historical Recordings from Southeast Europe – Documents of a Multiethnic Population, Ethnomusicological Workshop, Ethnologisches Museum, Abt. Musikethnologie, Medientechnik und Berliner Phonogramm-Archiv, Berlin, 19. bis 21. Mai 2011*), 2011.

KUMER, Zmaga (ur.): *Oj, ta vojaški boben: Slovenske ljudske pesmi o vojaščini in vojskovanju*. Celovec: Drava, 1992.

KUMER, Zmaga (ur.): *Eno si zapojmo: Pesmarica slovenskih ljudskih pesmi*. Celje: Mohorjeva družba, 1995.

KUMER, Zmaga (ur.): *Še eno si zapojmo: Pesmarica slovenskih ljudskih pesmi*. Celje: Mohorjeva družba, 1999.

KUNEJ, Drago: *Fonograf je došel! Prvi zvočni zapisi slovenske ljudske glasbe*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008.

KUNEJ, Drago: *Med kodami skrita zvočna dediščina Slovencev*. *Glasnik SED* 54 (1–2), 2014, 22–28.

KUNEJ, Drago: Pesemsko izročilo Bele krajine na zgodnjih tenerskih posnetkih. *Traditiones* 46 (3), 2017, 143–171.

LIČEN, Daša: Razstaviti Drugega: Saidin prihod v Trst. *Glasnik SED* 58 (1–2), 2018, 5–15.

PREK, Stanko (ur.): *Tristo narodnih*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1982.

PRIMORAC, Jakša: Küppers-Sonnenberg's Croatian Recordings. V: Lars-Christian Koch in Susanne Ziegler (ur.), *Walzenaufnahmen aus Südosteuropa = Wax cylinder recordings from Southeast Europe: G. Küppers-Sonnenberg 1935–1939*. (Berliner Phonogramm-Archiv, 7). Berlin: Staatliche Museen zu Berlin, 2011, 79–84.

ŠIVIC, Urša: Bariton v ljudskem petju na Slovenskem. *Folklor-nik* 7, 2011, 12–14.

ŠTREKELJ, Karel (ur.): *Slovenske narodne pesmi: Zvezek 1*. Ljubljana: Slovenska matica, 1895–1898.

ŠTREKELJ, Karel (ur.): *Slovenske narodne pesmi: Zvezek 2*. Ljubljana: Slovenska matica, 1900–1902.

ŠTREKELJ, Karel (ur.): *Slovenske narodne pesmi: Zvezek 3*. Ljubljana: Slovenska matica, 1904–1907.

ŠTREKELJ, Karel (ur.): *Slovenske narodne pesmi: Zvezek 4*. Ljubljana: Slovenska matica, 1908–1923.

VRANJEŠ, Matej: Vikendaši kot »najbližji Drugi«: O tem, kako Trentarji konstruirajo lokalnost prek diskurzov o vikendaštvu. *Glasnik SED* 57 (3–4), 2017, 55–65.

WIEDMANN, Albrecht: Transferring and Editing of the Wax Cylinders. V: Lars-Christian Koch in Susanne Ziegler (ur.),

Walzenaufnahmen aus Südosteuropa = Wax cylinder recordings from Southeast Europe: G. Küppers-Sonnenberg 1935–1939. (Berliner Phonogramm-Archiv, 7). Berlin: Staatliche Museen zu Berlin, 2011, 62.

ZIEGLER, Susanne: Historical Sound Recordings from Southeastern Europe and Their Significance for Ethnomusicological Studies Today. V: Bruno B. Reuer (ur.), *Vereintes Europa – Vereinte Musik? Vielfalt und soziale Dimensionen in Mittel- und Südosteuropa: Beiträge des Internationalen Symposium in Ljubljana (19.–23. September 2001)*. Berlin: Weidler Buchverlag, 2004, 171–182.

ZIEGLER, Susanne: *Die Wachsylinder des Berliner Phonogramm-Archivs*. Berlin: Staatliche Museen zu Berlin, 2006.

ZIEGLER, Susanne: The Wax Cylinder Recordings by Gustav Küppers-Sonnenberg. V: Lars-Christian Koch in Susanne Ziegler (ur.), *Walzenaufnahmen aus Südosteuropa = Wax cylinder recordings from Southeast Europe: G. Küppers-Sonnenberg 1935–1939*. (Berliner Phonogramm-Archiv, 7). Berlin: Staatliche Museen zu Berlin, 2011, 63–73.

Časopisni vir

Časopisni vir 1: Srednjeevropski tisk v gostih pri nas. Inozemski novinarji presrečno sprejeti v naših krajih. *Jutro* 16 (229), 3. 10. 1935, 5; <https://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-FK78ECWT>, 28. 11. 2017.

Spletni vir

Spletni vir 1: Gustav Adolf Küppers, Wikipedia; https://de.wikipedia.org/wiki/Gustav_Adolf_K%C3%BCppers, 4. 1. 2018.

Recordings of Slovenian Songs in the Berlin Phonogramm-Archiv as an Example of the Other

Dr Gustav Adolf Küppers-Sonnenberg (1894–1978) was a freelance journalist and photojournalist, who did a lot travelling and published articles and photographic materials about his travels. He also had an agreement with the Museum of Ethnology in Berlin to collect ethnographic objects, sound recordings and other materials for the museum during his travels, hence his trips around Southeast Europe between 1935 and 1939 were co-financed by the museum. However, financial gain was not the only reason he took the trips, Küppers-Sonnenberg probably also wanted to continue his exploration of German settlements and document German culture in this part of Europe, which was consistent with the then national socialist ideology.

This is also reflected in the recordings he made in the territory of Slovenia. During his first trip in 1935, he recorded a total of 12 cylinders in Bled, Kočevje and Ljubljana, four of which feature German songs performed by Gottschee Germans, three cylinders contain Slovenian songs, while the songs on the remaining five cylinders are Czech (two cylinders), Slovakian (one cylinder), and Serbian and Croatian (two cylinders).

The Slovenian recordings contained in the collection are excerpts from nine widely known Slovenian folk songs. All the songs were most likely performed by randomly selected singers, whose names were not documented by Küppers-Sonnenberg. In terms of ethnomusicology, the recordings are a valuable document of folk singing from the interwar period. They show rhythmic diversity and the various ways folk songs were performed, including two-part singing, and the formerly most widespread three-part singing. The recorded Slovenian materials, like Küppers-Sonnenberg's other recordings, reveal he was not an

expert on the music performed in the areas he travelled to. Unlike other researchers at that time, he was also not interested in details and generally did not document his recordings well. The Slovenian material in the collection can thus be understood as an example of the music by the Other, which was recorded with this in mind, since Küppers-Sonnenberg was in the territory of Slovenia interested mainly in non-Slovenian music and culture. At the time, Küppers-Sonnenberg's materials were sometimes used for various racist-anthropological studies. However, it remains unclear whether his sound recordings may have also been made under the influence of ideological orientations and for the purposes of any racist research, or whether they were intended solely to supplement the Berlin Phonogramm-Archiv's sound collection with examples of different musical cultures of the Other that existed in Southeast Europe in the early 1930s.

SLOVENSKI ODPORNIŠKI GRAFITI MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Datum prejema: 1. 6. 2017

Izveček: Prispevek obravnava napisne akcije Osvobodilne fronte, ki predstavljajo začetek slovenskega sodobnega grafitiranja. Analiza na podlagi fotografij, publikacij, pričevanj in drugih zapisov zajema poleg odporniških grafitov in *street arta* tudi delovanje drugih družbenih skupin (okupator in kolaboracija) ter vidnejše primere iz bližnje evropske okolice. Grafiti in *street art* so prikazani kot ozemeljske reprezentacije, pri čemer se boj za teritorij nanaša predvsem na kognitivni prostor ter posledično na oblikovanje nacionalne identitete.

Ključne besede: grafiti, 2. svetovna vojna, Osvobodilna fronta, *street art*, identiteta

Abstract: The paper deals with the wall inscription campaigns launched by the Liberation Front of the Slovene Nation, which represent the beginning of Slovene contemporary graffiti. An analysis based on photographs, publications, testimonies and other written records includes, besides the resistance graffiti and street art, the work of other social groups (the occupying forces and collaborators), as well as more prominent examples from other nearby European countries. Graffiti and street art are presented as territorial representations, in relation to which it should be noted that the battle for territory refers primarily to a cognitive space and consequently to the formation of a national identity.

Keywords: graffiti, World War II, Liberation Front, street art, identity

Uvod

Za začetek sodobnega grafitiranja na Slovenskem večina avtorjev postavlja napisne akcije Osvobodilne fronte (OF) proti okupatorju, ki so se začele v drugi polovici leta 1941 (Kumerdej 1994: 92; Borčić 1995: 1; Slana 2000: 894; Velikonja 2004: 118; Milkovič 2008: 245; Zidarič 2011: 144). Sklepamo lahko, da je bilo grafitiranje kot izraz komunikacijskega deficita s pisanjem po javnih površinah prisotno že pred drugo svetovno vojno, vendar iz zgodnejših obdobjih doslej še nismo našli ustreznih materialnih dokazov, ki bi jih lahko podrobneje preučili.

Pri raziskovanju najstarejših znanih slovenskih grafitov sem ugotovila, da je bila ulična dejavnost vedno opisana v širšem sklopu aktivističnih dejanj posameznikov oziroma obravnavanega obdobja, če že ni bila v celoti prezrta. Pri pregledu fotografij in publikacij iz arhivov Slovenskega etnografskega muzeja, Muzeja novejših zgodovine Slovenije, Inštituta za novejšo zgodovino, pričevanj aktivistov OF in drugih virov sem uspela zbrati dovolj gradiva za kronološki in vsebinski pregled tega pojava. Izkazalo se je, da grafiti zelo dobro odsevajo duh svojega časa. Vsebinska analiza zajetega gradiva je pokazala, da so bili med vojno količinsko najbolj zastopani odporniški grafiti,¹ pojavljali pa so se tudi grafiti okupatorja, kolaboracije in reakcije. Nekateri grafiti so sami precej zgovorni, nekateri pa so videti

kot preprost simbol, ki dobi svojo razsežnost šele ob poznavanju ozadja, ki ga predstavlja.

Svojo etnografsko raziskavo sem posvetila oblikovanju preglednega »teksta«², ki omogoča nadaljnje raziskave in analizo tega pojava. Tematiko sem predstavila tudi v obliki fotografske razstave *Grafiti na Slovenskem med drugo svetovno vojno*, kjer je prek grafitov mogoče spoznati utrip časa in spremljati razvoj druge svetovne vojne na Slovenskem.

Grafiti kot ozemeljske reprezentacije

Grafiti in druge ulične »intervencije« so bili med drugo svetovno vojno eden najbolj očitnih primerov golih ozemeljskih reprezentacij, kot jih razlaga Matej Vranješ v ponazoritvi družbene konstrukcije realnosti s konceptualizacijo teritorialnosti (Vranješ 2007: 211; prim. Vranješ 2017). Nova teoretska paradigma je ob koncu 20. stoletja v družboslovje prinesla »kulturni preobrat«, »ki na družbeno prostorskost skuša gledati skozi optiko družbene oziroma kulturne reprodukcije, torej skozi produkcijo in poganjanja pomenov, skozi »upomenjanje« (Dear v Vranješ 2002: 53). »Zanimanje za prostor« ali »prostorski preobrat [...] temelji na kritično opredeljenem antropološkem pojmovanju prostora, ki [...] ga uokvirja in oblikuje kultura« (Muršič 2011: 177). Rob Shields je »uprostorjenje« ponazoril z razlago, »da kljub zdravorazumskemu izgledu em-

1 Med avtorji, ki so pisali ali pričali o številnih odporniških grafitih, sta Davorin Jeršek (1961) in Ivan Ott (2008).

2 Tematika je podrobneje predstavljena v monografiji *Grafiti v Ljubljani: Zgodovina, grafitarji, mesto*, objavljeni v Zupaničevi knjižnici Znanstvene založbe FF (Konda 2017)

pirične realnosti (prostor je praznina) ljudje obravnavajo prostorsko kot napolnjeno z emocionalno vsebino, mitološkimi pomeni, simbolizmom skupnosti in zgodovinsko pomembnostjo» (Shields v Vranješ 2002: 53).

Navedena teoretska podlaga nam omogoča razumeti pojav grafitiranja na Slovenskem, zlasti pa v Ljubljani med drugo svetovno vojno, kot pomemben reprezentacijski vidik družbene prostorskiosti. Pojavnost grafitov, njihov simbolizem, aktivizem in splošni zgodovinski pomen so v širši prostor prinašali močan emocionalni naboj. Njihovo pojavljanje kot tako je dojemanje premoči nad obvladovanjem prostora preneslo od okupatorja k upornikom. Brez velikih tehničnih posegov so številni uporniški grafiti in druge ulične intervencije dosegli, da je ‚uprostorjenje‘ Ljubljane v pomenu obvladovanja širšega slovenskega prostora navkljub formalni nadvladi močno oboroženega okupatorja prešlo v domeno odpora.

Grafiti so v Sloveniji začeli nastajati že zelo zgodaj, vendar ne še v smislu prave subkulture, temveč bolj kot nekakšni stranski produkti odporniškega gibanja. Med italijansko okupacijo Ljubljane so se začeli pojavljati napisi Osvobodilne fronte, ki so na neki ravni imeli veliko skupnega s poznejšo subkulturo, hkrati pa so imeli veliko globlji simbolni pomen. Bili so namreč ultimativni vizualni simbol upora, ki je drugače potekal v popolni tajnosti in ilegalni. Poleg trosenja letakov in ilegalnega radia je bil to glavni medij, namenjen zbujanju pozornosti javnosti in dajanju jasnega sporočila, da upor poteka v samem središču okupacije. Kot poznejši grafitarji so se tudi člani OF posluževali pisanja po stenah ravno zaradi izjemnega potenciala vidnosti, javne provokacije in hkratne anonimnosti pisca. Dokler se o njem ne ve nič, ga je namreč tako rekoč nemogoče začeti iskati, kaj šele prijati. (Milkovič 2008: 245)

Simbolni pomen odporniškega grafitiranja in drugih uličnih intervencij je bil afirmativen v informiranju prebivalstva, da odpor obstaja, in kot poziv, naj se mu pridružijo. Grafitiranje je izzivalo okupatorja, ki se je odzval s krutimi kaznimi, obenem pa ni mogel skriti svoje nemoči proti nevidnemu nasprotniku, ki mu je prevzemal nematerialno oblast nad okupiranim ozemljem.

Zgodovinsko ozadje

Na oblikovanje odporniških grafitov so vplivali številni zgledi iz zgodovine in širše evropske okolice. Sklepamo lahko, da je že od srednjega veka naprej, ob porastu pismenosti, nastalo veliko skritih napisov na notranjih stenah stavb in podobnih objektov. Željko Dugac je v Lovranu odkril cerkvene grafito iz leta 1549 (Dugac 1999: 251), Hugo Ernst Lüdecke je pisal predvsem o straniščnih grafitih s konca 19. stoletja (Lüdecke 1907), izletniki so se v preteklih stoletjih na obiskanih krajih pogosto podpisali, včasih celo čez neprecenljive zgodovinske umetnine, kot

so paleolitske jamske poslikave (Petru 2008: 9) ... Takšnih primerov je še veliko, vendar takšnega načina pisanja po zidovih ne moremo enačiti s političnimi grafiti, ki so prodrli v dominantni diskurz. Oznako ‚politični grafiti‘ uporabljamo v ožjem smislu za grafito, ki se s svojimi vsebinami navezujejo na aktualno, preteklo ali prihodnjo politiko, čeprav so grafiti (široko gledano) vedno politično dejanje, ker izražajo neupoštevanje vladajočih družbenih norm (Lalić idr. 1991: 15).

Edini vidnejši primer politično nevtralnega grafitiranja, ki je bil blizu slovenskemu ozemlju in se je zasedel v kolektivni spomin, je bilo podpisovanje mladega avstrijskega pohodnika Josepha Kyselaka na težje dostopne stavbe in naravne spomenike v 20. letih 19. stoletja. Kyselaka imenujemo tudi prvi evropski *tager* (angl. *tagger*), saj je svoje ime že od svojega 17. leta naprej z lično izdelanimi črkami zapisal skoraj povsod, kjer je bil. Joseph Kyselak je leta 1825 izdal potopis o svojem štirimesečnem pohodu po odročnih poteh današnje Avstrije, Slovenije, Južne Tirolske in Bavarske. Približno 20 njegovih podpisov (*tagov*) je ohranjenih še danes. Z njimi se ukvarjajo raziskovalci, v javnosti pa krožijo tudi številne zgodbe in urbane legende o zanimivem Kyselaku, ki je zelo mlad zaradi okužbe s kolero umrl predvidoma leta 1831 (Spletni vir 1).

Množično pisanje političnih grafitov v Evropi se je po mojih raziskavah začelo v času italijanskih vojn za neodvisnost. Leta 1859 je rimske ulice preplaval napis »Viva Verdi!«, ki je bil okrajšava za izraz *Viva Vittorio Emanuele, Re d'Italia!* (Hardcastle 1996). Na videz preprost poklon priljubljenemu skladatelju Giuseppeju Verdiju je bil kodiran zapis, ki je izražal naklonjenost tedanjemu sardinskemu kralju. Grafit »Viva Verdi!« (vzporedno tudi »Viva Italia!«) je bil tako simbol, kjer je bil označevalec po dekodiranju oseba, ki je imela moč združiti razdrobljene italijanske dežele, zapletene v vojne z Avstrijci, Francozi in Rusi (Bassi in Lucca 2000: 59). V vlogi označenca je bila tako ideja nacionalne države, ki je bila v širokem družbenem gibanju Risorgimento (italijansko: združitev, obnovev) prisotna že od leta 1815. Ideja je bila v celoti uresničena šele po koncu prve svetovne vojne, že pred tem – leta 1861, po številnih bitkah in plebiscitih – pa je italijanski parlament Vittoria Emmanuela II. razglasil za italijanskega kralja (Riall 1994: xiv). O dvojnem pomenu slogana so leta 1859 pisali tudi v Bleiweisovih *Novicah*:

Iz Sardinskega. ‚Gazz. Piem.‘ piše, da sardinska vlada, ko je slišala, da je avstrijska armada obsedla meje lombarškega kraljestva, je ukazala tudi svoji armadi, se pomakniti namejo sardinsko. — Nek drug sardinsk časnik piše, da opravniki in poslanci, ki hodijo križem Laškega, se pozdravljajo z besedama »Viva Verdi!« To pa pomeni: »Viva Vittorio Emanuele Re D' Italia« (živi Viktor Emanvel kralj laški!); prve čerke teh imen so vzete v besedo Verdi. (Časopisni vir 1)

V politično nemirni Evropi v začetku 20. stoletja se je hkrati z industrializacijo in razvojem medijev ustvarilo idealno okolje za razvoj vizualne propagande za pridobivanje ljudskih množic (Hardin 2013: 2). Zаметki izraza »propaganda« sicer segajo že v čas križarskih vojn, čeprav so tovrstne dejavnosti znane že od začetka človeštva. Rimokatoliška cerkev je v 17. stoletju celo ustanovila šolo za izobraževanje duhovnikov z nazivom »Sacra Congregatio de Propaganda Fide« (Spletni vir 3; Guilday 1921). Med prvo svetovno vojno so oblasti prepoznale propagando kot učinkovito psihološko orodje za širjenje svojih ideologij znotraj in zunaj svojih meja. V ta namen so začele sistematično razvijati umetniške zvrsti, zlasti film in poster (Hardin 2013: 1, 4).

Vizualni posegi v javni prostor so tako postali pogosti in vplivni. Posterji z močnimi barvami in udarnimi slogani so preplavili javne površine. Nekajsekundna pozornost ljudi, ujetih v tisočglavo množico, je bila dovolj, da so posterji pritegnili pozornost, vtisnili podzavestna sporočila in sprožili interakcijo. Naslavljali so tudi nepismene in nezainteresirane mimoidoče, ki se jih letaki in podobno pisno gradivo ni dotaknilo (Hardin 2013: 5). Poleg naraščajoče količine in kakovosti plakatov so bili grafiti sprva precej neizrazit ulični medij. Pojavljali so se predvsem v obliki jezikovnih grafitov, pri čemer so bili najpogostejši napisi in šablonske upodobitve obrazov voditeljev. Po prvi svetovni vojni so bili prvi množični uporabniki te tehnike Mussolinijevi fašisti v Italiji v 20. letih 20. stoletja. Učinkovitost njihovih napisov in šablonskih slikovnih upodobitev Mussolinijevega obraza (*stencilov*) je bila zelo velika.³ Šablonski grafiti oziroma *stencili* so bili natančno izdelani, pripisana gesla pa udarna in populistična. Izstopala je Mussolinijeva neizprosna podoba (ostro začrtana čeljust, neizprosen pogled), ki je z natančnimi črno-belimi estetskimi sličicami ponujala idejo reda, moči, varnosti in ugleda. Med gesli so bila pogosta (prevodi so avtoričini):

»Credere, obbedire, combattere.« [Verjeti, ubogati, boriti se.]

»Noi diciamo: è l'aratro che traccia il solco ma la spada lo difende.« [Plug naredi brazdo, meč pa jo brani.]

»Noi tireremo dritto.« [Šli bomo naravnost naprej.]

»Solo Dio può fermare la volontà degli Italiani, gli uomini e le cose mai!« [Samo Bog lahko ustavi italijansko moč volje, ljudje in stvari nikoli!]

3 Prvi odmevnejši evropski *street artist* Blek le Rat je v več intervjujih omenil, da je svojo ulično umetnost zasnoval na tehniki in obliki Mussolinijevih *stencilov*, ki jih je kot otrok spoznal na razstavi v Italiji. Na tej osnovi je ustvaril šablonske upodobitve podgan, s katerimi je v 80. letih 20. stoletja preplaval Pariz (Spletni vir 4). Desetletje pozneje je Bleka le Rata in njegov način uličnega izražanja prevzel in nadgradil tudi Banksy, danes najslavnejši ulični umetnik na svetu (Spletni vir 10).

»Noi odiamo la vita comoda.« [Sovražimo udobno življenje.] (Spletni vir 2)

Na podoben način so šablonske grafitne s pogostim napisom »Viva Franco« in Francovo sliko med špansko državljansko vojno (1936–1939)⁴ uporabljali Francovi fašisti v Španiji in republikanci z znamenitim izrekom »No pasaran«. Grafiti so bil sicer prisotni, vendar so bili glavni medij ideoloških bojev na ulici plakati. Sprva so jih oblikovali predvsem republikanci. Takoj po vojaškem udaru proti demokratično izvoljeni vladi Druge republike⁵ so plakate na svojih domovih začeli izdelovali posamezni umetniki, pozneje pa je to vlogo prevzel sindikat profesionalnih umetnikov (Hardin 2013: 10, 29). V videzu in geslih plakatov je prevladovala rdeča barva in komunistično-anarhistična simbolika, uperjena proti simbolom nacizma in kapitalizma, čeprav je bila nazorska raznolikost republikancev zelo velika. Kmalu se je republikancem pridružilo na tisoče prostovoljcev iz vsega sveta, ki so se želeli boriti proti fašizmu in nacizmu, tabor nacionalistov pa je podprla profesionalna vojska iz Nemčije in Italije.⁶

Iz redkih fotografij in nekaterih še vedno ohranjenih primerkov grafitov lahko razberemo ideološko usmerjenost njihovih avtorjev – prvi trije primeri izražajo stališča republikanskega tabora, zadnja dva pa desničarsko ideologijo nacionalistov (Spletni vir 12, avtoričin prevod).

»CNT – AIT – FAI« (Confederación Nacional del Trabajo – Asociación Internacional de los Trabajadores – Federación Anarquista Ibérica) [Nacionalna delavska konfederacija – Iberska anarhistična konfederacija – Mednarodna delavska organizacija]

»Matare mos a Franco« [Ubili bomo Franca]

4 Med špansko državljansko vojno sta se izoblikovali dve izraziti politični frakciji: republikanci (Frente Popular, v prevodu Ljudska fronta) in nacionalisti (Bando Nacional, v prevodu Nacionalna stran). Pri republikanski Ljudski fronti je bila najvplivnejša in največja organizacija komunistična partija. Nacionaliste so predstavljale ideološko bolj enotne konservativne organizacije, med katerimi je imela najmočnejšo vlogo katoliška cerkev. Na strategijo propagande nacionalistov je najbolj vplival eden od vodilnih parlamentarcev Gil Robles, ki je leta 1933 obiskal Nemčijo in preučeval nacistično propagando (uporabo radia, letalsko odmetavanje pamfletov, psihološko dovršeno vplivanje na množice s čezmerno vznemerenimi govori na zborovanjih) (Hugh 2013).

5 Vlada Druge republike je bila demokratično izvoljena decembra 1931, vojaški udar proti njej pa se je zgodil 17. julija 1936 (Lešnik 2010: 18).

6 Republikancem so se 12. avgusta 1936 začeli priključevati prostovoljci iz nevtralnih dežel in pozneje tudi od drugod. Sestavljali so Mednarodne brigade (Hardin 2013: 11). »V letih 1936–1938 je v Španijo prispelo okoli 40.000 prostovoljcev – protifašistov iz 54 evropskih, ameriških in azijskih držav, da bi se borili na strani republike; med njimi je bilo prek 1900 Jugoslovanov, od teh okoli 570 Slovencev (iz Primorske nad 100)« (Lešnik 2010: 26).

»Plaza del Milicia Descongut« [Trg neznanih milic]⁷ (Spletni vir 5; Spletni vir 6)⁸

»Viva España / Viva legion / Viva el Ejército salvador« [Živela Španija / Živela Legija / Živela vojska rešitelj]

»Franco Caudillo de Dios y de la Patria. El primer vencedor en el mundo del bolchevismo en los campos de batalla.« [Franco Vodja Boga in očetnjave. Prvi zmagovalc v svetu boljševizma na bojiščih.] (Spletni vir 11)

Komunistična simbolika je bila med republikanskimi gesli razvidna tudi iz pojavljanja podob ali imen znanih sovjetskih komunistov (Lenina, Stalina) ter prekrizanega srpa in kladiva. Med gesli španske državljanske vojne na splošno je v današnjem kolektivnem spominu najbolj znan izrek »No pasaran« (Ne bodo šli mimo). Napis je bil izpisan na dobro vidnem transparentu v Madridu leta 1937 z besedilom: »¡No pasarán! El fascismo quiere conquistar Madrid, Madrid será la tumba del fascismo!« (Spletni vir 17; v prevodu: »To se ne sme zgoditi. Fašizem hoče osvojiti Madrid, Madrid pa bo postal grobnica fašizma!«).⁹

Španska državljanska vojna je bila uvertura v drugo svetovno vojno, kjer so sile osi (zlasti Nemčija in Italija) zelo aktivno sodelovale z nacionalisti. To je bilo razvidno tudi iz politične propagande, v kateri so bili med uličnimi intervencijami pogosti tudi grafiti. Posebno odmevni so bili nemški nacistični grafiti, ki so v 30. letih 20. stoletja naraščali skladno s fašizacijo družbe. Do prvega množičnega pisanja antisemitskih grafitov je prišlo v Avstriji po njeni priključitvi Nemčiji marca 1938, simboličen vrhunec pa je doseglo v času Kristalne noči med 9. in 10. novembrom 1938, ko so v Nemčiji in Avstriji sistematično na tisoče judovskih nepremičnin oskrunili z razbijanjem in sovražnimi grafiti. Med napisi so bili najpogostejši antisemitska gesla, pozivi k izgonu, simbol Davidove zvezde in poenostavljene slike. Šablonski grafiti so bile zelo redki, predstavljali pa so predvsem Hitlerjev obraz s kratkim udarnim sporočilom (npr. »Ja!«) (Spletni vir 7).

Afirmativnih grafitov, ki bi bili namenjeni hvaljenju nacističnega gibanja, je bilo izredno malo, saj so to vlogo prevzeli uradni posegi v prostor. Po vzponu nacističnih gibanj v 30. letih so nemški in avstrijski javni prostor sčasoma preplavile nacistične zastave, ki so v oblikovno popolnem

slogu krasile vse javne stavbe. Simbol kljukastega križa je v javnem prostoru postal pogost okrasek zunanje opreme. Hkrati je bilo postavljenih tudi precej uradnih razglasov (tabel, plakatov, znakov itd.) z napisom, da Judje tam niso zaželeni. V tem duhu je bilo napisanih tudi precej publikacij, vključno z nazornimi otroškimi slikanicami, saj so bila antisemitska sporočila vključena v vzgojni načrt¹⁰ (Spletni vir 7).

Poleg pogoste Davidove zvezde, ki predstavlja judovsko vero, so nacistični grafiti najpogosteje vsebovali besedo »Jude« (Jud) za oznako nepremičnin, katerih lastniki so bili Judje, in hkrati za obsojanje pripadnosti tej etnični oziroma verski skupini. Napisi so poleg afirmativnega slabšalnega sporočila o Judih izražali tudi zahtevo, da predstavniki večinskega prebivalstva (nemškega, avstrijskega) na splošno zaničujejo diskriminirano skupino in se ji izogibajo. Če so predstavniki večinskega prebivalstva nasprotovali diskriminaciji in so se do izpostavljene skupine obnašali strpno (npr. še vedno kupovali v njihovih trgovinah), so bili kaznovani z javnim poniževanjem in nasiljem.¹¹

»Juden raus« [Judje ven]

»Nür für Juden!« (oznaka na klopi) [Samo za Jude!]

»Nicht arisches Geschäft« [Narijska trgovina]

»Dir Judensäu sollen die Hände abfaulen.« [Judovske svinje, naj vam zgnijejo roke.]

»The death of the Jews will end the Saarland's distress.« [Smrt Judov bo končala stisko Posarja]

»Jüdische ... mit Knoblauch« [Judovsko ... s česnom]

»Achtung Juden« (napis poleg slike lobanje s prekrizanima kostema) [Pozor, Judje]

»Juden sind Blutsaugers. Jud nach Palestina. Achtung ... Schänder.« [Judje so krvosesi. Jud v Palestino. Pozor ... skrunilec.] (Spletni vir 7; Spletni vir 8; avtoričini prevodi)

¹⁰ Slikovni grafiti so pogosto upodabljali enake podobe kot otroški učbeniki in slikanice, v katerih so bili Judje slabšalno narisani kot sključeni možakarji z dolgim ukrivljenim nosom v obliki šestice (Spletni vir 7).

¹¹ Ross Allen Baker in njegova soproga Helen sta s kamero dokumentirala ulično dogajanje v Avstriji in Italiji od marca do maja 1938. Marca 1938 sta posnela veliko napisov »Jude« na izložbah trgovin. Helen Baker je svoja opažanja opisala v dnevniku in pismih. Med drugim je zabeležila, da so na Dunaju pred judovskimi trgovinami stali predstavniki SA (Sturmabteilung – paravojaške enote nacistične stranke) in ljudem preprečevali vstop. Zlasti so bili pozorni na tiste, ki naj bi pripadali arijski rasi, tujce pa so le opozorili na judovsko poreklo lastnika trgovine. Občasno so poskušali obisk trgovine preprečiti tudi z grožnjo aretacije. 1. maja 1938 je Bakerjeva v dnevnik zapisala, da je moral predstavnik arijske rase, ki je kupoval v judovski trgovini, za kazen nositi transparent z napisom: »Ich bin ein deutscher Schwein und kauf' bei Juden ein.« (Spletni vir 9).

⁷ Mednarodni prostovoljci svobode (Voluntarios Internacionales de la Libertad) so bili organizirani v brigade, ki so imele politične komisarje (komuniste). »Vsi nekomunisti, ki so hoteli vstopiti v Mednarodne brigade, so morali prestati zaslišanje s strani NKVD-ja. Prav zaradi tega so nekateri tuji prostovoljci raje vstopali v vrste anarhistov oz. v milice« (Lešnik 2010: 26).

⁸ To je restavriran napis na steni Barcelone, izdelan leta 1936 v spomin padlim borcem prostovoljnih milic, ki so se borile na strani republikancev.

⁹ Fotografijo znamenitega transparenta in njegovega sporočila je posnel sovjetski novinar Mikhail Koltsov v Madridu leta 1937.

Poleg nacističnih grafitov v Nemčiji in Avstriji so se ti v velikem številu pojavljali tudi na Norveškem in v drugih evropskih deželah, ki so bile naklonjene nacizmu (Spletni vir 13).

Prvi sodobni grafiti na Slovenskem

Na Slovenskem pred drugo svetovno vojno ni bilo odmevnih primerov grafitiranja, čeprav o njihovem obstoju skorajda ne moremo dvomiti. Sklepamo lahko, da so se pojavljali na večjih stavbah v urbanih središčih, kot je bil Kolizej v Ljubljani, prehodna vojašnica za vojake iz različnih dežel, kjer je bilo v 19. stoletju živahno družabno dogajanje (plesi).¹² Takšnih možnih lokacij je bilo še več, vendar se o grafitih ni ohranilo veliko zapisov ali materialnega gradiva.

Med pregledom arhivskega gradiva sem v sklopu demonstracij proti vojni, ki so potekale 27. marca 1941 v Ljubljani (Pavlin 2004: 59), našla grafit »Živel kralj!«¹³ Demonstracije so bile po vsej Kraljevini Jugoslaviji, pri čemer sta bila poleg izražanja podpore kralju največkrat ponovljena srbska vzklika »Bolje rat nego pakt« in »Bolje grob nego rob« (Spletni vir 18). Prva kakovostna dokumentacija o grafitih (fotografije in zapisi) je iz časa po okupaciji Jugoslavije aprila 1941, ko so si slovensko ozemlje razdelili Italijani, Nemci in Madžari. Grafitiranje se je v največji meri pojavljalo v Ljubljani, saj je bila italijanska okupacijska politika milejša od nemške, povsod pa so ulične aktiviste preganjali s streljanjem, zapiranjem, mučenjem in pošiljanjem v koncentracijska taborišča. Tudi sicer so bili politični grafiti značilnejši za večja in razvitejša urbana naselja (Jeršek 1961; Arhivski vir 1; Arhivski vir 2).

Politična propaganda okupatorja je bila na Slovenskem podobna kot v drugih deželah. Pomembne javne površine so bile na gosto označene z okupatorjevimi zastavami in drugo simboliko. Nemci so osvojena območja prekrili s svojimi prepoznavnimi rdečimi zastavami z belim krogom, v katerem je bila odebeljena črna svastika. Ponekod

je bila namesto svastike kratica SS. Pri označevanju javnih površin so pogosto uporabljali tehniko črkoslikarstva, ki je bila tudi sicer najpogosteje uporabljena za označevanje nazivov trgovin, gostiln in drugih lokalov. Glede na fotografije, materialno zapuščino, zapise in pričevanja Nemci niso uporabljali tehnike grafitiranja, ker so osvojena ozemlja prekrili s svojimi prepoznavnimi zastavami in črkoslikarskimi napisi. Edina opazna izjema je bil napis »Zum Arsch der Welt«, ki ga lahko prevedemo kot »Sredi ničesar« ali sočno priredimo v »Bogu za ritjo«. Napis sem opazila na več nemških fotografijah z vzhodne fronte, pa tudi na fotografiji¹⁴ stavbe ob Trnovskem gozdu iz leta 1944 (Arhivski vir 2; Spletni vir 14).

Italijani so svojo okupacijo sprva skušali prikazati kot dobronamerno seznanitev s »tisočletno razvitejšo kulturo« (Ustni vir 1), pri čemer so v Ljubljano pogosto vabili italijanske umetnike. Takoj so začeli tudi načrtno poitalijančevati, kar se je zlasti v Ljubljani kazalo s spreminjanjem krajevnih imen (Pavlin 2004: 190; Ustni vir 1).

Grafitiranje je v osnovi prepovedan poseg v javno okolje.¹⁵ Okupator je imel na voljo vse uradne medije, prav tako kolaboracija, tako da se z grafitiranjem na Slovenskem ni ukvarjal tako sistematično kot v drugih deželah. Edina vidnejša izjema je bilo italijansko »okraševanje« Ljubljane ob proslavi priključitve Ljubljanske pokrajine kraljevini Italiji 3. maja 1941. Tedaj so Italijani najvidnejše ulice v Ljubljani prelepili z vrstami posameznih plakatov, na katerih sta se izmenjevali šablonski podobi Mussolinija in kralja Emanuela (Zbornik 1959: 88). V navedenem primeru je bila šablonska upodobitev na stene nanešena posredno, tako da je ne moremo imenovati šablonski grafit (*stencil*). Kljub temu je okupator uporabil povsem nekonvencionalen način lepljenja plakatov. Šablonske upodobitve so se v dolgih strnjenih vrstah raztezale po stenah stavb in izložbah, kar je bil enako neobičajen in nedovoljen poseg v javni prostor kot grafiti. Poleg tega je uporabil šablonsko podobo, ki je bila v matični Italiji že skoraj dve desetletji kot *stencil* (šablonski grafit) upodobljena na najvidnejših javnih zidovih, kar je omenjeno plakatiranje kot poseg v javni prostor še bolj približalo grafitiranju. V javnem prostoru Ljubljane kot prestolnice osvojene pokrajine so šablonski plakati predstavljali zgovorno ozemeljsko dejanje okupatorja z namenom vzpostavljanja novega razmerja moči v obvladovanju prostora in oblikovanju skupinske identitete.

14 Fotograf Čoro Škodlar, Trnovski gozd, julij 1944.

15 Pri opredelitvah grafitov uporabljam kriterije za grafito in *street art*, ki jih je oblikoval Mitja Velikonja: estetika oziroma estetska forma, ilegalnost, družbena kritičnost in nehegemonija oziroma nekonformnost (Velikonja 2008: 25). V tem sklopu sta smiselno zajeta tudi kriterij minljivosti, ki je značilna za vse estetske oblike v javnem prostoru (Velikonja v Fajt in Velikonja 2006: 25) in kriterij interaktivnosti, ki je pomemben vidik izražanja družbene kritičnosti (Lalić 1991: 116).

12 Podpisovanje izletnikov in vojakov ter pisanje drugih sporočil po zidovih in drugih površinah je bilo v preteklih stoletjih precej pogosto, kar lahko vidimo iz raziskav Roberta Reisnerja in vojnih fotografij iz različnih obdobij in z območij. V Ljubljani je bil pretok vojakov v prejšnjem tisočletju precej velik. Njihovo obnašanje je neprizanesljivo opisal Ivan Vrhovec v svoji kroniki *Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih*. V poglavju »Vojaško ukvartirovanje« piše: »Leta 1796. je šlo skozi mesto 2.400 mož Hessen-Darmstadtske pehote in 120 mož lahke konjiče (Chevauxlegersli). Rzasajali so, dokler so se mudili v mestu, kakor divjaki. Jeden je razbil v neki hiši peč, neko drugo hišo so ti surovini tako onečedili, da se po njihovem odhodu ni moglo v nji stanovati, dokler je niso osnažili od tal do vrha« (Vrhovec 1886: 269–270). Na podlagi skopih opisov različnih primerov lahko sklepamo, da je vojaško razdejanje Ljubljane vsebovalo tudi pisanje po javnih površinah oziroma grafitiranje.

13 Izraz »Živel kralj!« so na Slovenskem ob praznovanju kraljevega rojstnega dneva ali ob podobnih priložnostih na ljudskih manifestacijah uporabljali že od leta 1918, v javnih občilih pa od leta 1919 (Časopisni vir 2).

Znak V, napisan dvakrat s kredo na stebri frančiškanske cerkve v Ljubljani. Fotograf: Jakob Prešern. Ljubljana, 12. 7. 1941. Hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

Odporniški grafiti

Prvi številčnejši politični grafiti med drugo svetovno na Slovenskem, ki so neposredno izražali odporniško držo, so bili napisi črke »V« julija 1941 v Ljubljani. Največkrat so bili napisani s kredo na izpostavljenih javnih površinah v središču mesta (stebri frančiškanske cerkve, električni transformatorji, dvojezični okupatorjevi plakati itd.), pa tudi v Šiški in drugod. Italijani so jih prebarvali ali spremenili v »M«, ki je predstavljal začetnico imena njihovega vodje Mussolinija. Poleg pisanja »V-jev« so ljudje uporabljali tudi zvočni Morsejev znak za to črko, ki je sestavljen iz treh kratkih in enega dolgega tona. Po kavarnah so skrivaj trkali značilne tone, ki so spominjali na dramatičen začetek Beethovnovе Pete simfonije. Pisanje in trkanje odporniških »V-jev« sta bila del mednarodne kampanje proti okupatorju, ki jo je junija 1941 organizirala angleška radijska postaja BBC. »V« je predstavljal začetek besede »zmaga« v več evropskih jezikih (fran. *victoire*, angl. *victory*). Na Slovenskem je kljub razširjeni rabi trkanja in pisanja črke »V« le malo ljudi poznalo njen pomen. Ne glede na dokazano prisotnost v javnem prostoru se »V-ji« niso ohranili v kolektivnem spominu (Konda 2016: 82; Pavlin 2004: 179; Carr idr. 2014: 44, 45).

Vzporedno z »V-ji« so se po Ljubljani julija 1941 pojavili tudi šaljivi grafiti brez izrecnega političnega stališča. Najvidnejša primera sta bila napisa »Cviček« in »Vsi scat«, ki sta nastala na dveh kašipotih s poitalijančenima imenoma Vic in Sisca. Plakati, ki so novembra 1941 oglaševali kulturne dogodke z gostujočimi italijanskimi umetniki, so bili pogosto prečrtani ali označeni z napisom »bojkotirajte« (Konda 2016: 82).

Fotografije iz arhiva Muzeja novejšje zgodovine Slovenije (MNZS) prikazujejo, da se je julija in avgusta 1941 v Ljubljani pojavilo precej simbolnih grafitov, ki so prikazovali komunistična gesla in simbole. Pogosti so bili prekri-

žan srp in kladivo ter napisi »Dol fašizem«, »SSSR« ipd. (Zbornik 1959: 142, 143). Sklepamo lahko, da so grafite napisali mladi člani Osvobodilne fronte, ki je bila ustanovljena 26. aprila 1941 v Ljubljani. Iz pričevanj lahko razberemo, da so odporniki grafitirali že junija 1941, ko so začele nastajati tudi prve sabotažne skupine. Janez Stanovnik je s somišljeniki junija 1941 po ljubljanskih zidovih pisal kratico SRS, ki je pomenila »Slovenski revolucionarni socialisti« (Časopisni vir 5).

Osvobodila fronta je bila ustanovljena v duhu političnega pluralizma, vendar je bila v njenem delovanju najbolj izrazita vloga dotlej marginalne stranke Komunistične partije Slovenije, ki »je uspešno organizirala množično odporniško gibanje« (Mally 2011: 433). Ker je bil od decembra 1920 komunizem prepovedan po vsej kraljevini, so komunisti delovali ilegalno. Vzpostavljene skrivne povezave in notranja strukturiranost so bile učinkovita prednost pri organiziranju odporniških aktivnosti (Ustni vir 1).

Dijaki in dijakinje pod vodstvom SKOJ-a (Saveza komunističke omladine Jugoslavije oziroma Zveze komunistične mladine Jugoslavije), ki je bil podmladek komunistov, so na predvečer začetka šolskega leta 1. oktobra 1941 izvedli obsežno uporniško akcijo. Skoraj vse srednje šole v Ljubljani so popisali z gesli in simboli upora. Grafite so pisali predvsem z rjavo kredo (Jeršek 1961: 70–71). Srednješolci v podmladku OF so bili v največji meri zadolženi za izdelavo in razpečevanje trosilnih listkov in letakov. Nekateri izdelki so nastali s pomočjo pisarniških naprav (pisalni stroj z indigo papirjem med vloženimi listi), večinoma pa so za reprodukcijo uporabili preproste likovne tehnike (linorez, tiskanje z izrezljanim krompirjem ipd.). Pri razpečevanju listkov so si mladi aktivisti pogosto pomagali z razparanim hlačnim žepom, iz katerega so med hojo listki po notranji strani hlačnice padali na cesto (Ustni vir 3).

Po ljubljanskih zidovih so se napisi OF začeli pojavljati jeseni leta 1941. Pisali so jih predvsem študentski aktivisti in aktivistke OF, organizirani v trojke oziroma sabotažne skupine. Zvečer pred policijsko uro so po zidovih skrivaj upodabljali prepoznavni simbol, kratico OF nad stiliziranim Triglavom, ki ga je oblikoval Boris Kobe (Ustni vir 1; Ustni vir 2). »Dva aktivista sta se postavila na različna konca ulice za stražo, tretji aktivist pa je na steno med njima napisal geslo ali simbol. Običajno so barvo natočili v konzervo, na katero so pritrdili kos žice za ročaj, in pisali s čopičem« (Ustni vir 1). Italijanski vojaki so v zgodnjih jutranjih urah napise sistematično prekrivali z barvo, da jih ljudje ne bi opazili (Pavlin 2004: 236). »Kot barva se je uporabila edina, ki je bila na razpolago – živordeč minij, ki se sicer uporablja kot protikorozijski premaz za železo« (Časopisni vir 4). Nekateri aktivisti so grafite pisali s kredo. Občasno so uporabili tudi kaj nenavadnega, npr. vrtno škropilnico, napolnjeno z obarvano tekočino, in sicer za pisanje po cesti (Gerlovič 1970: 491). Posebno nevarno in tehnično zahtevno je bilo pisanje kratice OF s kislino

Znak OF na steklu (grafit na izložbi, narejen s kislino).
Fotograf: neznan. Hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

na izložbe. Ker se napisa ni dalo odstraniti, ga je okupator ponekod skušal predelati v okras z deteljicami, drugod pa so ga skušali zakriti drugače (Ustni vir 3).

Skladno z razraščanjem vojaških spopadov in vzpostavljanjem odporiške strategije so se krepili tudi odporiški posegi v javni prostor. Oktobra 1941 se je v Ljubljani pojavil napis »Živela partizanska vojska« (Pavlin 2004: 179). Na splošno so oktober 1941 zaznamovali odmevni dogodki, ki so botrovali precejšnjim uličnim intervencijam. Izvršni odbor OF je na pobudo komunistov organiziral tihe oziroma plebiscitne akcije, ki so potekale med oktobrom 1941 in februarjem 1942 kot »javna množična demonstracija večine slovenskega ljudstva proti okupatorju« (Jeršek 1961: 66, 63).

Na dneve akcij so se ljudje med 7. in 8. uro zvečer umaknili iz javnega življenja, nato pa so se množično odpravili v lokale in na ulice. V dnevih pred akcijo je bilo pisanje po zidovih in trosenje letakov še bolj intenzivno. Uporabljena gesla so bila v skladu s temo posamezne akcije poleg sicer najpogostejšega simbola OF ter tudi zelo pogostega simbola prekrižanega srpa in kladiva. (Konda 2016: 83)

Hkrati z razvojem odporiškega gibanja sta se krepili tudi kolaboracija in reakcija. V Ljubljani so meščanske stranke propagandne akcije večinoma izvajale s pomočjo okupatorja in z legalnimi mediji (plakati, glasila, letaki), ki so jih skušali prikazati kot ilegalne (Jeršek 1961: 66). Reakcija je pod vodstvom Nagodetove skupine Stara pravda skušala prirediti dve plebiscitni akciji, ki pa nista bili uspešni. Prva naj bi bila »6. septembra 1941, v počastitev rojstnega dne kralja Petra II.«, druga pa 9. oktobra 1941 »ob obletnici marsejskega atentata, ki ga je proglasila za dan žrtev« (Jeršek 1961: 67).

Pozneje je reakcija skušala posnemati uveljavljen program plebiscitnih akcij OF, tudi 26. januarja 1942, ko je pri tem sodelovala italijanska vojska »z nasilnim zapiranjem lo-

kalov, streljanjem, pretepi in aretacijami, odvzemanjem legitimacij itd.«, vendar akcija ni dosegla svojega namena (Jeršek 1961: 79).

Prva tiha akcija, 29. oktober 1941 – podpora partizanski vojski in obletnica razpada Avstro-Ogrske

Datum prve tihe akcije je zaznamoval obletnico nastanka prve skupne neodvisne države, Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki je bila razglašena 29. oktobra 1918 ob razpadu avstro-ogrske monarhije. Akcija je bila v največji meri namenjena moralni podpori partizanske vojske. Pri pisanju grafitov in trosenju letakov so bili najbolj aktivni mladi člani OF, ki so jih italijanske patrulje še posebej preganjale. Italijani so jih skušali zasačiti pri dejanjih, izvajali so hišne preiskave, vdiral »v nekatere šole, delali v razredih preiskave in aretirali nekaj dijakov« (Jeršek 1961: 70–71). Oktobra 1941 je bila za mlade člane ustanovljena samostojna organizacija Mladinska OF, novembra pa je začelo izhajati njeno glasilo *Mlada Slovenija* (Jeršek 1961: 71). Na trosilnih listkih in letakih so bile lahko zapisane daljše besedne zveze kot pri grafitiranju, kjer je bilo treba hiteti. Iz redkih fotografij, zapisov in pričevanj lahko razberemo, da so bila na zidovih napisana ista gesla, vendar ustrezno skrajšana. Na papirni podlagi so bila najpogostejša gesla: »Živela OF«, »Živel 29. X.«, »Živela Osvobodilna fronta slovenskega naroda«, »Živela SSSR«, »Živela slovenska partizanska vojska«, »Smrt izdajalcem slovenskega naroda!«, »Svoboda narodom!«, »V boj za OF« itd. (Jeršek 1961: 69). Najpogostejši grafit je bila kratica OF, napisana samostojno ali nad stiliziranim Triglavom. Po Ljubljani so bile na vidnejših mestih izobešene slovenske zastave. V manjšem obsegu so bila uporabljena tudi pirotehnična sredstva (Jeršek 1961: 69–70).

Iz fotografij, zapisov in pričevanj razberemo, da so sabotažne trojke pogosto uporabljale protikorozijski minij, ki je spominjal na rdečo barvo. Njegova uporaba je bila zahtevnejša, ker je bilo čopič treba namakati v konzervo z »barvo« (Ustni vir 1). Mlajši aktivisti so pogosto pisali s kredo, ker jo je bilo lažje dobiti in skriti. Nekateri napisi so bili z ostrim predmetom tudi vpraskani v stene ali druge površine (Jeršek 1961: 70; Arhivski vir 1).

Druga tiha akcija, 1. december 1941 – obletnica združitve skoraj vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev v prvi skupni državi Kraljevini SHS

Tematika druge tihe akcije je poudarjala povezavo med južnoslovanskimi narodi, hkrati pa je vodstvo izražalo zavračanje prejšnje ureditve. Tudi reakcija je bila naklonjena skupni preteklosti, vendar je to pomenilo tudi željo po nadaljevanju monarhične ureditve skupne države. Pri drugi akciji so bila pogosta zapisana ali vzklikana gesla: »Živela Jugoslavija«, »Živela svoboda« in »Hej Slovani« (Jeršek 1961: 72, 75). Dijaki so med drugo tiho akcijo izvedli naj-

bolj množične dijaške demonstracije v času okupacije. Notranje zidove srednjih šol so zaznamovali s številnimi napisi, ki so vsebovali predvsem simbol srpa in kladiva ter besede oziroma parole »SSSR«, »Živela Rusija« ipd. (Jeršek 1961: 75). Dijaki so slike Mussolinija in kralja ponekod pomazali s črnilom in s kroglicami prežvečenega papirja¹⁶, po tleh in mizah pa so bili nasuti papirčki v jugoslovanskih narodnih barvah (modra, bela, rdeča). Večina dijakov je prišla v šolo praznje oblečena in ob 10. ali ob 15. uri pri popoldanskem pouku stoje izvedla dvominutni molk, recitacije in podobna obeležjenja dogodka. Študentje so tega dne bojkotirali predavanja in ponekod kot aktivisti sodelovali pri izobešanju zastav in drugih dejanjih (Jeršek 1961: 74–75).

V novembru 1941 je bila reakcija že precej dobro organizirana in odkrito nastrojena proti OF. V ta namen so izdajali letake in drugo gradivo, s katerim so OF primerjali s peto kolono, partizane obsojali kot razbijalce enotnosti in si prizadevali povečati privrženost bivši vladi, ki je tedaj živela v Londonu. Delili so letake s sliko kralja Petra II. in letake z besedilom: »Naša srca in naše oči so obrnjene proti Londonu, kjer je naš kralj, kjer je naša vlada, kjer so naši slovenski zastopniki. Tam so naši voditelji, nikjer drugje« (Jeršek 1961: 72).

Okupator se je na drugo akcijo dobro pripravil. Po navodilih višjih poveljstev je moral biti ritem življenja v Ljubljani normalen, vojakom pa so naročili, da morajo izvajati osebne preiskave, in to zlasti pri mladini in kolesarjih, ki bodo »v kritičnih dnevih zvečer in zjutraj na ulicah« (Jeršek 1961: 73). Kljub sočasni propagandi reakcije ter povečanim varnostnim ukrepom Italijanov je bila akcija OF zelo uspešna. General Grazioli je zvečer po akciji italijanskemu notranjemu ministrstvu z brzojavko poslal kratko poročilo:

Današnji dan je kljub listkovni propagandi s strani komunističnih elementov potekel normalno. Organi policije so aretirali sedem oseb zaradi širjenja letakov in pisanja prevratnih napisov. V nekaterih razredih srednjih šol so bile manifestacije v spomin ustanovitve bivše kraljevine Jugoslavije. (Grazioli v Jeršek 1961: 74)

Iz zapisov vojaškega vojnega sodišča razberemo, da je bilo v zadnjih dneh novembra 1941 ujetih več aktivistov in aktivistk. Za raznašanje letakov so bili kaznovani z večletnimi zapornimi kaznimi (najdaljše kazni so trajale osem let). Mladoletnik Janez Nedog je bil za pisanje znaka OF na zid ob Celovski cesti obsojen na dve leti in dva meseca zapora (Jeršek 1961: 81).

16 V šolskih klopih je bilo že tedaj priljubljeno pogosto nagajanje s »pihalniki«, za katere so navadno uporabili tulec pisala.

Tretja tiha akcija, 3. januar 1942 – dan spomina na žrtve osvobodilne vojne: ubite, izseljene in zaprte v zaporih in taboriščih

Tretja tiha akcija je bila posvečena žrtvam vojne, ki jih je bilo čedalje več. Partizani so na Gorenjskem in Štajerskem utrpeli velike izgube. Decembra 1941 sta bila v Trstu in Ljubljani odmevna sodna procesa. V Trstu je bilo od 72 obsojenih usmrčenih pet protifašističnih aktivistov, še več pa jih je umrlo že pred sojenjem zaradi mučenja. V Ljubljani je bilo na smrt obsojenih šest borcev Krimskega bataljona, ki so bili ustreljeni na južnem obronku Ljubljane. OF je tretjo akcijo organizirala na enak način kot prejšnji dve, pri čemer je na ulicah z napisi izpostavila zlasti imena padlih borcev (Jeršek 1961: 77).

Še preden je OF pozvala ljudstvo h komemoraciji, se je na zidovih pojavilo Šercerjevo ime, ljubljanske ulice pa so bile polne trosilnih lističev, posvečenih žrtvam ljubljanskega procesa. Aktivisti Osvobodilne fronte iz Most so po izvršeni smrtni obsodbi nad Šercerjem in tovariši z meter velikimi črkami prepleskali ograjo tovarne kleja in sedanjega Gradisa z napisi: »Smrt fašizmu — svobodo narodu! — Kri za kri! — Slava tovarišem Šercerju, Kogoju ...« Na vsa cestna križišča so na električne žice obesili slovenske zastave s črnim trakom. (Jeršek 1961: 77)

Četrta tiha akcija, 7. februar 1942 – počastitev kmečkih uporov, Prešernove ljudske in slovenske politike, ustanovitev in zavezništvo z Rdečo armado¹⁷

Četrta tiha akcija je bila zadnja, ker je okupator uvedel zelo represivne ukrepe, hkrati pa je bil glavni namen akcij že izpolnjen: »pokazati trdnost in enotnost slovenskega ljudstva v Osvobodilni fronti. Lahko bi postale, če bi bile pogostejše, že formalnost in ne bi imele zaželenega učinka niti na okupatorja niti na prebivalstvo« (Jeršek 1961: 80).

Ulice in hiše so bile vsak dan popisane s parolami: Živela SSSR, Živela OF, Živel Timošenko, Živel Stalin, Živeli slovenski partizani, Smrt fašizmu. Živela slovanska skupnost, Slovan, na plan! Po zidovih so bili in so še celi Prešernovi stih: »Največ sveta otrokom sliši Slave!« — Ni bilo hiše in kotic, kjer ne bi bilo napisa SSSR in OF in njenega znaka. Slovenske zastavice so bile v teh dneh raztresene na stotine tisoč, nalepljene na šipe, na vrata, na žlebove, obešene na drevje. Na stotine tisočev letakov in letakov je bilo raztresenih in nalepljenih, od tiskanih do tipkanih na stroj in razmnoženih na štopilko.

17 Februarska tiha akcija OF je počastila naslednje obletnice: 15. februar – obletnica smrti Matije Gubca, 8. februar – obletnica Prešernove smrti, 23. februar – obletnica ustanovitve Rdeče armade (Jeršek 1961: 79).

Čeprav so okupatorji nagnali vse svoje ljudi na ceste in na ulice, da preprečijo izvedbo proslave, ni vse to pomagalo nič. Četudi so streljali na tiste, ki so pisali, in vso noč in ves dan brisali in praskali po zidovih ter prisilili hišnike in hišne lastnike, ter tudi mimoidoče pasante z napetim orožjem v roki, da so brisali napise in pobirali zastavice in letake, so bili še isti dan novi, še lepši napisi, še več novih zastavic. Vse to se je stopnjevalo vsak dan. (Časopisni vir 3)

Okupator je poskušal akcijo preprečiti z represivnimi ukrepi, ki jih je po njeni izvedbi še povečal. Grafitov niso več odstranjevali vojaki, ker je bila ta naloga z odlokom visokega komisarja prenesena na lastnike popisanih oziroma porisanih stavb (Jeršek 1961: 82). Prepovedano je bilo uporabljati kolesa, posedovati radijske sprejemnike in smuči s palicami, prodajati in izdelovati nahrbtnike in težke moške čevlje, pošiljati telegrame in opravljati medkrajevne telefonske klice, pa tudi sprejemati obiske čez noč (Šorn 2007: 45–49). Najbolj drastičen ukrep je bil postavitve bodeče žice, ki je mesto zaprla kot koncentracijsko taborišče in ga znotraj še dodatno razdelila na 14 med seboj ločenih sektorjev (Jeršek 1961: 80).

Praznovanje 1. maja 1943

Leta 1942 so se partizanski uspehi proti Italijanom množili vse do kapitulacije Italije. Na osvobojenih ozemljih so zaradi omejenih materialnih možnosti grafiti prevzemali vlogo uradnega medija za utrjevanje oblasti, veliko pa je bilo tudi spontanega zapisov. V Ljubljani je bilo zaradi poostrenih italijanskih ukrepov ulično udejstvovanje zelo nevarno. Največji ulični dogodek leta 1943 je bilo izjemno uspešno praznovanje 1. maja, ki ga je organizirala OF (Komelj 2009: 15). Mladinci so po ulicah odkrito trosili letake, ljudje pa so jih skrivali pred italijanskimi patroljami. »Vsak zid v Ljubljani je imel svojo parolo. Med množičnimi organizacijami je potekalo tekmovanje, kdo bo bolje okrasil svojo ulico« (Zdenka Kidrič v Komelj 2009: 16). Uporabljenih je bilo več pirotehničnih sredstev kot pri tihih akcijah. Na hribih so goreli ognji in kresovi, izobešene so bile zastave, posuti letaki in zastavice, po Ljubljani pa so zvečer plule osvetljene lesene ladjice z napisi »Živel prvi maj«. V Tivoliju so ljudje z megafoni vzklikali gesla odpora, ki jih je bilo slišati po vsej Ljubljani. Praznovanje je spravilo okupatorja v stanje popolne panike, čeprav so Ljubljančani uporabili le gledališke pristope in ne pravega orožja (Komelj 2009: 16–17).

Grafiti na notranjih zidovih in posebne oblike grafitov

Grafiti so se v istem obdobju pojavljali tudi na notranjih zidovih. Poleg šolskih zidov so bile najpogosteje popisane stene zaporov in podobnih ustanov. Skoraj vse celice z zaprtimi odporniki so bile polne pretresljivih sporočil, ki so bila zapisana s pisali, s krvjo ali pa vpraskana v steno. Po-

leg pogostih imen in datumov je bilo med njimi tudi veliko poslovilnih besed pred usmrtitvijo (Zbornik 1959: 239).

V taboriščih in zaporih so ljudje kljub lakoti pogosto žrtvovali svoj kos kruha, da so izdelovali predmete (šah, košarice za kruh ipd.). Na ta način so poskušali ohraniti zdrav razum in vsaj začasno pozabiti na mučenja in nečloveško ravnanje (Arhivski vir 1; Arhivski vir 2).

Med vojaki so bile priljubljene vreznine na predmetih. Na partizanskih puškah je bilo vrezanih veliko odporniških gesel in simbolov (npr. znak OF, srp in kladivo, komunistična gesla ipd.). Pri italijanskih in nemških vojakih so bile večkrat okrašene menažke z osebnimi podatki lastnika ali drugim okrasjem (Arhivski vir 1).

Povojni grafiti – grafiti na osvobojenih ozemljih, ob osvoboditvah mest in primorski grafiti ob določanju meje

Kategorija povojnih grafitov so odporniški grafiti, ki so bili, čeprav so nastali po vojni, z njo vsebinsko povezani. V muzejskih fototekah MNZS in Slovenskega etnološkega muzeja (Spletni vir 15; Spletni vir 16) je tovrstnih grafitov največ, čeprav niso nastali v skrivnih napisnih akcijah, ki jih večina raziskovalcev utemljuje kot prve sodobne slovenske grafitne (Kumerdej 1994: 92; Borčič 1995: 1; Slana 2000: 894; Velikonja 2004: 118; Milkovič 2008: 245; Zidarič 2011: 144). Tematike povojnih grafitov so zelo specifične, razlikujejo pa se tudi po tehniki. Grafiti so skoraj vedno dopolnjevali druge posege v javni prostor: plakate, slavoloke, okrasitev spomenikov, izobešanje zastav in podobno. Večje poslikave na premični podlagi in podobne likovne izdelke bi lahko označili kot *proto street art* – predhodnico likovne zvrsti ulične umetnosti – ob upoštevanju, da ta termin uporabljamo šele zadnje desetletje. Grafiti ob osvoboditvah mest so bili vsebinsko posvečeni predvsem osvoboditeljem, poudarjanju svobode in voditeljem. V Trstu je ob osvoboditvi na spomeniku na trgu Unita nastal napis »Trst je naš«. V Ljubljani in drugih večjih mestih so bile ulice okrašene tudi z večjimi premičnimi poslikavami (npr. slikama Tita in Stalina na današnji Drami). Ulice so bile polne plakatov, transparentov in okraskov (kakrašni sta npr. maketa peterokrake zvezde s srpom in kladivom ter okrasitev Prešernovega spomenika s tablico z njegovimi verzi). Največ grafitov je bilo napisnih, narejenih pa je bilo tudi precej oblikovno dovršenih šablonskih upodobitev. Šablonski grafiti so najpogosteje upodabljali Titov obraz in spremno sporočilo, npr. »Napred tenkisti«, nad katerim je bil med dvema tankoma upodobljen Titov obraz (Arhivski vir 1).

Osvobodjena ozemlja so začela nastajati kmalu po prvih oboroženih spopadih, pozneje pa je bilo zanje značilno živahno kulturno življenje. Grafiti na teh ozemljih so pogosto predstavljali obliko uradnega medija. Oglaševali so dogodke (npr. »Naj živi II. kongres Zveze slovenske mladine«), stališča (npr. »S Titom na pravične meje«, »Živeli

veliki zavezniki Anglija, Sovjetska zveza in Amerika«), voditelje (Tito, Stalin, Kardelj, Kraigher) in podobne vsebine. Tehnika pisanja po zidu je bila pogosto zelo natančna ali celo črkoslikarska. Kljub legalizaciji tega medija je bilo veliko gesel spontanih (npr. »Slava žrtvam«) in jih ne moremo preprosto enačiti z vsakdanjim oglaševanjem oziroma politično propagando. Grafiti oziroma podobni napisi so bili pogosti tudi v skupnih notranjih prostorih. Največ je bilo jezikovnih grafitov, dopoljenih s simbolom rdeče zvezde. Slikovnih in šablonskih grafitov na arhivskih posnetkih ni veliko (Arhivski vir 2).

Primorski grafiti, ki so nastali predvsem med letoma 1945 in 1947, so ponekod vidni še danes (Časopisni vir 4). Pričajo o pomembnem obdobju slovenske in tudi jugoslovanske zgodovine, ko je Slovenija in z njo Jugoslavija kot edina vojna zmagovalka izgubila del osvobojenega nacionalnega ozemlja. Mejno ozemlje oziroma Julijska krajina je bila po vojni preimenovana v Svobodno tržaško ozemlje (STO) in razdeljena na cono A in B. STO je bilo izjema pri določanju meje med Italijo in Jugoslavijo, ki bila mednarodno potrjena leta 1947 s pogodbo v Parizu. Demarkacijska črta med conama A in B je po podpisu Londonskega memoranduma o soglasju leta 1954 postala razmejitvena črta med državama. Dokončno je bila meja, skupaj z morskno mejo, določena leta 1975 s podpisom Osimskega sporazuma (Piry 1993: 56–57).

19. septembra 1945 je svet zunanjih ministrov štirih velesil sklenil, da pošlje v Julijsko krajino svoje izvedence. Tako so si zavezniške komisije – Sovjeti, Britanci, Američani in Francozi – spomladi 1946 ogledale razmere na kraju samem. Tu so manifestacije vzcvetele, zlepa in zgrda. Vasi so se mobilizirale, da se ne bi ponovil primer iz leta 1866, ko je Italija zasedla Benečijo. Po vseh naseljih so zrastle slavoloki iz brina ali bršljana, z rožami in s Titovo, marsikje tudi s Kardeljevo in Prešernovo sliko, s slovenskimi, jugoslovanskimi in partijskimi zastavami. Kljub izrecni prepovedi pisanja in agitiranja, ki jo je izdala ZVU [Zavezniška vojaška uprava, op. avt.], so se čez noč pojavili tudi napisi. Pisali so jih na pročelja hiš, zidove, mostove, pa tudi po cestah in ostalih vidnih mestih. Bolj kot se je bližal dan prihoda komisije, več je bilo zlasti v obmorskih krajih v cono B tudi nadzora, ki ga je izvajala civilna policija. Po vaseh okrog Tržiča je ZVU postavitev slavolokov celo prepovedala, že postavljene pa poridrala z avtomobili in žerjavi. (Časopisni vir 4)

Najpogostejši napisi so bili: »Hočemo in zahtevamo Jugoslavijo«, »Tukaj je Jugoslavija – hočemo Tita«, »Tito – Stalin – Churchill«, »Živela jugoslovanska armada«, »Ne pozabimo hrabrih borcev za pravico« (Spletni vir 16), »Trst in Gorica, za vas je tekla kri naših najboljših sinov«, »Tu smo Slovenci«, »Ne poslušajte fašističnih izdajalcev – mi hočemo Jugoslavijo«, »Živel naš Tito«, »Živela IV.

Napis »Hočemo Jugoslavijo« na hiši v vasi Gabrovce, 18. 9. 1945. Zbirka Foto Slovenije (prej Tiskovni urad). Fotograf: Marjan Pfeifer. Hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

armada«, »Za nas ni življenja izven Jugoslavije«, »Meja mora biti tam, kjer je kri prelita«, »Hočemo pravico«, »Živeli naši veliki zavezniki« (Časopisni vir 4).

Slovenski etnografski muzej hrani zbirko fotografij in drugih podatkov, zbranih na terenskem delu v Dekanah med septembrom in oktobrom 1949. Obstaja tudi več zasebnih, šolskih in drugih arhivov fotografij primorskih grafitov. S primerjavo opazovanja na terenu, pripovedovanj lokalnih prebivalcev in različnih fotografij lahko razberemo, da so grafiti nastajali in bili osveženi tudi v poznejših letih. Še danes je Slovensko in Hrvaško primorje polno grafitov iz tega obdobja. Ponekod jih lokalno prebivalstvo osvežuje pred volitvami, pogosto pa jih sodobni ulični umetniki vključujejo oziroma dopolnjujejo s svojimi umetniškimi posegi v prostor (Ustni vir 4).

Vpliv grafitov na oblikovanje skupne identitete

Vpliv odporiških grafitov na življenje ljudi lahko razberemo iz izbranih verzov pesmi Otona Župančiča ‚Ljubljana zajeta v žico bodečo‘:

[...]
Na vsakem ogalu glej pisano s kredo
kot kemično formulo novo besedo:
OF!

Kaj čudno se bere, kaj čudno se sliši
na vsaki cesti, na vsaki hiši
OF, OF, OF!

In praskajo črke in belijo ogle,
o spet se pokaže ... In pokajo krogle
o belem dnevu po cestah.

In prvega maja so ceste rdeče
od zvezd in zastavic in cvetja in sreče
in od krvi prelite.

[...]

OF nas druži, OF nas brani,
OF neznance v hipu seznanj,
OF je zvestoba med nami.

OF je napisano v srcih, v očeh
in med žico bodečo na svojih smo tleh,
in sredi fašistov svobodni.

(Župančič 1971)

Grafitov ljudje niso dojemali kot navadni vandalizem, temveč so močno zarezali v dominantni diskurz in konstrukcijo vednosti, ki vedno vključuje javni prostor in medije. Po Foucaultu »ni oblastnega razmerja, ne da bi se korelativno vzpostavilo neko polje vednosti, in ne vednosti, ki ne bi hkrati vzpostavljala oblastnih razmerij« (Foucault 2004: 35). Prav tako po Foucaultu oblast predstavlja »relacijo, odnos, gre za delovanje na drugo delovanje« (Foucault v Bobnič in Abram 2008: 234).

Odporniški grafiti so bili kot materialni poseg v ljubljanski javni prostor jasna ozemeljska reprezentacija ‚upomenjanja‘ prostora. Pri tem je šlo za dve interakciji oziroma za dvoje razmerij: med odporniki in njihovimi privrženci ter med odporniki in njihovimi nasprotniki. V prvem odnosu (odporniki in podporniki) grafiti predstavljajo nagovor in mobilizacijo. Z njimi so odporniki obveščali svoje ljudi o obstoju upora in jih vabili k organiziranemu sodelovanju. Hkrati so se z uporabljenimi gesli tudi ideološko predstavili. Ker so bili poleg kratice OF najpogostejši simboli srp in kladivo, rdeča zvezda in kratica SSSR, je bila razvidna vodilna vloga komunistov.

Pri drugem odnosu (odporniki in nasprotniki) so bili grafiti del gverilskega bojevanja v ustvarjanju medijskega diskurza. Navkljub očitni materialni premoči okupatorja so v najbolj izpostavljenem javnem prostoru odporniki očitno imeli večjo moč, saj so z grafiti in drugimi posegi v javni prostor oblikovali medijsko reprezentacijo prostora v skladu s svojo ideologijo, s tem pa so dojemanje odnosov moči v družbi prevesili v svojo korist. Povračilni ukrepi okupatorja so bili kruti (žica okoli Ljubljane, številne prepovedi, množična deportacija v koncentracijska taborišča), kar je še dodatno pokazalo, kako velik pomen je imelo odporniško poseganje v javni prostor. Med nasprotniki odpora so bili tudi domačini (reakcija in kolaboracija). Med najokrutnejšimi je bila skrivna organizacija Črna roka, ki je napadala zlasti aktiviste OF. Napoved okrutne usmrtitve je nakazala z znakom črne dlani na steni žrtvinega doma. Po usmrtitvah je poleg trupel pustila letak s sliko črne dlani, pogosto pa je preganjanim aktivistom pošiljala tudi grozilna sporočila (Križnar 1970; Vidic 1975).

Iz opisanih interakcij lahko razberemo velik vpliv grafitiranja in drugih posegov v javni prostor na oblikovanje konstrukcije vednosti. Ta proces lahko opišemo kot posta-

Grozilno sporočilo skrivne organizacije Črna roka.
Fotograf: neznan. Hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

vljanje realnosti v določen okvir. Proces uokvirjenja šele ustvari realnost, ki postane dovzetna za interpretacijo v pomenu vsebinske montaže.

Zunaj okvirov realnosti, torej zunaj konstrukcije, ni mogoče govoriti o realnosti oziroma svetu ... [Šele s konstrukcijo nastane] realnost kot simbolna realnost, tj. kot simbolna matrica ... Svetovni nazor kot konstrukcija ni samo preprosta interpretacija realnosti, temveč nekaj več – proizvede določen performativni učinek, na podlagi katerega je mogoče govoriti o svetu.« (Tomšič 2010: 78–79; vrstni red povedi ne sledi izvorniku)

Dejanja odporniške ulične umetnosti in aktivizma (grafiti, rituali, drugi posegi v prostor) so bila zelo ustvarjalni družbeni pojav, ki je povezoval vse družbene plasti in močno vplival na oblikovanje temeljnega dojemanja družbe v prelomnih vojnih časih. Odporniško obvladovanje javnega prostora in s tem vsaj začasna premoč nad okupatorjem sta korenito vplivala na samopodobo posameznikov in skupin ter na njihovo opredelitev nasprotnih skupin. Ta proces lahko opišemo tudi kot sooblikovanje nacionalne identitete. »Izjemno dinamično in raznovrstnost identitet nacij

dojamemo šele, ko pogledamo v njen izvor, v človekovo ustvarjalnost« (Rus 2007: 427). Na strukturo nacionalne identitete vplivajo njene temeljne sestavine in subjektivni oblikovalci. Temeljni elementi (jezik, ozemlje in drugo) ostajajo enaki daljše časovno obdobje, subjektivni družbeni oblikovalci (družbena gibanja, mediji idr.) pa »lahko izvršijo v sorazmerno kratkem času veliko bistvenih sprememb v celoti nacionalne identitete« (Rus 2007: 430).

Najpomembnejši dogodek v vsej zgodovini slovenskega naroda in v vseh 1400 letih, odkar so naši predniki prišli v te kraje, je ustanovitev Osvobodilne fronte slovenskega naroda 26. aprila 1941, na kateri je bil sprejet sklep o ustanovitvi vsenarodne organizacije za oboroženi odbor proti nacifašističnim okupatorjem. S tem nastankom se je začela odločilno spreminjati 1400-letna slovenska etnija in identiteta slovenskega ljudstva in naroda. Iz položaja mednarodnega objekta se je slovenska etnija, ki je bila 1100 let podrejena tuji oblasti, socialno-ekonomsko zaostala ter dualno polkolonialno razklana, spremenila: v najbolj učinkovit subjekt v vsej okupirani Evropi, subjekt najuspešnejšega boja proti fašizmu v vsej okupirani Evropi in v letih 1941–1971: v vsestransko moderno razviti slovenski narod z lastno državo, ki je odločal od tedaj do danes samostojno, suvereno. (Rus 2007: 457–458)

Sklep

Preučevanje odporniških grafitov iz preteklih vojn je bilo pogosto nepogojljivo ali spregledano, materialni dokazi pa so zaradi odstranjevanja, neobstoječnosti materialov in obnavljanja zidov hitro izginili. Iz arhivskih posnetkov (fotografije, film), zapisov in pričevanj pa vseeno lahko zberemo dovolj podatkov o grafitih iz preteklosti in jih preučujemo kot bogat in večplasten »tekst«, upoštevajoč nove pristope in spoznanja.

Najnovejše raziskave grafitov se prepletajo s *street artom*, ki je njihova likovna (tridimenzionalna podoba in uporaba različnih materialov, npr. volne za okraševanje mestnih dreves s pleteninami) in legalna nadgradnja. Največji murali, ki krasijo zunanje stene večnadstropnih stavb, so navadno izdelani z dovoljenjem in finančno podporo lastnikov. *Street art* je sicer zelo široka umetniška zvrst, ki jo močno dopolnjuje spletno razširjanje fotografij grafitov. Teh značilnosti sicer ne moremo povsem prenesti na čas druge svetovne vojne, lahko pa se jim približamo z globljim razumevanjem pomena grafitov, kot ga opredeljuje Velikonja:

Grafit je jedrnat, nujno »politično nekorekten« program in sprej je orožje tistih, ki nimajo dostopa do drugih medijev izražanja, ki so v notoričnem komunikacijskem in političnem deficitu, definitivno na oni strani dominantnih diskurzov. Kot tak je emancipatorjen in osvobajajoč, govori, ko, ker in kjer so drugi kanali komuniciranja zanje izgubljeni. Je ne-

mi krik, ki ga z zidu slišijo le tisti, ki so sicer preslišani. (Velikonja 2008: 32)

V prispevku so poleg značilnih stenskih grafitov – čeprav obrobno – upoštevani tudi grafiti na premičnih površinah (vreznine na puškah in menažkah) in posebne vrste grafitov (izdelki taboriščnikov), saj so predstavljali enako vrsto sporočanja: nemi krik preslišanih. Njihova vloga medija v javnem diskurzu ni bila posebno izrazita, zato pa so v dominantni diskurz zlasti v prvi polovici druge svetovne vojne močno prodrli grafiti na stenah. S svojo množično pojavnostjo v obdobju od septembra 1941 do februarja 1942 so odločilno vplivali na dojetje prostora vseh družbenih akterjev: okupatorja, odpora in reakcije oziroma kolaboracije. V tem času so OF in meščanske stranke organizirale več plebiscitnih akcij, ki so poleg pisanja grafitov vključevale tudi druge medije in rituale, vendar so široke množice sledile le akcijam OF. Grafiti so bili poleg raztrošenih letakov, izobešenih zastav in drugih ukrepov dobro viden poseg v javni prostor in s tem vizualni simbol širokega družbenega gibanja. Najbolj uspešne ulične akcije so imele kljub veliki angažiranosti reakcije, kolaboracije in okupatorja značaj upora. Iz uporabljenih gesel grafitov in drugih komunikacijskih sredstev upornikov je bila razvidna komunistična ideologija, ki je niso podpirali vsi uporniki, vseeno pa napisnih in drugih akcij OF ne moremo enačiti z golo politično akcijo. Značaj OF in njena programska stališča so bili blizu večini slovenske populacije, ki jih je sprejela za svoje.

Odporniški grafiti v Ljubljani so zlasti od oktobra 1941 naprej postali prepoznaven vizualni simbol odpora. Čeprav je bila njihova materialna podoba krhka in minljiva, so s svojo pojavnostjo dosegli spremembo v dojetju prostora. Okupator jih navkljub doslednemu prizadevanju, vojaški premoči in ostrim kaznim za zasačene aktiviste ni mogel preprečiti. Iz pričevanj aktivistov (Ustni vir 1; Ustni vir 3) in drugih virov (Jeršek 1961: 70) je razvidno, da so po stenah pisali predvsem mladi ljudje, ki so se za sodelovanje odločili prostovoljno, iz osebnega prepričanja. Nekateri so v tem videli tudi pustolovščino (Ustni vir 3). Grafiti in drugi posegi v javni prostor niso vplivali zgolj na strinjanje ali nestrinjanje z napisanimi parolami, temveč so preoblikovali obnašanje ljudi. Spremenile so se njihove prostorske reprezentacije in s tem ozemeljsko vedenje. Ljudska manifestacija praznovanja 1. maja 1943 v Ljubljani je bila odličen prikaz, kako je sprememba v dojetju kognitivnega prostora vplivala na obnašanje v materialnem prostoru. Kljub stopnjevanju vojnega nasilja so se na ulicah pojavile množice žensk in mladine, javni prostor pa je bil preplavljen z uporniškimi simboli.

Dogajalo se je, da so šli mladinci prek ulice in so s polno pestjo razsipali letake. Ljudje so se zaustavljali in dajali znak mladincem, da se skrijejo, če so prišle mimo italijanske patrulje. Vsak zid v Ljubljani je imel svojo parolo. Med množičnimi organiza-

cijami je potekalo tekmovanje, kdo bo bolje okrasil svojo ulico. Italijane je zajela panika, vojska je šla na ulice in naganjala ljudi domov. (Zdenka Kidrič v Komelj 2009: 16)

Opisani posegi v javni prostor dobro prikazujejo moč njihovega vpliva na zavest ljudi, ki so jih izvajali, in okupatorja, ki je preprosto scenografijo mesta razumel kot napad oboroženega nasprotnika. Vizualni simboli in dejanja upora (med katerimi so bili grafiti pomembni, ne pa edini) so poleg politične ideologije širili tudi narodno zavest in spodbujali družbeno aktivnost. Močno so vplivali na oblikovanje prostorske identitete, čeprav je bilo za resnične ozemeljske spremembe potrebnih še precej drugih dejanj. Nacionalna identiteta je »kompleksna oblika kolektivne identitete«, ki jo pomembno opredelujeta teritorialnost in sklicevanje na preteklost. Povezana je z nacionalno zavestjo, nacionalnim značajem in nacionalnim stereotipom. Če je ozemeljska baza ogrožena, se nacionalna identiteta krepi s poudarjanjem lastne zgodovine in mitologije (Kovačev 1997: 49). Med drugo svetovno vojno so bili vsi trije opredeljujoči pojmi slovenske nacionalne identitete na preizkušnji. Slovensko ozemlje je bilo vedno razkosano in podrejeno različnim oblastnikom, zato se v slovenski nacionalni zavesti ni mogla razviti enotna lojalnosti do določene države. Nacionalni značaj, ki »zrcali odnos neke družbe do same sebe in do drugih družb« (Kovačev 1997: 49), se je na nacionalni ravni idejno razklal že pred več stoletji, z delitvijo na katolike in protestante v 16. stoletju, v 19. pa na klerikalce in liberalce (Kovačev 1997: 49, 59). Tudi med vojno se je širil razkorak med odporniškimi gibanjem ter kolaboracijo in reakcijo. V nacionalnem stereotipu izstopa vrednostna sestavina, ki je v slovenskem avtostereotipu precej negativna in povezana s paranoidno orientacijo in relativno visoko agresivnostjo (Musek v Kovačev 1997: 59, 60). Na podlagi vseh teh opredelitev lahko trdimo, da je bila slovenska nacionalna identiteta med drugo svetovno vojno v procesu temeljitega preoblikovanja.

Z narodnoosvobodilnim bojem se je začel »proces radikalne družbene preobrazbe«, kjer sta bili kultura in umetnost »udeleženi v oblikovanju nove subjektivnosti ljudskih množic, ki jih je v revolucionarnem procesu zajel neverjeten izbruh kreativnosti« (Komelj 2009: 13). Ob uspešno izpeljanih plebiscitnih akcijah je bilo dojemanje lastne podobe precej boljše, kar je pomembno vplivalo na samozavedanje in samoopredeljevanje posameznikov in družbe (nacionalni značaj), to pa je osnova oblikovanja identitete. Miklavž Komelj je manifestacijo ob praznovanju 1. maja 1943 ocenil kot »najbolj spektakularno ‚scensko‘ dejavnost osvobodilnega gibanja« (Komelj 2009: 15), ki je v povezavi s plebiscitnimi akcijami leta 1941 in 1942 sovražniku vzbujala grozo (Komelj 2009: 15). Ob upoštevanju konkretne zgodovinske celote in natančnega preučevanja dejstev v analizi slovenske identitete (Rus 2007: 458) lahko sklenemo, da so bili odporniški grafiti kot učinko-

vit vizualni simbol odpora v na videz nemogočem boju za obstoj slovenskega naroda pomemben del oblikovanja slovenske nacionalne identitete.

Literatura

- BASSI, Adriano in Piero Lucca: *Viva V.E.R.D.I.!: Cronache della Milano risorgimentale*. Genova: De Ferrari, 2000.
- BOBNIČ, Robert in Sandi Abram: Barbarsko koloniziranje in civilizirano dekoriranje urbane krajine: Medijska reprezentacija grafitiranja in street arta v Sloveniji. *Časopis za kritiko znanosti* 36 (231/232), 2008, 212–254.
- BORČIČ, Barbara: *Strip Core 1989–95: Official Postcard Book*. Ljubljana: samozaložba, 1995.
- CARR, Gilly, Paul Sanders in Louise Willmot: *Protest, Defiance and Resistance in the Channel Islands: German Occupation, 1940–45*. London, New York: Bloomsbury Publishing, 2014.
- DUGAC, Željko: Frescos and Graffitos as Witnesses of Mass Death. *Emolog* 9(1), 1999, 247–252.
- FAJT, Mateja in Mitja Velikonja: Ulice govorijo. *Časopis za kritiko znanosti* 34 (223), 2006, 22–29.
- FOUCAULT, Michael: *Nadzorovanje in kaznovanje: Nastanek zapora*. Ljubljana: Krtina, 2004.
- GERLOVIČ, Alenka: Ljudska junakinja Vida Janežič. V: Vladimir Krivic (ur.), *Ljubljana v ilegali, 4: Do zloma okupatorjev*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, 491–495.
- GUILDAY, Peter: The Sacred Congregation de Propaganda Fide (1622–1922). *The Catholic Historical Review* 6 (4), 1921, 478–494. <http://www.jstor.org/stable/25011717>, 1. 2. 2017.
- HARDCASTLE, Robert: *Verdi and his Operas*. London: Omnibus press, 1996 (2012).
- HARDIN, Jeniffer Roe: *Fighting for Spain Through the Media: Visual Propaganda as a Political Tool in the Spanish Civil War*. Degree of Bachelor of Arts. Boston: Boston College, International Studies Program, Arts & Sciences Honors Program, 2013.
- HUGH, Thomas: *The Spanish Civil War*. London: Penguin, 2013. https://books.google.co.uk/books?id=4c4F7KM9UE8C&pg=PT155&hl=sl&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=snippet&q=bando&f=false, 1. 2. 2017.
- JERŠEK, Davorin: Plebiscitne akcije Osvobodilne fronte v Ljubljani v letih 1941–1942. *Kronika* 9 (2), 1961, 65–82.
- KOMELJ, Miklavž: *Kako misliti partizansko umetnost?* Ljubljana: Založba /*cf, 2009.
- KONDA, Helena: *Napisne akcije OF*. V: Janez Stanovnik in Nevenka Troha (ur.), *Slovenski zbornik 2016: Ob 75-letnici ustanovitve Osvobodilne fronte slovenskega naroda*. Ljubljana: Ljubljana: Ustanova Franca Rozmana - Staneta, 2016, 81–85.
- KONDA, Helena: *Grafiti v Ljubljani: Zgodovina, grafitarji, mesto*. (Zupaničeva knjižnica, 46). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2017.
- KOVAČEV, Asja Nina: Nacionalna identiteta in slovenski avtostereotip. *Psihološka obzorja* 6 (4), 1997, 49–63.
- KRIŽNAR, Ivan: Slovensko domobranstvo. V: Vladimir Krivic (ur.), *Ljubljana v ilegali, 4: Do zloma okupatorjev*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, 241–544.

KUMERDEJ, Mojca: Grafiti na ulici. *Ars vivendi* 23 (oktober) 1994, 92–94.

LEŠNIK, Avgust: Notranji in mednarodni vidiki španske državljanske vojne (1936–1939). V: *Slovenci v španski državljanski vojni: Zbornik referatov znanstvenega simpozija v Kopru, 12. februarja 2010*. Koper: Združenje protifašistov in borcev za vrednote NOB Koper, 2010.

LÜDECKE, Hugo Ernst von: Grundlagen der Skatologie. *Anthropophytéia* 7, 1907, 316–328.

MALLY, Eva: *Slovenski odpor: Osvobodilna fronta slovenskega naroda od 1941 do 1945*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2011.

MILKOVIČ, Gašper - Biloslav: Kriminalizacija grafitov v tujni in doma. *Časopis za kritiko znanosti* 36 (231/232), 2008, 241–250.

MURŠIČ, Rajko: *Metodologija preučevanja načinov življenja: Temelji raziskovalnega dela v etnologiji ter socialni in kulturni antropologiji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011.

OTT, Ivan: *Otroci s Petrička*. Celje: Založba Celjska Mohorjeva družba, 2008.

PAVLIN, Miran: *Ljubljana 1941: Pričevanje fotoreporterja*. Ljubljana: Modrijan, 2004.

PETRU, Simona: *Paleolitska umetnost: Magija podobe ali podoba magije*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Oddelek za arheologijo, 2008.

RIALL, Lucy: *The Italian Risorgimento: State, Society, and National Unification*. London, New York: Routledge, 1994.

PIRY, Ivo: Meje Republike Slovenije. V: Dušan Voglar idr. (ur.), *Enciklopedija Slovenije: 7. zvezek*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993, 56–57.

RUS, Vojan: Slovenska identiteta in filozofska antropologija. *Anthropos* 39 (3/4), 2007, 423–477.

SLANA, Miroslav - Miros: Subkultura in psihologija grafitov. *Sodobnost* 48 (5), 2000, 892–901.

ŠORN, Mojca: *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.

TOMŠIČ, Samo: *Druga ljubezen: Lacan in antifilozofija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010.

VELIKONJA, Mitja: Politika z zidov: Zagate z ideologijo v grafitih in street artu. *Časopis za kritiko znanosti* 36 (231–232), 2008, 25–32.

VELIKONJA, Nataša: *Grafiti: Poulično revolucionarno branje*. V: Lilijana Stepančič in Božidar Zrinski (ur.), *Grafitarji = Graffitists*. Ljubljana: Mednarodni grafični likovni center, 2004, 115–130.

VIDIC, Jože: *Po sledovih črne roke*. Ljubljana: Založba Borec, 1975.

VRANJEŠ, Matej: Družbena produkcija prostora. *Geografski vestnik* 74 (2), 2002, 47–57.

VRANJEŠ, Matej: O teritorialnosti v antropologiji, pa tudi geografiji. *Annales: Serries historia et sociologia* 17 (1), 2007, 207–220.

VRANJEŠ, Matej: Vikendaši kot »najbližji Drugi«: O tem, kako Trentarji konstruirajo lokalnost prek diskurzov o vikendaštvu. *Glasnik SED* 57 (3–4), 2017, 55–65.

VRHOVEC, Ivan: *Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1886.

ZBORNİK. *Zbornik fotografij iz narodnoosvobodilnega boja Slovenskega naroda 1941 – 194: Fotografski dokumenti o boju KPS, marec 1941–november 1942*. Ljubljana: Muzej narodne osvoboditve LRS, 1959.

ZIDARIČ, Tjaša: Institucionalizacija in komercializacija subkulturnih grafitov. *Etnolog* 72 (1), 2011, 139–161.

ŽUPANČIČ, Oton: Ljubljana zajeta v žico bodečo. V: *Koledar Mohorjeve družbe 1971*. Mohorjeva družba, 1971, 110. <https://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-5RZGZILB>, 1.2. 2017.

Časopisni viri

Časopisni vir 1: Novičar iz domačih in ptujskih dežel. *Kmetijske in rokodelske novice* 17 (3), 19. 1. 1859, 23.

Časopisni vir 2: Živel naš kralj! *Ptujski list* 1 (15), 13. 07. 1919; <https://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-8YY103D0>, 1. 2. 2017.

Časopisni vir 3: *Slovenski poročevalec*, 3 (7), 14. 2. 1942, 2.

Časopisni vir 4: MACAROL, Bogdan: Tu smo Slovenci! *Primorske novice*, 7. 10. 2011; <http://www.primorske.si/Priloge/7--Val/Tu-smo-Slovenci!.aspx>, 6. 1. 2016.

Časopisni vir 5: TRAMPUŠ, Jure: Dr. Janez Stanovnik (intervju). *Mladina*, 1. 7. 2014; <http://www.mladina.si/158087/dr-janez-stanovnik/>, 6. 1. 2016.

Arhivski viri

Arhivski vir 1: MNZS, eksponati v depoju Muzeja novejše zgodovine Slovenije (ogled 13. 10. 2015).

Arhivski vir 2: MNZS, Zbirka Tekoče gradivo (2. svetovna vojna); http://www.muzej-nz.si/sl/pages.php?id_meni=91&id=46, 1. 2. 2016.

Ustni viri

Ustni vir 1: KONJAJEV, Zora, intervju, Ljubljana, 5. 2. 2016.

Ustni vir 2: STANOVNIK, Janez, telefonski pogovor o znaku OF, Ljubljana, 6. 2. 2016.

Ustni vir 3: ŠTEFANČIČ, Dušan, intervju, Ljubljana, 12. 6. 2015.

Ustni vir 4: UŠIČ, Eric, diskusija o grafitarstvu in street artu ob predstavitvi 265. številke *Časopisa za kritiko znanosti, domišljije in novo antropologijo*, Reka, 25. 4. 2017.

Spletni viri

Spletni vir 1: Projekt Kyselak; <http://www.kyselak.at/>, 1. 2. 2017.

Spletni vir 2: DUNHAM, Samantha: Life in Abruzzo: The Graffiti Remains of Mussolini at Fontecchio; <http://www.lifeinabruzzo.com/graffiti-mussolini-fontecchio/>, 9. 10. 2010.

Spletni vir 3: CASEY, Ralph D.: American Historical Association: The Story of Propaganda, 1944; <https://www.historians.org/about-aha-and-membership/aha-history-and-archives/gi-roundtable-series/pamphlets/what-is-propaganda/the-story-of-propaganda>, 1. 2. 2017.

Spletni vir 4: BLEK LE RAT (Prou, Xavier), Uradna spletna stran; <http://blekmyvibe.free.fr/blekhistoryeng.html>, 9. 6. 2016.

Spletni vir 5: GONZALES, A.: Rastros de la Historia: Plaça del Milicià Desconegut. 2010; <http://rastrosdelahistoria.blogspot.si/2010/10/placa-del-milicia-desconegut.html> (pridobljeno: 1. 2. 2017)

Spletni vir 6: Iberianature, Spanish Civil War Tours in Barcelona; <http://iberianature.com/barcelona/history-of-barcelona/historical-memory-map-of-barcelona/placa-de-la-milicia-desconegut/>, 1. 2. 2017.

Spletni vir 7: Holocaust Encyclopedia; <https://www.ushmm.org/wlc/en/gallery.php?ModuleId=10005175&MediaType=ph>, 1. 2. 2017.

Spletni vir 8: GUIORA, Amos N.: 'Kristallnacht': The Legal Status of the Bystander; <http://www.tabletmag.com/jewish-news-and-politics/194680/kristallnacht-amos-guiora>, 9. 11. 2015.

Spletni vir 9: Steven Spielberg Film and Video Archive: Boycott of Jewish shops; https://www.ushmm.org/online/film/display/detail.php?file_num=4894, 1. 2. 2017.

Spletni vir 10: ROBEHMED, Natalie: Forget Banksy: Meet Blek Le Rat, the Father of Stencil Graffiti; <https://www.forbes.com/sites/natalierobehmed/2014/10/20/forget-banksy-meet-blek-le-rat-the-father-of-stencil-graffiti/#4560b17c3dfa>, 20. 10. 2014.

Spletni vir 11: World History Archive: Children salute General Franco on a wall poster in Spain, during the Spanish Civil War. 1937; <http://www.alamy.com/stock-photo-children-salute-general-franco-on-a-wall-poster-in-spain-during-the-84977354.html>, 25. 4. 2017.

Spletni vir: 12: FRAMEPOOL: Spanish Civil War / Spain / 1930–1939; <http://footage.framepool.com/en/shot/649150206-francoists-francisco-franco-fascist-spanish-soldier>, 2017.

Spletni vir 13: WILSE, Anders Beer: Fotografija antisemitskega grafita v Oslu leta 1941; https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Anti-Semite_graffiti_Oslo_1941.jpg, 1941.

Spletni vir 14: Arsch der Welt; <http://www.ww2incolor.com/german/b0e07dfd0d.html>, 1. 10. 2016).

Spletni vir 15: Slovenski etnografski muzej, Razstava Dekani. Terensko raziskovanje načina življenja v vaseh Dekani, Škofije in Osp v Slovenski Istri med 3. 7.–3. 8. 1949. Milko Matičetov; <http://www.etno-muzej.si/sl/digitalne-zbirke/dekani>, 1. 9. 2015.

Spletni vir 16: Slovenski etnografski muzej, Digitalna zbirka. Tiskovni urad; <http://www.etno-muzej.si/sl/digitalne-zbirke/tiskovni-urad>, 1. 2. 2017.

Spletni vir 17: Wikipedia; https://en.wikipedia.org/wiki/They_shall_not_pass, 1. 10. 2016.

Spletni vir 18: PTC, Sečanje na 27. mart 1941. godine; <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/1872123/secanje-na-27-mart-1941-godine.html>, 1. 10. 2017.

Slovene Resistance Graffiti during World War II

During World War II, the Slovene Resistance Movement used graffiti as an important tool for informing the public about its existence and spreading its ideology. Prior to that, there had been no outstanding examples of graffiti in Slovenia, they did however exist in the neighbouring countries.

In Italy, political messages written on walls had already existed in the second half of the 19th century, while after World War II, stencil graffiti showing Mussolini began to appear on a large scale. In Germany and Austria, graffiti were an important tool of the Nazi propaganda in assuming power. At the start of World War II, BBC Radio London launched a Europe-wide campaign of writing the letter "V" (for victory) as part of a psychological propaganda against the Germans.

In Slovenia, "Vs" did appear, however, the earliest graffiti written on a large scale were graffiti of the acronym OF (OF for *Osvobodilna fronta*, i.e. the Liberation Front) above a symbol of Triglav, the highest Slovene mountain. Resistance symbols were for the most part written by organised sabotage units, whose most active members were young communists. The writing of resistance graffiti was done on a particularly massive scale in Ljubljana during a number of events organised by the Liberation Front, namely four Liberation Front's plebiscite-covert operations (29 October 1941, 1 December 1941, 3 January 1942, and 7 February 1942), and the celebration of 1 May 1943. It was not only members of the resistance movement who wrote graffiti and organised various operations, but also collaborators, reactionaries and occupiers, however, not all that many other people followed in their footsteps. Partisans often inscribed the slogans used by the resistance movement on rifle butts, while soldiers that belonged to the occupying forces mostly decorated their mess tins. Graffiti were also commonly found on the walls of cells, where imprisoned and tortured people often wrote their last words before they were executed. A special category of resistance graffiti are post-war graffiti, which emerged in the relative absence of direct war, i.e. graffiti created when cities

or territories were liberated and the graffiti created in the Primorska region after 1945, when the border with Italy was being established. In terms of the technique and the content, these graffiti were longer and made more beautifully, but nevertheless expressed resistance's territorial representations connected to war-related issues.

The research explains graffiti as part of territorial representations, where – from an anthropological perspective – territory is formed by culture. The Liberation Front's wall-writing operations were an important activity of day-to-day resistance and a highly visible component of organised plebiscite campaigns. The resistance movement triggered a social transformation that, with great creativity, brought culture and art to much larger numbers of people. As a consequence, the Slovene national identity likewise underwent a thorough restructuring, wherein graffiti as a visual symbol of attention-grabbing interventions in the public space had a significant impact on the formation of the national character and consciousness.

BARVE V SLOVENSKIH FOLKLORNIH UGANKAH¹Izvirni znanstveni članek | 1.01
Datum prejema: 16. 10. 2017

Izveček: Folklorni žanri, vključno z najkrajšimi oblikami, vsebujejo in hranijo kulturne kazalce, koncepte in metafore, ki kažejo na globlje vsebine in ravni kulturne dediščine. Pogosto so ti izraženi v podrobnostih, kot je npr. barva. Tovrstne podrobnosti, tj. barve in barvne kombinacije, izražajo družbeno dožemanje, soizgrajujejo konceptualni zemljevid in so del metaforičnega izražanja. Članek prinaša pregled, katere barve in barvne kombinacije so uporabljene za opise in odgovore v slovenskih folklornih ugankah: kaj je motivacija za uporabo določene barve v uganki in za opis katerih odgovorov se uporabi ta barva, tj. kateri predmeti, živali in rastline so opisani z barvami v opisu/vprašanju.

Ključne besede: uganka, barve, slovstvena folklor, šaljiva vprašanja

Abstract: Folklore genres, including minor forms of folklore, encapsulate and preserve cultural pointers, concepts, and metaphors, which are expressions of deeper cultural substrata and content. Focusing on isolated elements of folk genres can reveal the details in perception and the conceptual map, which co-creates metaphors used in a verbalised world. The focus of the article is on colours in Slovenian riddles, i.e. what are the most commonly used colours and colour combinations, what is the underlying motivation for the choice of colours, and in what contexts and for what answers the colours are used – what objects and animals are described by the colours given in riddle questions.

Keywords: riddle, colour, folklore, conundrums

Folklorna uganka in barve

V slovenskem prostoru je prva znana definicija uganke objavljena v delu Marka Pohlina. Po njegovem razumevanju je uganka

javitu povedana beseda, ali zhudnu, inu use drugazhi, koker je samu na sebi, posjavlenu prafhanje, katuru se skus eno šakryto pergliho fdej s'to, fdej is uno rezhjo, najprejpernese, inu, de be se reflojhilu, inu uganilu, gorida, zhasi šatu: de be se kaj k'pridnemu, uku: zhasi k' šbrihtanju te pamete: zhasi k' potrebnemu refveselenju tega serza is ugank vonufelu. (Pohlin 1788: 4)²

Alojzij Bolhar³ je s svojo definicijo uganke že bolj natančen:

- 1 Raziskava je nastala kot del podoktorskega projekta MOBJD33 in raziskovalnega projekta IUT 22-5 v okviru sheme *Mobilitas+*. Podprla jo je Evropska Regionalna razvojna fundacija (Centre of Excellence of Estonian Studies – CEES TK 145).
- 2 Avtoričin prepis v sodoben knjižni jezik: »Zavito povedana beseda, ali čudno in vse drugače, kakor je samo na sebi postavljeno vprašanje, ki se skozi zakrito primero zdaj s to, zdaj z ono rečjo opiše in razloži, da bi se uganilo: včasih kot dodatek pouku, včasih za treniranje bistrosti, včasih za zabavo« (Pohlin 1788: 4).
- 3 V mojem članku 'Uganka v časovnem prerezu' (Babič 2014) je navedeno gradivo ugank napačno avtorizirano kot rokopisno gradivo Nika Kureta. Po poznejših poizvedbah se je izkazalo, da je gradivo ugank za objavo pripravljala Alojzija Bolhar. Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU je dolga leta hranil le del tega gradiva (uvod), po prejemu zapuščine Milka Matičetovega pa je gradivo v celoti dostopno v arhivu inštituta.

Zvrst narodnega pregovora ali reka, ki v vezani ali nevezani besedi podaja misel, predmet, opravilo ali dogodek, pa le v osnovnih značilnostih in elementih, največkrat v obliki alegorij ali metafor z namenom, da se izsili domišljav in čim bolj pravilen odgovor. (Bolhar b. n. l: 2)

Bolhar uganke razdeli na narodne in pesniške, med narodnimi pa loči prave uganke (navadno v verzih ali v ritmičnem izrazu), za katere so značilne alegorije in metafore, in zastavice (kratke vprašalnice), za katere so značilni dvosmiselnost, besedna igra, opažanja podobnih elementov dveh predmetov ipd. Zastavice danes imenujemo šaljiva vprašanja.

Več pozornosti sem ugankam posvetila v knjigi o slovenskih folklornih obrazcih (Babič 2015, glej tudi 2014). V obravnavi sem se oprla predvsem na opredelitev in kategorizacijo ugank po Anikki Kaivola-Bregenhøj (2001: 9). Po njej je folklorna uganka tradicionalen, stalen izraz z dvodelno strukturo: opisom/vprašanjem in navideznim protislovjem/odgovorom. Zaradi svoje dvodelne strukture je opredeljena kot dialoški žanr z vsaj dvema udeležencema: tistim, ki postavlja vprašanje, in tistim(i), ki odgovarja(jo), kar je posledica tekmovalnega odnosa med udeleženci. Za razliko od avtorske folklorne uganke večinoma ne vsebuje rim, metaforični opis pa je ena od glavnih in njenih najbolj prepoznavnih lastnosti, medtem ko je odgovor nemetaforično enobesedno ali krajše besednozvezno poimenovanje. Folklorno uganko razdelimo na več različnih tipov, ki se razlikujejo po namenu uganjevanja, vsebini in/ali obliki:

* Saša Babič, dr. literarnih ved, podoktorska raziskovalka, Estonski literarni muzej, Vanemuise 42, Tartu, Estonija; sasa.babic@zrc-sazu.si.

prava uganka, šaljivo vprašanje, seksualna uganka, sestavljenke, modra/katekizemska vprašanja in risana uganka (*doodles*) (Kaivola-Bregenhøj 2001).⁴ Vsi tipi uganke v metaforičnem opisu poimenujejo vsakdanje predmete in pojave, tj. sliko uganke. Opisi so zavajajoči in metaforični: pojav in predmeti so opisani s primerjavami, ki imajo podobne ali enake značilnosti, vendar odgovor razkrije metaforično plat. Nekateri opisi za dodatno informacijo vsebujejo tudi poimenovanja barv in kombinacij barv. Oblike tradicionalnih uganek je na strukturni ravni v svojih učnih gradivih analiziral Arvo Krikmann (2000). Te uganke je razdelil v dve skupini (Krikmann po Voolaid 2016: 74–76):

1. tiste, v katerih je osebek opredeljen, kjer je opis ekspresivna točka, ki jasno izrazi pomen. Gre za opisni stavek s sintaktično podlago (*Hrbet ima – trebuha ne, roke ima – nog ne, lase ima – glave ne. – Kožuh.*⁵),
2. tiste z neopredeljenim, eliptičnim osebkom, kjer manjka vsebinska orientacijska »točka« in slika temelji le na opisu dejavnosti, lastnosti, razmerja, mesta, časa, značilnosti itd. (*Kaj je na pol leseno, na pol pa svinjsko? – Krtača. Kaj v lesu vzhaja? – Kruh.*).

V obeh skupinah najdemo poimenovanja barv za soustvarjanje opisa oziroma slike. V prvi skupini je barva pogosto uporabljena kot barva subjekta, v drugem pa zamenja subjekt kot opisano značilnost.

Barva je lastnost predmeta. Očesu jo posreduje svetloba, ki jo telo seva, odbija ali prepušča (SSKJ). Je razlikovalna lastnost predmeta in pojava: če imamo zdrav vid, prepoznamo predmet tudi po barvi, po njej lahko razlikujemo predmete med seboj. Barve so poleg vonja in prostora del človekove osnovne, temeljne fizične izkušnje, zato jih uvrščamo med osnovne domene zaznavanja okolja (Molnar 2014: 235). Hkrati pa imajo v našem življenju mnogo simboličnih pomenov in funkcij: vzbujajo in vplivajo na po-

4 Šaljive in seksualne uganke dandanes največkrat interpretiramo kot vice in šale, saj je njihov prvotni namen predvsem šaljivo pretentati sogovorca, ne pa samo uganjevanje in pravi odgovor; odgovor pa je sploh pri šaljivih vprašanjih navadno banalen, lahko absurden, tudi žaljiv do določenih družbenih skupin. Modra vprašanja – Grafenauer (1952) jih je poimenoval katekizemske uganke – so vezana predvsem na poznavanje *Biblije*, zato se jih največkrat zastavlja med veroukom in verskim življenjem, tudi med šegami, ki so vezane na versko obredje (npr. pred poroko). Risane uganke se zastavljajo s sprotnim risanjem slike, uganjevalec pa mora pri uganjevanju upoštevati tako povedano kot narisano. Sestavljenke so značilne predvsem za otroška šaljiva vprašanja, kjer si tematsko sledi več šaljivih vprašanj, skupaj pa tvorijo celoto.

Uganke ločujemo tudi po starostnem kriteriju, in sicer na uganke za otroke, ki imajo vsebino obkrožujočega sveta, v njih ni nič moralno ali etično spornega niti ne zadevajo resnejših življenjskih vprašanj, in na uganke za odrasle z bolj kompleksnimi metaforami, ki večkrat vsebujejo parodijo in imajo širši tematski razpon, npr. spolnost, smrt, politika ipd.

5 Vsi primeri v članku so iz arhiva folklornega gradiva Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU, razen če je navedeno drugače.

sameznikova občutja, zbudijo domišljijo, spomine in intuicijo, sooblikujejo estetske sodbe itd. Nina Asja Kovačev (1997: 23) trdi, da je vizualna percepcija ena od primarnih in najpomembnejših oblik človekove razpoznave realnosti. Vizualni del lastnosti ni zgolj oblika predmeta, ampak tudi barva, ki ima globlji pomen percepcije: vpliva na psihološko izkušnjo in ima poleg estetske še biološko, socialno in kulturno vrednost (Kovačev 1997: 28).

Barva je tako očitna lastnost vsakršnih pojavov, da so v vseh kulturah poimenovane nemetaforično; besede označujejo zgolj barvo, ki je šele pozneje dobila širši, simbolični pomen. Prva poimenovanja barv so temno/črna in svetlo/bela, nato rdeča in šele potem sledijo rumena, zelena, modra, rjava itd. (Berlin in Kay 1991 [1969]: 4–6).

Zaradi svojega pomena v življenju človeka so barve dobile simbolni pomen tako na metaforični leksikalni ravni (npr. pregovori) kot tudi v obredjih življenjskega kroga (določena barva obrednih oblačil). Simbolna raven barv je pritegnila že precej pozornosti raziskovalcev, sploh v psiholoških obravnavah druge polovice 20. stoletja (Berlin in Kay 1991 [1969]; Kovačev 1997).

Pomen barv temelji na družbenem dogovoru in primerjavi, zato so nosilke semantičnih struktur; zunaj naše zaznave je barva izključno abstrakcija, fizikalni termin za elektromagnetna valovanja (Trstenjak 1978; Kovačev 1997: 28). Natančnejši opis predmeta z barvami doda več čustvene vsebine: človeka prisili, da prepozna in dopusti živahnejšo zapolnitev, zato imajo barve pomembno simbolno raven v vseh oblikah kulturne pojavnosti (Kovačev 1997: 31).

Barve so v vseh kulturah del osnovnega sistema simbolov (Čeh 2005: 92). Do neke mere izražajo splošno in univerzalno zaznavanje sveta, vendar pa so določene barve vezane zgolj na posamezno okolje. Pomen barv in njihovo opazovanje v okolici sta lahko omejena tudi zgolj na površinsko raven, tj. na opis predmeta. Opisi predmetov so metaforični, hkrati pa je dana barva vedno fizični opis značilnosti odgovora, kadar opis barve izoliramo od ostalega metaforičnega opisa. Razkritje barve v opisu je tako konkreten namig za pravi odgovor.

Archer Taylor (1951) je barvam v ugankeh pozornost namenil v svoji (po mojem mnenju impresivni) primerjalni zbirki uganek. Opazil je, da zastavljalci uganke redko podajo barvo v opisu, ko pa jo, je ta namenjena zaključitvi, zaokrožitvi metaforičnega opisa (Taylor 1951: 623). Najpogosteje ima barva v uganke metonimično, torej primarno referencialno funkcijo, ki dovoljuje uporabo ene entitete, tj. barve, namesto druge (Lakoff in Johnson 1980: 36). Uganka je v celoti metaforični⁶ opis, saj odgovor opiše z izkušnjo od drugod in jo prenese na lastnosti in pojavnost odgovora. Taylor poudarja, da so bile barve redko upora-

6 Metafora je način predstavljanja pojava z drugačnimi (ne dobesednimi) izrazi/besedami, njena primarna funkcija pa je razumevanje (Lakoff in Johnson 1980: 36).

bljene za opis ljudi ali živali (Taylor 1951: 623), pogosteje za predmete. Samostojno se barve kot opis v uganki pojavljajo izredno redko, kadar pa se, imajo v celoti metaforično funkcijo; Taylor je našel zgolj eno tako uganko (Taylor 1951: 623). V arhivu folklornega gradiva Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU⁷ se tovrsten minimalni opis pojavi zgolj v dveh primerih, pa še v teh dveh imamo usmeritvene lekseme, kar lahko interpretiramo kot razširitev minimalnih opisov:

Kaj je črno gori in bel doli? – Ajdovo zrno.

Črno, a v sredi belo? – Lonec in v njem mleko.

Taylor (1951: 623–638) loči dve kategoriji folklornih ugank, ki vsebujejo poimenovanja barve: glede na položaj (vseposod, znotraj – zunaj, spredaj – na sredini, zgoraj – spodaj) ali časovno zaporedje (prej – potem) oziroma sta barva in dejanje kombinirana (najpogostejše kombinacije po Taylorju (1951) so: črna, bela, zelena, rdeča, rjava, rumena, roza). Drugo pomembno raziskavo o barvah v ugankah je objavila Piret Voolaid (2016). Preučevala je rabo poimenovanja barv v estonskih folklornih ugankah: pravih ugankah, šaljivih vprašanjih in risanih ugankah. V raziskavo je vključila tudi sodobno gradivo, tj. šaljiva vprašanja o blondinkah in etnična šaljiva vprašanja, s čimer je prikazala, da so barve pomemben del ugankarske tradicije. Rezultati raziskave so pokazali, da so v estonskih ugankah najpogosteje uporabljene črna, bela in siva barva, medtem ko vijolična in oranžna nista uporabljena niti enkrat (Voolaid 2016: 92). V pravih ugankah je pomen barv izražen predvsem na semantično-leksikalni ravni (podoba stereotipa in oblika vzorca), zato jih Voolaidova (2016: 74) na podlagi Krikmannove delitve razdeli na:

1. Besedila z izraženim osebkom, ki je dopolnjen z barvo (npr. *črne kokoške in rdeča jajca, črna krava, rdeče hlače*),
2. Besedila z eliptičnim osebkom, ki je predstavljen z metonimijo aktivnosti, lastnosti, odnosov, krajev, paradoksalnih razlik in nasprotij (*Če kviško vržeš, je belo, če pa na tla spustiš, je rumeno.*).

Za sodobna šaljiva vprašanja je Voolaidova (2016: 98) ugotovila, da se najpogosteje omenja barva *blond* kot oznaka za svetlolaso in svetlopolto osebo (ta šaljiva vprašanja so postala popularna v drugi polovici 90. let 20. stoletja). Barva ima pomembno vlogo tudi v absurdnih vprašanjih, ki se začenjajo s *Kaj je ...?*, kot tudi v mednarodno znanih šaljivih vprašanjih s slonom v glavni vlogi. V teh je izraženo predvsem nasprotje med dvema odenkoma (svetel – temen, bel – črn), ki je tudi sicer splošno razširjen mehanizem šaljivih vprašanj (Voolaid 2016: 98).

Metodologija

V prispevku analiziram slovenske uganke iz arhiva folklornega gradiva ISN ZRC SAZU. V arhivu je do zdaj

7 V nadaljevanju ISN ZRC SAZU.

zbranih okrog 2000 folklornih ugank (pravih ugank in šaljivih vprašanj), ki še niso bile kategorizirane ali kakorkoli drugače analizirane, zato bodo v tukajšnji analizi imele prednost pred sodobnim gradivom (ki ga zbiram predvsem z intervjuji ter izpisovanjem iz časopisov, knjig in interneta⁸). Enote, ki so bile vključene v arhiv ISN ZRC SAZU in v analizo za ta članek, je inštitut pridobil predvsem z izpisovanjem iz starejših časopisov in s terenskim delom (Štrekljeva zbiralna akcija, Orlove ekipe, študentske terenske odprave, zbiranje gradiva posameznih sodelavcev ISN ZRC SAZU itd.). Za digitaliziranje sem jih prepisala v program Excel. Osnovne označene kategorije digitaliziranega gradiva so: vprašanje, odgovor, vir. Nekatere uganke se večkrat ponovijo – enako kot v arhivu, kjer se ista uganka ponovi v več virih.

Barve sem v Excelu iskala z vpisom korena besede za barvo, nato pa še s prebiranjem posameznih enot. Na ta način sem skušala zajeti čim več gradiva ter ugotoviti, katere so najpogostejše barve in s katerimi predmeti se povezujejo ter kakšni sta njihova funkcija in pestrost.

Poimenovanje barv v slovenskih ugankah

Slovenski jezik pozna enajst osnovnih poimenovanj barv: črna, bela, rdeča, rumena, zelena, modra, rjava, vijolična, roza, oranžna, siva,⁹ kar ga po Brentu Berlin in Paulu Kayu (1991 [1969]: 23) uvršča na sedmo, najvišjo stopnjo razvoja osnovnega barvnega izrazja. Poimenovanja barv odražajo zaznavo okolja, ki je ubesedeno tudi v ugankah. Vendar pa je analiza slovenskih ugank iz arhiva ISN ZRC SAZU pokazala, da le približno 7 % ugank vsebuje poimenovanje barve: kategorizirala sem 115 folklornih ugank, od katerih je bilo 94 različnih. V večini ugank se barva pojavi v opisu kot vizualna lastnost in s tem vodilo k odgovoru.

Le dve uganki¹⁰ sta imeli poimenovanje barve v odgovoru, pa še pri teh je šlo za zemljepisno lastno ime, tj. Rdeče morje (obakrat pisano z malo začetnico):

8 V pregledu sem analizirala le uganke, ki veljajo za folklorne in so vključene v arhiv starejšega gradiva, seveda pa poleg teh obstaja še nabor sodobnih šaljivih vprašanj, ki jih danes splošna javnost večinoma uvršča med t. i. šale. Med temi poimenovanje barve najdemo v vseh šaljivih vprašanjih o blondinkah, ki že sama po sebi vsebujejo poimenovanje barve las, tj. *blond*, pa v nesmiselnih šaljivih vprašanjih o slonih, muhah in različni zelenjavi (*Kaj leti in se sveti? – Muha z zlatim zobom. Kaj je zeleno in je v kotu? – Kumarica, ki je užaljena.*), ki jih Kaivola-Bregenhøj (2001) uvršča med t. i. preduganke. Med temi predugankami je tudi več poimenovanj barve v odgovoru. Edina prava uganka s poimenovanjem barve, ki sem jo zasledila med terenskim poizvedovanjem, je: *Kaj je belo, ko je umazano? – Tabla.*

9 Vrsten red navajanja barv sledi predvidenim razvojnim stopnjam barvnega izrazja po Berlinu in Kayu (1991 [1969]).

10 Obe uganki uvrščamo v podžanr modrih vprašanj, ki so vezana na *Biblijo*, in poimenovanja barve kot take ne moremo razumeti kot barvnega opisa odgovora. Rdeče morje je zemljepisno lastno ime, motivacija za poimenovanje ni vezana na lastnost odgovora.

Kje (je) solnce sam enkrat sijalo? – Ondi, kjer se pred Izraelci rudeče morje zagernilo.

Vodena ključavnica, lesen ključ, zverina je ušla, lovec je vjet. – Izraelci skozi rudeče morje.

V arhivu ni bilo mogoče najti ugank, pri kateri bi barva v odgovoru označevala vizualno lastnost subjekta.

Barva je v uganki dodaten element, ki zaokroži opis (Taylor 1961: 623). V folklornih ugankeh je barva temeljni del opisa, ki hkrati pomaga in usmerja uganjevalca. Barva je nemetaforični in nesimbolični del vprašanja, je opisni del, ki je neposredno vezan na opisano. Barva je resnična lastnost v uganki opisanega predmeta/odgovora. Uganjevalcu je zato jasno, da mu je barva v vprašanju v pomoč in vodilo, verjetno pa je tudi to razlog, da poimenovanje barve redkeje najdemo v uganki: uganko, ki vsebuje poimenovanje barve, je lažje uganiti.

Barve v slovenskih ugankeh se pojavljajo po podobnem principu, kot ga je pojasnjeval že Taylor (1951: 623), in sicer zaokrožujejo idejo z referenco na lastnost; kot je za estonske uganke opisala Voolaidova (2016), barva v ugankeh nemetaforično opisuje lastnost predmeta v odgovoru: *Bele kokoške izpod strehe gledajo, pa vendar so mokre? – Zobje.*

Rdeče hlače, belo meso, črna duša. Kaj je to? – Jabolko.

Vsa krava črna, samo trebuh ima rumen? – Lonec z maslom.

Črna kloča rudeča jajca vali? – Kotel na žerjavici.

Kdo gre črn v ogenj in pride rudeč nazaj? – Železo.

Hkrati pa barva nakazuje tudi spremembe ob različnih položajih predmeta v razmerju znotraj – zunaj, gor – dol:

Če kviško vržeš, je belo, če pa na tla spustiš, je rumeno. Kaj je to? – Jajce.

Kaj je černo gori, belo pa doli? – Ajdovo zerno na mlinškem kamnu.

Prisotnost ali odsotnost barve ob določenih časih (zorenja):

Sprva belo ko sneg, potem zeleno ko trava, nazadnje rdeče ko kri? – Češnja.

Veliko kakor hiša, majhno kakor miš, zeleno kakor detelja, belo kakor sneg in črno kakor oglje? – Oreh.

Kombinacija barv je lahko povezana tudi z dejanjem:

Jaz vem za en grad, kjer je polno r' dečih bab. Ena črna prileti in vse venka zapodi. – Oglje v peči, omelo vse vun pomede.

Kategorizacija slovenskih folklornih pravih ugank z omembo barve v opisu

Pregledano gradivo ugank iz arhiva folklornega gradiva ISN ZRC SAZU, ki vsebujejo poimenovanje barve, sem razdelila glede na stavčno zgradbo (uganke, kjer je osebek podan, in uganke, kjer je osebek eliptičen), glede na odgovore, ki jih imajo uganke z barvo v opisu, in glede na barvo/barve v vprašanju. Te kategorizacije prikazujejo različne vidike rabe barv v ugankeh.

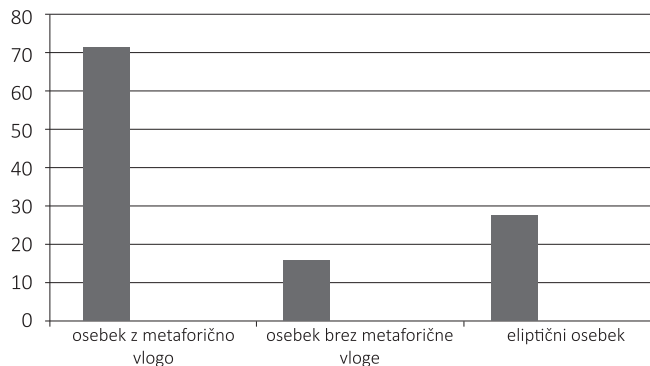
Delitev glede na stavčno zgradbo

Prva raven kategorizacije je potekala po vzoru Krikmanove delitve ugank:

1. uganke, v katerih je osebek v vprašanju izražen in nosi celotno metaforično vlogo;

1.1. uganke, v katerih je osebek podan, vendar ne nosi metaforične vloge, temveč je le referenčni stereotip določene barve;

2. uganke, v katerih je osebek eliptičen: odgovor je opisan z dejanjem.

Delitev glede na stavčno zgradbo po vzoru Krikmanove delitve ugank.

1. Večina slovenskih folklornih pravih ugank s poimenovanjem barve, 72 (tj. 62 %), sodi v prvo skupino, torej imajo definiran, izražen osebek. Barva je prilastek metaforičnega osebkca in nemetaforično vodilo k odgovoru. V vlogi osebkca v vprašanju večinoma nastopajo živali, npr. *črna* ali *bela ovca* in *rdeče* ali *črne svinje*, kot metafora za več različnih predmetov manjše velikosti (moka, zobje, oglje): *črna kokoš* za lonec, *bele kokoške* za zobe, *rdeča jajca* za oglje, *beli* in *rdeči vol* za mlince, *črna krava z belim trebuhom* za lonec z maslom, *rumena mačka* za cerkveno svetilko:

Črna ovca vsa v ognji gori? – Zvezdna noč.

Črna koklja rudeča jajca vali? – Vatljica na ogljih.

Kot metafora v osebkcu so uporabljene tudi divje živali, npr. *črna vrana* za plug:

Črn kavran pod zemljo leti? – Plug.

Precej metafor v osebkcu v slovenskih tradicionalnih ugankeh je vzetih iz sveta poljedelstva, npr. *belo polje* za list papirja in *črna semena* za napisane črke:

Bela njiva, černo seme, modra glava, ki ga seje. – Pisanje.

Ta uganke se igra tudi z večpomenskostjo besede *modra*, ki pomeni tako barvo kot tudi ‚pameten‘. Večpomenskost je lahko na tem mestu tudi zavajajoča.

V skupini osebkov, ki metaforično uporabijo poimenovanje ploda, so v slovenskih tradicionalnih ugankeh s poimenovanjem barve edino jabolka:

Znan zan drčev, ku jima 12 belih nu 12 černih jabk. Kej je tu? – Dan.

Čevelj je metonimično opisan kar s *črno luknjo*:

Črna luknja, bel klen, z ritjo zmigne, v luknjo pertagne. –

Obuvanje škornja.

Pogosta metafora za opis oglja in omela so *rdeče* in *črne dame*, besedni zvezi *črna sestra* in *bel brat* ponazarjata dan in noč, *črno dekle* mlinsko kolo, *črn oče* lonec, *črne ustnice* ali *brki peč*, *bela dama* pa moko:

Sestra je črna, bratec je bel, vedno sta skupaj, pa ni je ujel. – Dan in noč.

Vem za dekle, ki se zmiraj pere, pa vendar zmiraj črneji postaja? – Mlinsko kolo.

V ugankah s poimenovanjem barve so v vlogi osebkov od oblačil poimenovani le klobuk, obleka in hlače:

Na polji stoji možiček, ki ima rumeno obleko pa zeleno kapo? – Korenje.

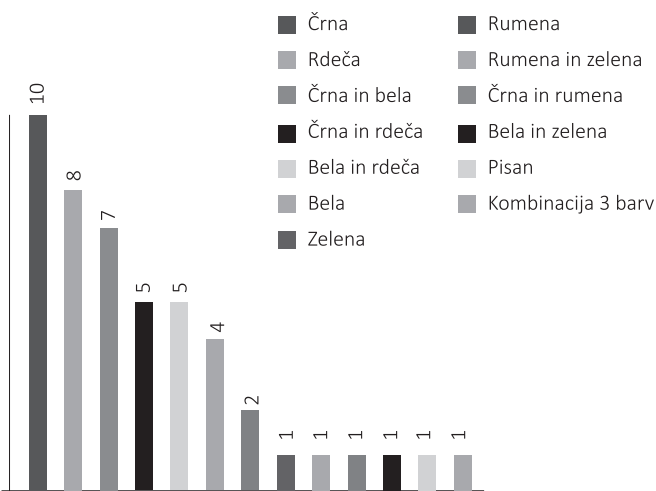
Rdeča kapca po hiši tapca. – Kokoš.

Vsi imajo zelene kožuhe, samo oče ga nema. – Oreh.

Kviško raste, doli kima in rdeče hlače ima? – Čebula.

Črna, bela, rdeča, rumena in zelena so barve, ki se najpogosteje pojavljajo kot prilastek osebkom v opisih predmetov. Pojavnost barv je naslednja: črna (10), rdeča (8), kombinacija črne in bele (7), bele in rdeče (5), bela (4) in zelena (2), vse druge barve pa najdemo le v enem primeru ugank. Poimenovanje pisan je uporabljeno zgolj enkrat, in sicer kot prilastek osebkov otroci:

Oče je visok, mati bodeča, otroci pa pisani? – Kostanj.

Razmerja pogostosti posameznih barv v folklornih pravih ugankah z izraženim osebkom.

Opisi v teh ugankah ustrezajo odgovorom, ki označujejo dejanja (*pisanje, obuvanje, mletje moke*), predmete iz vsakdanjega življenja (*lonec na peči, glavnik, plug, oglje, mlin, opeka, peč ter žlica in vilice, svetilka v cerkvi, sušilnica*), rastline ali dele rastline (*nagelj, trn, ajda, jabolko, čebula, korenje, zelje, oreh, lešnik, kostanj*), hrano (*moka, lonec masla, lonec mleka, mlinci*), človeško telo (*usta, zobje, jezik, človek*), žival (*kokoš, muha*) in naravni pojav (*dan, zvezdno nebo, ogenj*). Večina ugank s poimenovanjem barve so metafore za predmete iz vsakdanjega življenja.

1.1 Večja samostojna podskupina v prvi skupini ugank z izraženim osebkom so uganke, ki za opis uporabijo več primerjav. Vendar v teh primerih osebek ne nosi metaforičnih lastnosti, temveč se opis dopolni z barvo, ta pa tako postane glavni opisujoči element v uganke, npr. *rdeč kot kri, zelen kot trava* itd.¹¹ Uporabljeni osebek ima tako zgolj stereotipno referencialno vlogo, ki kaže na odtenek barve. Takih ugank je v arhivu 16 (tj. 14 %).

Z izpostavljen primerjavo je predmet v odgovoru opisan z obkrožujočimi predmeti, ki veljajo za stereotip določene barve ali druge lastnosti:

Veliko kakor gora, mičkino kakor miš, zeleno kakor ščavje, sladko kakor med, gorjupo kakor pelin? – Orehovo drevo in jedrce.

Je črn kak kovač, orje kak orač, na den napravi tristo bregač, pa je ne kovač ne orač? – Krt.

Primerjava je lahko podana tudi s časovnim zaporedjem in vzporednimi lastnostmi:

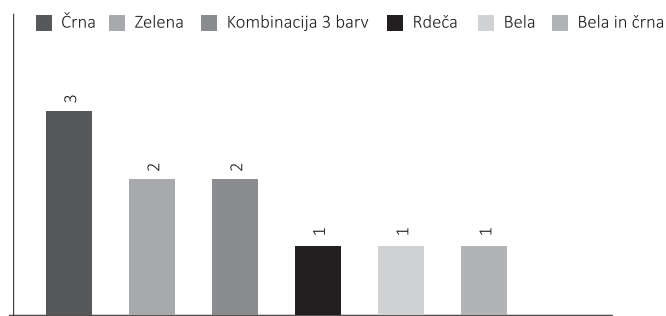
Najpred belo ko sneg, tedaj zeleno ko detel, pa rudečo ko kri in otrokom diši. Kako se veli? – Češnja.

Ali pa je odgovor opisan z zanikanjem v opisu:

Belo je, dan ni, černo je, noč ni, zeleno je, trava ni, rep ima, krava ni! – Sraka.

Primerjave v ugankah so tvorjene z označevanjem divjih živali (*kuščar, miš, podgana*), rastlinami (*trava, kamen, grm*), deli človeškega telesa (*kri*), naravnimi pojavi (*sneg*), rokodelstvom (*kovač, orač, oglje*) in človekovimi čutili, kot sta okus (*sladko*) in vonj (*diši*).

Barve v primerjalnih ugankah so črna (3), zelena (2), kombinacija zelene, bele in rdeče (2), rdeča (1), ter kombinaciji zelene in bele (1) in bele in črne (1).

Razmerja pogostosti posameznih barv v folklornih pravih ugankah z izraženim osebkom v nizu več primerjav.

2. Druga skupina po Krikmannovi delitvi so folklorne prave uganke, ki nimajo definiranega osebkov. Osebek je eliptičen in nadomeščen z dejavnostjo, razmerji, kraji, časi itd., pa še ti so redki in »anonimni«. Opis v tej skupini najpogosteje temelji na lastnostih.

11 Te reference barv, vezane na predmet, so pogosto univerzalne (Berlin in Kay 1991 [1969]).

Pogosta so nasprotja gor – dol:

Če kviško vržeš, je belo, če pa na tla spustiš, je rumeno.
Kaj je to? – Jajce.

Ali znotraj – zunaj:

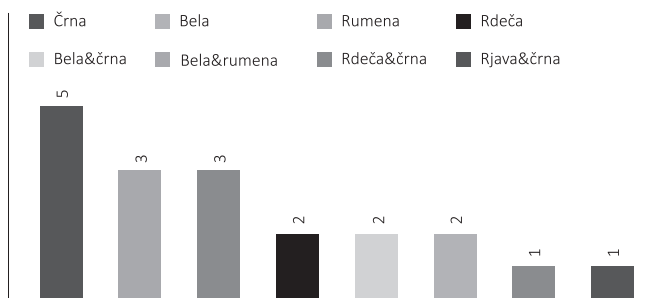
Znotraj je belo in rumeno, a to, kar iz njega pride, je živo.
– Jajce in piščice.

Odgovor je lahko opisan tudi s premikanjem ali dejavnostjo:

Po meni hodiš, vmažeš me, po tebi grem, obelim te. – Sneg.
Ali s spremembo barve v določenem času:

Kaj gre rdeče v vodo in pride črno iz vode? – Žareč ogel / razbeljeno železo.

V to skupino sem uvrstila 27 ugank s poimenovanjem barve (tj. 24 %). Od teh jih je 20 različnega tipa z omembo barve v vprašanju, ena uganka pa ima barvo v odgovoru. Barve v teh ugankah so: črna (5), bela (3), rumena (3), rdeča (2), bela in črna (2), bela in rumena (2), rdeča in črna (1) ter črna in rjava (1).

Razmerja pogostosti posameznih barv v folklornih pravih ugankah brez definirane osebk.

Ten ugank opisujejo različne predmete iz vsakdanjega življenja (klobuk, čevlji, kotel, peč, lonec, ključavnica, likalnik), rastline in plodove (ajda, grozdje in trta, pomaranča, trn), živali (vrana, jajce), naravni pojav (ogenj, sneg, megla) in del telesa (lasje).

Kategorizacija slovenskih folklornih pravih ugank (z barvami v opisih) glede na odgovor

V evropski ugankarski tradiciji in s tem tudi v slovenskem prostoru so odgovori v folklornih ugankah večinoma vezani na kmetijo (Taylor 1951: 4–5): najbolj priljubljeni se nanašajo na živali in rastline, pripomočke in tudi človeka. Zato so tudi vsi opisi, ki vsebujejo barvo, vezani na ta del življenja. V tej kategorizaciji se bom osredotočila na to, kateri odgovori iz omenjenega nabora so opisani z barvami oziroma v katerih odgovorih so zastavljavci ugank izpostavili barvo v opisu.

Z barvami opisani predmeti iz vsakdanjega življenja (v 30 ugankah) so predmeti iz kuhinje (*lonec, pribor, pečica, omelo, oglje*), obleka (*čevlji, klobuk*) ter zgradbe ali njihovi deli (*mlin, opeka*). Barve za njihov opis so črna, bela, rdeča in rjava.

Odgovor na 23 različnih ugank, ki vsebujejo poimeno-

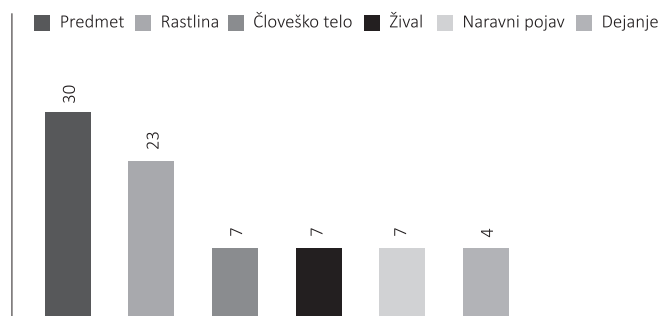
vanje barve v opisu, so bile rastline: zelenjava (*čebula, korenje, zelje*), sadje (*grozdje, češnje, pomaranča*) ali oreščki (*oreh, lešnik*). *Trn* je bil edini del rastline, ki je opisan z barvo, in *nagelj* edina roža. Barve, ki so bile uporabljene za opis rastlin, so črna, rdeča, bela, rumena, zelena in pisana.

Opis telesa, živali in naravnega pojava je vsebovalo po sedem različnih ugank. Deli telesa so bili opisani z rdečo in belo barvo, odgovori pa so bili *zobje, jezik/usta in človeško telo*.

Od živali so opisane *kokoš, jajce in piščanec, muha, sraka in krt*, uporabljene barve pa so rdeča, črna, bela in rumena. Za opis naravnega pojava so uporabljene barve črna, bela, rdeča in rumena, in sicer za *dan in noč, nočno nebo, sneg, meglo in ogenj*.

Štiri uganke so s črno, belo (in modro¹²) barvo opisale dejanje: *pisanje, obuvanje čevlja in mletje moke*.

Pri vseh kategorijah, razen pri opisu telesa, je prevladovala črna barva.

Razmerja pogostosti posameznih barv v folklornih pravih ugankah glede na odgovor.

V celotnem evropskem prostoru so v folklornih ugankah z barvami opisani *jajce* (s spreminjanjem barve, ko iz zraka pade na tla), *žerjavica in oglje, rak* (pred in po kuhanju) in *mletje moke* – gre za folklorne uganke, kjer se barva spreminja s spremenjenim stanjem opisanega (Taylor 1951: 623).

Kategorizacija glede na uporabljene barve

Glede na prejšnje kategorizacije je očitno, da med vsemi barvami prevladuje črna: 33 (29 %) ugank vsebuje le črno barvo. Uporabljena je za opis živali (*krt, muha, vrana, sraka*), predmetov (*plug, čevlji, ključavnica, mlinsko kolo, pečica, lonec, sušilnica*), dela rastline (*trn*) in naravnega pojava (*megla, zvezdno nebo*).

Na drugem mestu po pogostosti je bela, ki jo najdemo v 22 (19 %) ugankah, uporabljena pa je za opis dela telesa

¹² Beseda »modra« je uporabljena dvopomensko: pravi pomen je »pameten«, vendar pa ob sopostavitvi črne in bele zavaja s pomenom barve.

(*zobje, lasje*), predmeta (*klobuk, moka*) in naravnega pojava (*sneg*).

Rdeča barva je uporabljena v 15 (13 %) ugankah: za rastlino (*čebula, ajda*), predmet (*oglje, opeka*) in žival (*kokoš*). Izstopajoči črna in bela barva sta značilnost celotnega evropskega prostora (Taylor 1951: 621) in kažeta na osredotočenost na enostavne pojavnosti predmetov, hkrati pa gre tudi za poenostavljanja lastnosti na ravni temen – svetel, kar je v tem primeru črn – bel. Na ta način barva ni bila tako očiten označevalec v vprašanju, saj gre na tej ravni za najbolj posplošeni barvi.

Zelena barva je uporabljena le v petih (4 %) ugankah, in sicer za opis *lešnika* in *oreha*.

Rumena barva se pojavi v štirih (3 %) ugankah, te opisujejo *ogenj, grozdje, pomarančo* in *cerkveno svetilko*.

Najpogostejša kombinacija barv v ugankah je bela in črna; teh je v zbirki 15 (13 %). Kombinacija je uporabljena za opis *mleka, ajde in mlinskega kamna, moke v mlinu, pisem, pisanja, dneva, obuvanja in glavnika*.

Najpogostejša kombinacija bele in črne ne preseneča, sploh ob dejstvu, da sta črna in bela kot posamični barvi najpogostejši. Kombinacija hkrati izraža tudi popolno nasprotje in tako v uganki lahko zavaja z dodatnim simbolnim pomenom.

Bela in rdeča sta uporabljeni v šestih (5 %) ugankah za opis *mlincev* ter *jezika in zob*.

Črna in rdeča sta uporabljeni v petih (4 %) ugankah. Gre za uganko, ki je znana po vsem evropskem svetu, in sicer za opis *lonca na žerjavici* (Taylor 1951: 632).

Kombinacija bele in rumene je uporabljena le v štirih (4 %) ugankah, v vseh za opis *jajca*. Ta kombinacija je za ta odgovor pogosta v celotnem evropskem prostoru.

Kombinacija zelene in bele je uporabljena v dveh (2 %) ugankah, odgovora pa sta pa *repa* in *češnja*. Zelena in bela sta uporabljeni v uganki, ki opisuje *zeljno glavo na nogi*, črna in rumena opisujeta *lonca in maslo*; črna in rjava opisujeta različne barve *klobuka*; zelena in rumena pa sta lastnosti *korenja*.

Kombinacija treh barv v opisu je redka ter opisuje barvno raznovrstnost odgovora. Podana je ali kot stalna lastnost osebk, npr. bela, črna in zelena za *vrano* ali rdeča, črna, bela za *jabolko*; ali pa nakazuje na spreminjajoče se barve v času, npr. pri *češnji*. V arhivu je osem (7 %) takšnih ugank. Ugotavljam, da so barve v folklornih pravih ugankah v skladu z okoljem družbe, v kateri so nastale; nekatere uganke so sicer univerzalne (Taylor 1951: 632), spet druge specifične za določeno okolje. Taylor izpostavi, da so podobne

teme v celi Evropi, tudi v Sloveniji, povezane s podobnimi barvami, npr. *jajca*¹³ in *žerjavica*¹⁴:

Šum šumi, grm grmi, bela gospa zpod ganjka gleda. – Mlin. Če kviško vržeš, je belo, če pa na tla spustiš, je rumeno. Kaj je to? – Jajce.

Kaj je to, ki nese rudeča jajca? – Ogenj, rudeča jaja pa žerjavica.

Sicer pa so barve in predmeti v slovenskih folklornih pravih ugankah tisti, ki jih najdemo na kmetiji; poimenovanje barv je poenostavljeno na glavne, najbolj očitne barve in najbolj stereotipne odtenke (npr. *zelen kot trava, rumen kot sonce, rdeč kot kri, črn kot noč/vran, bel kot sneg* itd.).

Barve v šaljivih vprašanjih

Šaljiva vprašanja so tip uganke, katerih prvotni namen je šaljenje, in ne resno uganjevanje ali razpletanje metaforičnega opisa (pogosto so uvrščena med šale, in ne med uganke). Večina slovenskih arhivskih šaljivih vprašanj temelji na besedni igri (npr. *pisati črno z belo kredo*) ali pa izrablja banalne situacijske odgovore (npr. *mlinarjev klobuk*). Vendar pa so šaljiva vprašanja, navedena v tem prispevku, edina, ki vsebujejo poimenovanje barve.

V arhivskem gradivu najdemo 15 šaljivih vprašanj, ki vsebujejo poimenovanja barve, devet od teh je različnih.

Barve v teh ugankah so:

Črna za označitev kosa (in v različici tudi vrane):

Kaj je bolj črno kot kos? – Njegovo perje.

Bela se pojavi le v enem primeru, in sicer za označitev mlinarjevega klobuka:

Zakaj ima mlinar bel klobuk? – Da ga nosi.

Siva in črna v šaljivem vprašanju opisujeta lase in brado: *Zakaj marsikateri ima sive lase, pa črno brado? – Ker je njegova brada za veliko let mlajša kot lasje.*

Bela in črna sta uporabljeni v treh šaljivih vprašanjih, od katerih sta dve različni:

Zakaj bele ovce več snedo kot črne? – Ker jih je več.

Kako se z belo kredo črno zapiše? – Takole: črno.

Pri vseh šaljivih vprašanjih je barva realna lastnost omenjenega in/ali opisanega, hkrati pa zavajajoč element v vprašanju. Omemba barve v vprašanju se zdi pomemben podatek, vendar odgovor izda ali nepomembnost te lastnosti ali pa banalnost omembe barve.

Sklep

Pregled gradiva slovenskih ugank v arhivu ISN ZRC SA-ZU je pokazal, da je barva imenovana v približno sedmih odstotkih ugank: iz celotnega gradiva smo izločili 115 enot

13 Taylor (1951: 633) navaja podobna vprašanja za odgovor *jajce* v Veliki Britaniji, ZDA, na Jamajki, v Welsu, na Islandiji, na Danskem, Norveškem, v Italiji, Romuniji, Poljskem itd. Gre za različice: *Goes up white and comes down yellow* [Gor gre belo, dol pride rumeno].

14 Kot npr. uganka, ki jo navaja Taylor (1951:646): *Something red under the pot, makes it hot* [Nekaj rdečega pod posodo dela vročino].

ugank, med katerimi je bilo 94 različnih. Večinoma barve omenjajo folklorne prave uganke, v folklornih šaljivih vprašanjih pa so omembe redke.

Večinoma se barva pojavi v opisu/vprašanju kot vizualna usmeritev k lastnosti odgovora. V odgovoru se barva pojavlja le v primerih, ko je del zemljepisnega imena (*Rdeče morje*) in je motivacija za poimenovanje drugega izvora.

Barva v folklorni pravi uganki je realna lastnost opisanega in je pomemben podatek, ki uganjevalca vodi k odgovoru; v folklornih šaljivih vprašanjih je barva sicer realna lastnost, vendar njena omemba največkrat zavaja uganjevalca, saj se izkaže za manj pomemben podatek.

Najpogosteje omenjena in prevladujoča barva v folklornih ugankeh je črna, po pogostosti pa ji sledi bela. Ti dve barvi imata tudi posplošeni pomen temnega in svetlega. Najpogostejša kombinacija barv v uganki je črno-bela, pogosto tudi kot konceptualno nasprotje. Po številu omemb jima sledita rumena in rdeča. Pogostost posamezne barve v ugankeh je v skladu s hipotezo Berlina in Kaya (1991 [1969]) o evoluciji barvnih poimenovanj v jezikih, da so bile v vseh jezikih osnovne barve črna/temna in bela/svetla, tretja barva pa je ali rdeča oziroma rumena ali zelena, šele nato pridejo na vrsto ostale barve. Slovenske folklorne uganke kot eden od najstarejših žanrov bi to hipotezo lahko potrjevale, saj prevladujeta črna in bela, sledijo pa bolj ali manj le rdeča, rumena in zelena (ki pa so tudi očitnejše in značilnejše barve).

Kombinacija treh barv je redka in navadno opisuje spremembe v času/fazah, npr. zorenje. Druge barve, ki jih zasledimo v ugankeh, so rdeča, zelena, rumena in rjava ter njihove kombinacije. Z barvami so opisane rastline, človeško telo, živali, naravni pojavi in nekatera dejanja.

Očitno je, da gre pri izboru barv v folklornih ugankeh za tiste iz (neposrednega) okolja, kljub vsemu pa prese- neča, da je nabor in izbor barv precej ozek: v folklornih ugankeh ni zaslediti sive, zlate, srebrne, vijolične, rožnate itd., čeprav so to barve okolja in so v figurativnem (tudi vsakdanjem) jeziku precej razširjene (npr. *siv dan, zlato sonce, rožnate ustnice/lica* itd.). Ravno tako v gradivu nisem zasledila označevalcev, npr. svetel ali temen. Seveda to ne pomeni, da folklorne uganke s temi označevalci niso obstajale (deloma so nadomeščeni s *črn* in *bel*), nedvomno pa ti niso bili pogosti, saj v obravnavanem arhivu ni nobene folklorne uganke z njunimi poimenovanji.

Čeprav uganke veljajo za del človekove ustvarjalnosti, se barve v njih niso opazneje pojavljale. Odstotek ugank s poimenovanjem barv je nizek in izbor barv ozek. Sklepamo lahko, da so bile barve preveč očitne usmerjevalec k odgovoru, zato so se jim ljudje v ugankeh izogibali. V opisih so raje izpostavljali druge lastnosti in povezave, ki so jih lahko ubesedili bolj metaforično in s tem uganko naredili težje rešljivo.

Literatura

BABIČ, Saša: *Beseda ni konj: Estetska struktura slovenskih folklornih obrazcev*. (Ethnologica – Dissertationes, 6). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015.

BABIČ, Saša: Uganka v časovnem prerezu. V: Alenka Žbogar (ur.), *Recepcija slovenske književnosti*. (Obdobja. Simpozij = Symposium, 33). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014, 23–29.

BOLHAR, Alojzij: *Narodne in pesniške uganke*. (Rokopisno gradivo). B. n. k.: B. n. l.

BERLIN, Brent in Paul Kay: *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley: University of California Press, 1991 [1969].

ČEH, Jožica: Barve in njihova simbolika v kulturi in jeziku. *Jezikoslovni zapiski* (11/2), 2005, 89–103.

GRAFENAUER, Ivan: Narodne uganke. V: Ivan Grafenauer in Boris Orel (ur.), *Narodopisje Slovencev II*. Ljubljana: Klas, 1952. 17–18.

KAIVOLA-BREGENHØJ, Anikki: *Riddles: Perspectives on the Use, Function and Change in a Folklore Genre*. (Studia Fenica Folkloristica, 10). Helsinki: Finnish Literature Society, 2001.

KOVAČEV, Nina Asja: *Govorica barv*. Vrba: Prešernova družba, 1997.

MOLNAR, Draženka: Colour Terms in English and Croatian. V: Vida Jesenšek in Dmitrij Dobrovol'skij, *Phraseologie und Kultur / Phraseology and Culture*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, 2014, 231–250.

POHLIN, Marko: *Kratkozhasne uganke inu zhudne kunshte is wele shöle*. Ljubljana: per Vincenzu Ruziczku mejstn. buqvavęszu pod Tranzho, 1788.

SSKJ: *Slovar slovenskega knjižnega jezika: Druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja, elektronska objava*. www.fran.si. Ljubljana: Založba ZRC, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2014; <http://www.fran.si/iskanje?View=1&Query=barva>; 15. 8. 2017.

TAYLOR, Archer: *English Riddles from Oral Tradition*. Berkeley in Los Angeles: University of California Press, 1951.

TRSTENJAK, Anton: *Človek in barve*. Ljubljana: Dopisna delavska univerza Univerzum, 1978.

VOOLAID, Piret: Värvisõnad ja värvisümbolid eesti mõistatuste alaliikides. *Mäetagused* 2, 2016, 69–98. (<http://dx.doi.org/10.7592/MT2016.64.voolaid>).

Viri

Arhiv folklornega gradiva ISN – Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Zbirka ugank. Ljubljana: ZRC SAZU.

Colour and Colour Symbols in Slovenian Riddles

The article presents the results of a search of colour terms in Slovenian traditional riddles from the Archives of the Institute of Slovenian Ethnology (ISN) ZRC SAZU. The research has revealed that approximately 7% of the Slovenian traditional riddle-material from the ISN ZRC SAZU archives includes colours: 115 units of true riddles have been categorised from the folklore material, of which 94 are different riddles. In most riddles, true riddles and conundrums, colours appear in the image/description as visual guidance towards the character of the answer. The answer consists of colour only if it is a part of a geographical name or if it refers to a colour that was previously mentioned in the image.

Black, followed by white, are the two most commonly used colours in traditional true riddles. The most common colour combination in traditional true riddles is black and white, often appearing as a conceptual opposite. Combinations of three colours are rare and usually describe some temporal changes/phases of the object/answer. Other colours used in riddles are red, green, yellow and brown, as well as combinations of these colours. It is understandable that the used colours are found in the surrounding world, however, it is surprising that the range of used colours is small and quite basic; there is no grey, gold, silver, purple, pink etc. No colour-related terms, such as light or dark have been found. Colours are most often used in the descriptions of objects, followed by plants, the human body, animals, phenomena, and acts.

Contemporary riddles and conundrums similarly feature quite a limited number of different colours. By now the following colours have been found in the archives: white, blue, grey, gold, red, and, of course, blonde as there is a large number of conundrums on blond-haired women (as a symbol of less intelligent women).

Riddles are also understood as part of human creativity, but somehow no major importance has been placed on colours in riddle texts. The percentage of riddles with references to colours is small and the variety of colours that are included is rather limited. This finding could be interpreted as a fact that colour seemed to be a too obvious characteristic to be used in riddles and the answer would be too easy to guess, therefore people avoided explicitly revealing such an important piece of information. Instead, riddles used different descriptions, more misleading ones that were focused on other characteristics and acts, which suggests that all other characteristics were more important. Colours were used less commonly as they made the riddling process too easy and hence not sufficiently engaging and challenging.

OD COKEL DO GOJZARJEV

Gorniška obutev na Slovenskem v 19. in 20. stoletju

Pregledni znanstveni članek | 1.02

Datum prejema: 7. 8. 2017

Izvleček: Članek predstavlja glavne značilnosti gorniške obutve, ki se je v 19. in 20. stoletju uporabljala na Slovenskem. Razvoj se v grobem deli na dve obdobji – obdobje pred specializirano obutvijo in obdobje specializirane gorniške obutve. Prvo obdobje v glavnem sovпада s časom, ko so v gore zahajali posamezniki in gorništvo še ni bilo organizirano. Za drugo obdobje pa je značilno, da se pojavi posebna gorniška obutev, ki zaradi množičnosti obiska gora »postavi na noge« posebno vejo obutvene industrije. S tehničnim napredkom pri izdelavi obutve so povezani tudi uspehi pri doseganju vrhov in premagovanju alpinističnih smeri.

Ključne besede: obutev, gojzarji, plezalke, gorništvo, alpinizem, Slovenija

Abstract: The article presents the main characteristics of mountain footwear used in the nineteenth and twentieth centuries in what is now Slovenia. Its development can be divided into two parts: the periods before and after the introduction of specialized mountain footwear. The first period coincides with the time when the mountains were visited by individuals and mountaineering was not yet an organised activity. The second period is characterised by the emergence of special mountain footwear, when increased numbers of people visiting the mountains helped launch a special branch of the footwear industry. Technical advancements in hiking and climbing shoes also resulted in many successful mountain ascents.

Keywords: footwear, hiking boots, climbing shoes, mountaineering, alpinism, Slovenia

Uvod

Čevelj, ta najosnovnejši in morda hkrati najpomembnejši kos gorniške opreme, je imel v zgodovini gorništva¹ pomembno vlogo. Še preden je bil obiskovalcem gora na voljo širok izbor športne oziroma posebne gorniške obutve, so vsaj od novoveških časov obiskovalci gora in domačini hodili v gore obuti v vsakdanja obuvala.

Prebivalci gorskih območij so v gore zahajali zaradi različnih vzgibov (Mikša in Zorn 2016: 123): lova, rudarjenja, gozdarstva, nabiranja zelišč, pašništva itd.

»Obiskovanju« gora lahko sledimo od prazgodovine, o če-

mer pričajo številne arheološke najdbe (glej Mikša, Ogrin in Glojek 2017; Spletni vir 1).

Danes je najslavnejši prazgodovinski obiskovalec gora Ötzi,² ledeni mož, ki je pred več kot 5300 leti prečkal prelaz Giogodi Tisa/Tisenjoch v dolini Val Senales/Schnalstal na Južnem Tirolskem (Hansen 2013: 297). V skladu s tematiko članka naj omenimo, da je bila njegova obutev sestavljena iz več plasti. Notranje ogrodje je bilo spleteno iz vrvene mreže, ki je bila izdelana iz lipovega ličja. Mreža je bila podložena s travo, tako da je bila obutev dobro izolirana. Ker je bil zunanji del čevlja narejen iz jelenovega usnja, obutev ni bila odporna na vodo, zato je bilo notranjo plast trave treba menjavati. Tako vrvena mreža kot usnje sta bila prišita na podplat, ki je bil na notranji strani obložen s krznom. Celoten čevelj si je Ötzi na nogo privezal z ličjem.³

Čeprav so se do časa, ki ga bomo obravnavali v članku, obuvala korenito spremenila, se njihov poglavitni namen ni spremenil. Na eni strani morajo nuditi udobje, po drugi pa varovati nogo pred tlemi (skalami, podrastjem) in poškodbami (Šegula 1978: 61). V gorništvu obutev delijo v tri kategorije (Kadiš 2016: 288): izletniško, pohodniško in plezalno (Slika 1).

Medtem ko so izletniški čevlji nižji in lažji, so pohodniški čevlji robustnejši, segajo čez gleženj in imajo navadno

1 Gorništvo je »športna dejavnost, ki vključuje hojo v gore po nadelanih, označenih in neoznačenih, zavarovanih in nezavarovanih poteh, po brezpotju, plezanje, smučanje« (Planinski ... 2002: 58), ki se sopomensko prepleta s starejšim izrazom »planinstvo«. Zgodovino gorništva v Sloveniji v grobem delimo na naslednja obdobja: (1) do približno 17. stoletja, ko so bile gore predvsem »vir zaslužka« domačinom zaradi različnih dejavnosti, ki so jih tam opravljali, (2) obdobje razsvetljenstva (približno 17.–18. stoletje), ko gore začnejo »odkrievati« izobraženci, predvsem iz estetskih in raziskovalnih vzgibov, (3) obdobje neorganiziranega gorništva (konec 18.–prva polovica 19. stoletja), ko gore začnejo postajati območje preživljanja prostega časa, (4) obdobje organiziranega gorništva (od druge polovice 19. stoletja do sredine 20. stoletja; leta 1857 je bilo v Londonu ustanovljeno prvo tovrstno društvo – *Alpine Club*, leta 1893 je bilo ustanovljeno Slovensko planinsko društvo, od leta 1874 pa je na Kranjskem delovala podružnica Nemškega in avstrijskega planinskega društva) in (5) obdobje množičnega gorništva (od približno sredine 20. stoletja) (Janša Zorn 2004; Zorn 2005; Mikša in Ajlec 2015; Mikša in Zorn 2016).

2 Poimenovan je po Ötztaških Alpah, območju, kjer je bil najden.

3 Za več informacij o Ötziju, njegovi opremi in obutvi glej Spletni vir 2.

* Tjaša Konovšek, diplomirana zgodovinarica (UN), Šmartno ob Paki 84b, 3327 Šmartno ob Paki; tjasa.ko@gmail.com. Peter Mikša, dr. zgodovinskih znanosti, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana; peter.miksa@ff.uni-lj.si. Matija Zorn, dr. geografskih znanosti, višji znanstveni sodelavec, ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika, Novi trg 2, 1000 Ljubljana; matija.zorn@zrc-sazu.si.

Slika 1: Izletniški, pohodniški in plezalni čevlji.
Vir: osebni arhiv avtorjev.

vibram⁴ podplat. Plezalni čevlji pa se razlikujejo glede na podlago,⁵ za katero so namenjeni. Skupno jim je, da niso primerni za hojo, temveč za premagovanje plezalnih smeri (Kadiš 2016: 287–288).

4 Vibram podplat je podplat, narejen iz narezane gume. Gre za vrsto podplato, ki je bila patentirana leta 1937, po drugi svetovni vojni pa je postala sinonim za tip podplata pohodniške obutve. Za več glej: Spletni vir 3.

5 Plezalni čevlji se razlikujejo tudi po namenu (plezalne) uporabe: plezalni čevlji za balvansko plezanje, za plezanje previsov, plošč, za plezanje na umetnih stenah itd. (Klofutar 2004: 1–2).

V prispevku se bomo osredinili na dve vrsti obutve, ki sta se v 19. in 20. stoletju začeli množičneje uporabljati: gojzarje in plezalke. Obutve, kot so smučarski ali polsmučarski čevlji za turno smuko, in dodatkov, kot so krplje ali dereze, ne bomo obravnavali. Razvoj obutve je v grobem potekal v dveh obdobjih. Najprej se bomo posvetili razvoju obutve v času, ko posebne gorniške obutve še ni bilo, nato pa v času, ko je le-ta prevladala. V prvem obdobju so ljudje za obiskovanje gora uporabljali vsakdanjo obutev in šele proti koncu obdobja so prilagojeno obutev kupili neposredno pri čevljarjih, ki so jo izdelali po naročilu, ali pa so si jo sami prilagodili in dodelali, tako da je bila primerna za hojo v gore. Gre za čas, ko je bila obutev podvržena iznajdljivosti posameznih gornikov in mojstrov, ki so jim obutev izdelali. S specializacijo gorniške obutve se začne drugo obdobje, ki je v drugi polovici 20. stoletja botrovalo posebni veji obutvene industrije. V tem obdobju je gornišvo postalo množično, in sicer tako obiskovanje gora kot zanimanje in povpraševanje po gorniški obutvi.⁶

Od vsakdanje obutve do prilagoditev⁷

Na nogah ni treba imeti drugega, nego iz dobrega usnja napravljene kratke škornje; čim debelejši so podplati, tem bolje; golenica mora biti prav tako iz mehkega in debelega angleškega usnja zato, da je v toplih krajih, kjer se stopi lahko vsak čas na strupeno kačo, ne more le-ta tako hitro prebosti. (Hacquet 1925: 128)⁸

Tako je svoje sodobnike, ki so zahajali v gore, konec 18. stoletja podučil Baltazar Hacquet (Slika 2).⁹ Motivi obi-

6 Ustanovljene so bile velike tovarne obutve, specializirane tudi za gorniško obutev. Najbolj znani slovenski tovarni sta Alpina (ustanovljena leta 1947) in Planika (ustanovljena leta 1957). Gojzarji so bili primarna in dolga leta edina Alpinina dejavnost. V dobrih 70 letih delovanja so izdelali okrog 3,5 milijona parov (Spletni vir 4).

7 Začetek obdobja približno sovпада z začetkom »drugega« obdobja gornišva na Slovenskem (glej opombo 1) in traja približno do začetka 20. stoletja. Zanj je med drugim značilno, da se šele proti njegovemu koncu začne pojavljati specializirana gorniška obutev.

8 Zapis je v nemščini nastal v drugi polovici 18. stoletja. Prevod je objavljen v *Planinskem vestniku* leta 1925.

9 Baltazar Hacquet (1735–1815) je bil bretonski kirurg, naravoslovec in etnolog. Med letoma 1766 in 1787 je deloval na Kranjskem (v Idriji in Ljubljani). Pomemben je kot raziskovalec narave slovenskih dežel. Poleg osvojitve Triglava je prehodil Čaven, Dolino Triglavskih jezer, Golak, Gorjance, Gotenico, Javornik, Krim, Ljubelj, Mokrc, Nanos, Porezen, Snežnik in Učko. Prehodil je celotno hribovje, ki obkroža Ljubljansko kotlino, in se podal od Vrhnike čez Polhograjsko hribovje v Poljansko dolino, Kropo, Kamno Gorico, Radovljico in na Bled. Napisal je obsežno delo *Oriktoğrafija Kranjske (Oryctographia Carniolica oder physikalische Beschreibung des Herzogthums Krain, Istrien und zum Theil der benachbarten Länder)*, ki je v štirih delih izšlo med letoma 1778 in 1789. V času priprave prvega dela je leta 1777 kot prvi poskušal dokumentirano doseči vrh Triglava in s tem nakazal glavno »obsedenost« raziskovalcev slovenskih Alp v 18. in 19. stoletju – osvojiti najvišjo goro. Prek planine Konjščice in Velega polja mu je uspel vzpon na Mali

Slika 2: Oprema vodnika in raziskovalca na Hacquetovi upodobitvi Triglava v Oriktografiji Kranjske iz 1778.

Vir: Hacquet 1778: predlist.

skovanja gora so bili v 18. in v začetku 19. stoletja drugačni od tistih, ki so ljudi vodili v gore v 20. stoletju. Gora niso dojemali kot prostor oddiha, športnega udejstvovanja ali območja, ki ga je treba ščititi in ceniti (Dobravec 2003: 131–133), temveč kot prostor, v katerega so zahajali predvsem z gospodarskimi in raziskovalnimi nameni, v njih pa je vzbujal določeno strahospoštovanje (Režek 1959: 13–18). V gorah so bili do 19. stoletja dejavni predvsem drvarji, lovci in pastirji (Deržaj 2003: 19). Redkejši so bili tisti z drugačnimi vzgibi; takšni so bili izobraženci, ki so se v 17. in 18. stoletju s pomočjo domačinov odpravljali v gore. Na Slovenskem so bili to predvsem naravoslovci¹⁰ (Mikša in Ajlec 2011: 11–20; Mikša in Zorn 2016: 110–114). V drugi polovici 19. stoletja je bila z ustanavljanjem planinskih društev postavljena osnova, ki je gore in gorništvu postopno začela približevati širšim množicam. Vzponi v visokogorje so postajali pogostejši, dobivali pa so tudi nacionalno konotacijo (Deržaj 2003: 21–33). Predvsem pa

¹⁰ Triglav (2725 m); ta pot je dobila ime »bohinjski pristop« (glej Mikša in Zorn 2016: 110–111).

10 Vidnejši med njimi so bili Giovanni Antoni Scopoli, Baltazar Hacquet, Valentin Stanič, Valentin Vodnik, Franc Hohenwart, Henrik Freyer, Karel Zois in Žiga Zois.

so pospešeno gradili planinske poti in postojanke. Novi cilji v gorništvu so povečevali potrebo po gorniški opremi. Obutev tistih, ki so na začetku 19. stoletja zahajali v gore, se ni skoraj po ničemer razlikovala od tiste, ki so jo nosili v dolini (Mikša in Golob 2013: 22). Proti koncu stoletja pa že opazimo posamezne prilagoditve obutve.

Od vsakdanje obutve do kvedrovcev in gojzarjev

Obutev posameznikov, ki so zahajali v gore, je bila z današnjega gledišča preprosta. Nosili so, kot smo že omenili, vsakdanja obuvala, predvsem lesene cokle (Slike 3, 4 in 5). Najstarejše so bile narejene iz enega kosa lesa. Poznejše so bile sestavljene iz podplata iz jesenovega lesa, zgornji del pa je bil iz prepletenih macesnovih viter. Na podplatih so imele žeblje in dobrih deset centimetrov dolge vdolbine, ki so olajšale hojo (Režek 1959: 11–15). Prvi je pri nas njihovo uporabo omenil Valvasor (2010 [1689]: 279) v delu *Slava vojvodine Kranjske*.

Takšna obutev pa ni bila primerna za skalnati teren, v katerega so zahajali naravoslovci, še manj pa za tiste, ki so se po strmih kamnitih pobočjih želeli povzpeti na najvišje vrhove. Za takšne vzpone so bili primernejši škornji z visoko golenico, ki se zavija pod kolenom. Škornji »z zavihami« so bili splošno obuvalo in so jih nosili na Gorenjskem, Dolenjskem, Notranjskem, v Savinjski dolini, po štajerskih hribih, ob Savi in pod Pohorjem (Stanonik 1971: 129). Tvrstno obuvalo lahko zasledimo na Valvasorjevi

Slika 3: Lesene cokle na zemljevidu Kranjske v Ducatus Carnioliae Tabula Chorographica iz leta 1744. Cokle imajo že pleten zgornji del in opetnico. To je prva znana upodobitev cokel na Slovenskem. Vir: Florjančič 1774: zemljevid 11.

Slika 4: Cokle, kakršne so nosili pastirji na Veliki planini.
Avtor fotografije: Karmen Narobe, hrani Arhiv Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU.

Slika 5: Cokle, izdelane leta 1856 v Ratečah.
Hrani Gornjesavski muzej Jesenice, Slovenski planinski muzej.

Slika 6: Škornji »z zavihami«, kot jih je upodobil Valvasor pri predstavitvi Gorenjske leta 1689.
Vir: Valvasor 2009 [1689]: 111.

Slika 7: Gorniška oprema na Slovenskem konec 19. stoletja. Na fotografiji piparji, skupina ljubljanskih mož, ki so v zadnjem desetletju 19. stoletja ustanovili neformalno društvo. Veljajo za glavne pobudnike ustanovitve Slovenskega planinskega društva.
Hrani Gornjesavski muzej Jesenice, Slovenski planinski muzej.

upodobitvi (2009 [1689]: 111) (Slika 6) in na že omenjeni Hacquetovi upodobitvi Triglava (Slika 2).

Zaradi povečevanja obiska gorskega sveta se je krepila tudi potreba po obutvi, ki bi bila primernejša za hojo v visokogorje (Strojin 2003: 56–57). Za tak teren so začeli uporabljati trde, čez gleženj segajoče čevlje (Režek 1959: 31). Na videz so bili podobni današnjim gojzarjem. Narejeni so bili ročno, na primer po vzoru težkih delavskih čevljev (Sliki 7 in 8). Za obisk visokogorja jih je bilo treba prilagoditi; podplate so tako okovali z različno oblikovanimi kovinskimi žebli. Okovali so jih tako ob robovih kot po sredini podplata (Kunaver 1921: 24–25).

Na začetku 20. stoletja o gorniški obutvi beremo:

V gorah rabimo čevlje na trakove [...]. Narejeni morajo biti iz močne govedine ali ruske juhtenine, da jim kamenje in voda ne moreta do živnega. Podplati morajo biti prišiti, in sicer najbolje na kveder. Ako pa že nisi kvedrov prijatelj, skrbi za to, da bo imel podplat tako zvano čobo, t. j. blizu centimetra širok rob. Ta čoba obvaruje čevljev marsikake rane pri nebrojnih dotikih z ostrim kamenjem. Usnje nad peto (opetnica) naj bo iz celega [...]. Navadno zadostuje en kos usnja, iz kakršnega so narejeni podplati. Jezik mora biti iz mehkega usnja in na obeh straneh prišit. Čevljev zavežuj z okroglimi usnjenimi trakovi (stógljaji). Golenica, t. j. gornji del čevlja ob gležnjih, mora biti precej tesna, tako da se njena konca ne dotikata, čeprav čevljev trdo zavežeš. [...] Jako koristno je tudi, če je rob golenic podšit z mehkim, debelim suknom, ki se tesno oprijemlje piščali. Čevljev naj sega nekoliko nad gleženj, nekako do tja, kjer je piščal najtanjša. [...] Šele potem, ko si jih nekoliko shodil in so se ti ulegli po nogi, daj še tretji podplat našiti, oziroma nabiti in nato čevlje nakovati. Najboljši žebli so dvokapasti. S takimi naj bo

Slika 8: Podoba gorskega vodnika s konca 19. stoletja s takrat značilno obutvijo. Na sliki Janez Kosmač Biščkov iz Mojstrane. Hrani Gornjesavski muzej Jesenice, Slovenski planinski muzej.

na vsak način podkovana peta. Škodujejo pa tudi ne podplatu. Vendar zadostuje za navadne ture, če je podplatova čoba oborožena z običajnimi robotoglavimi žebli. [...] Edino le podpetnica naj bo dobro nakovana tudi na notranjem robu, da se prehitro ne zbije in ne izenači s podplatom. [...] Da pa ostanejo čevlji nepremočljivi in mehki, treba jih je dobro mazati. Mazila so večinoma vsa dobra, najfinejša patentovana pasta, pa tudi navadna domača mast. (Hribolazčeva ... 1908: 99)

Kakor v svojih spominih opisuje Pavel Kunaver,¹¹ je moral v svojih mladih letih očeta prepričati, naj mu po Ljubljani pusti hoditi v ponošenih čevljih, »da mi je boljše čevlje pustil nakovati s kroparji« (Kunaver 1979: 34). Žeblje, ki so jih uporabljali na Slovenskem v času do druge svetovne vojne, so v veliki meri izdelovali v Kropi. Od tod tudi njihovo ime (Mikša in Golob 2013: 22). *Kroparje* je bilo treba pogosto znova zabiti v podplat (Muck 2010: 24).

¹¹ Pavel Kunaver (1889–1988) je bil član družbe Dren, navdušen gornik in jamar, po drugi svetovni vojni pa eden od glavnih pobudnikov taborniške organizacije (več Spletni vir 5).

Kroparji so pri poimenovanju te obutve pustili manjšo sled, kot jo je pustil sam način izdelave. Okovane čevlje so namreč šivali »na kveder«. ¹² Zato so tako čevlji kot žebli dobili ime *kvedrovci*¹³ (Potočnik 1992: 211). Tovrstni čevlji so bili še posebej primerni za hojo po sredo- ali visokogorju. Posamezniki, ki takšnih čevljev niso premogli, so obuli navadne »gležnarje«. Posebej novinci pa so se v gore odpravili kar v vsakdanjih nizkih čevljih.

Kvedrovci z Janezom Kvedrom¹⁴ nimajo nobene povezave in se ne imenujejo po njem. Nekdanji čevljarji [...] so izdelovali gorske čevlje »na kveder«. Debele usnjene podplate so na zgornji del čevlja šivali z dreto, ki so jo vlekli skozi klobčič iz voska in smole – ‚žvirco‘. Smola na dreti je preprečevala zamakanje in preperevanje. Debele usnjene podplate so okovali z dve vrste žebeljev iz Kroke, s ‚kroparji‘, pozneje pa s podkvicami ‚trikuni‘¹⁵ in ‚silvretta‘. [...; Slika 9] Gorske čevlje smo nekdanj imenovali in jim še danes pravimo tudi ‚gojzarji‘ ali ‚gojzerji‘. Ime pride in izvira od vasi Goisern, ki leži severno od štajerskega Dachsteina [...] V Goisernu so – tako kot v Mojstrani, Trziču, Žireh in še kje pri nas – izdelovali gorske čevlje. To ime za gorske čevlje iz tega avstrijskega kraja pa se je prijelo samo pri nas na Slovenskem: Avstrijci gorske čevlje imenujejo le Bergschuhe. (Potočnik 1992: 21)¹⁶

Ob koncu 19. stoletja so na Slovensko prodrli čevlji, ki so dali svoje ime sodobnim gorniškim čevljem – gojzarji.¹⁷ Izdelovali so jih avstrijski čevljarji, naročiti pa jih je bilo mogoče po pošti. Novost je bila v tem, da so podplat na zgornji del čevlja prišili, in to dvakrat (Cortese 2003a: 95). Stali so okoli pet goldinarjev, kar je bilo ceneje od *kvedrovcev*, saj so v istem času domači čevljarji oglaševali izdelavo *kvedrovcev* za šest do osem goldinarjev¹⁸ (Škodič 2016: 52).

¹² Gre za način šivanja, pri katerem je bil podplat dvakrat prišit – notranji in zunanji (prim. Wilfan 1957: 418).

¹³ *Kvedrovec* je »visoki čevelj ... pri katerem je podplat prišit na zgornji del tako, da so šivi vidni, navadno okovan s kroparji, trikuni« (Planinski ... 2002: 94).

¹⁴ Janez Kveder (1897–1950) je pripadnik generacije slovenskih alpinistov izpred druge svetovne vojne (Mikša in Golob 2013: 23).

¹⁵ *Trikun* je »kovani žebelj v obliki črke T, ki se zabije po robu podplata kvedrovca zaradi ojačitve in varnejše hoje ...« (Planinski ... 2002: 236).

¹⁶ Razlaga poimenovanja gojzarjev se nanaša na konec 19. stoletja, opisana praksa pa sodi v čas pred drugo svetovno vojno.

¹⁷ Gojzar, tudi *gojzer* je »usnjen visok čevelj z usnjenim podplatom, navadno okovan, imenovan po avstrijski vasi Goisern« (Planinski ... 2002: 56).

¹⁸ »Leta 1892 je plačeval delavec v Trziču za hrano in prenočišče 5 K [kron] na teden (zaslužil je takrat 10 K), slabše kosilo (juha z mesom) je bilo 0,12 K. V delavski kuhinji v Litiji je leta 1907 stala prehrana 4 K na teden (delavec je takrat zaslužil skoraj 13 K). Če računamo za eksistenčni minimum 8 K na osebo tedensko s predpostavko, da se realna vrednost zaslužkov z leti ni spreminjala in da je polovico življenjskih stroškov 4-članske delavske družine

Slika 9: Zgoraj: Okovani gorniški čevlji *kvedrovci* s kroparskimi žebli. Spredaj sta vidni dve podkvtci, imenovani *silvretta*. V sredini: Gorniški čevlji, okovan s kroparskimi žebli *planinčarji*.¹⁹ To je posebna oblika žebeljev za okovanje robov in pohodnega dela podplatov gorniških, vojaških in pohodnih čevljev, ki so se razvili v 19. stoletju hkrati z več različicami okovane gorniške in delovne obutve v Srednji Evropi, zlasti na območju Alp. Spodaj: Gozjarji s podplati, okovanimi s *trikuni*. Hrani Gornjesavski muzej Jesenice, Slovenski planinski muzej.

Eno izmed najvažnejših vprašanj za izlete v planine v tisti dobi [pred prvo svetovno vojno] je bilo vprašanje dobrih čevljev. Ko smo mi šli prvič čez Vršič pozimi v snegu, sem imel navadne promenadne čevlje, ki so bili seveda takoj premočeni in sem zaradi tega na poti precej trpel. Pozneje, ko sem prišel v stik z lovci in gozdarji v Trenti, sem videl, da imajo odlične, močne, nepremočljive in sijajno podkovane čevlje. [...] Na moje vprašanje, kje se dobe taki čevlji, ki so v Trenti neobhodno potrebni, so mi dali naslov čevljarja, ki jih izdeluje in dobavlja. To je bil čevljar [...] v vasi Goisern na Gornjem Avstrijskem. Takoj sem mu pisal in dobil tudi takoj odgovor, da je pripravljen napraviti mi čevlje, naj mu pošljem čim prej mero. [...] Ostal sem v stikih s tem čevljarjem do prve svetovne vojne in sem stalno naročal čevlje pri njem zase in za svoje znance. Čevlji so bili vedno odlični in je bil vsakdo z njimi zadovoljen. [...] Takrat v Ljubljani ali drugje ni bilo mogoče kupiti v trgovini planinskih čevljev. Šele potem, ko se je planinstvo bolj razvilo in ko so bili čevlji od čevljarjev iz Goiserna v planinskem svetu bolj razglašeni, so se pričeli izdelovati podobni čevlji tudi pri nas in so se imenovali ‚gozzerji‘. (Uran 1957: 165).

Po pričevanju domačinov v Bad Goisernu je k reklami za nov gorniški čevlji, ki ga je iznašel Franz Neubacher,²⁰ prispeval sam cesarski dvor. Cesar Franc Jožef je namreč imel v Salzkammergut lovski revir, zaželel pa naj bi si nove obutve. Plemiči, ki so sodelovali pri lovih, pa so potem vest o novi obutvi ponesli naprej (Cortese 2003b: 51–52).

Pavel Kunaver (1921: 24–25) je v prvem priročniku za slovenske planince z začetka 20. let 20. stoletja o obutvi zapisal:

Na turah trpe največ noge. Zato pa jih je treba negovati in jih najkomodneje obuti ter zavarovati proti mrazu in moči. Čevlji naj bodo na roko šivani in s smolo dobro zamazani. Tudi če ves dan hodiš po snegu, ne sme skozi šive niti kaplja vode. Pete morajo biti nizke, podplati močni in ob straneh z močnimi žebli okovani. Pa tudi sredi podplata morajo biti manjši žebli. Način, kako naj bodo nakovani čevlji, je različen. Važno je le to, da so konci zunanjih žebeljev zakrivljeni zunaj podplatovega roba nazaj do peroti. Jezik naj bo širok in prišit do vrha čevlja tako, da voda in sneg ne moreta drugače do noge, kakor če prideta čez rob. Novim čevljem je treba olja (najboljše t.zv. Martovo olje) tudi na podplate. Nikdar naj ne bo čevlji trdi in žejen masti ali pa dalj časa blaten! Tako zanemarjanje se kruto maščuje. Komur so se čevlji premočili, naj jih v koči namaši s suhim papirjem ali cunjami, posebno

predstavljala prehrana, polovico pa stanovanje, kurjava, obleka in drugo, je skoraj polovica industrijskega delavstva živela v revščini, ker so zaslužili manj, kot so znašali življenjski stroški družine. [...] Za poenostavljeno primerjavo bomo vse mezde in plače preračunali na povprečne zaokrožene mesečne zneske za leto 1912. Po teh izračunih lahko delavske mezde uvrstimo v razpon od 50 K do 200 K mesečno, plače uslužbencev od 200 K do 800 K mesečno, plače direktorjev pa od 1000 K do 2500 K in več.« Razmerje med goldinarjem in krono je bilo 1 : 2 (Kresal 1995: 11).

¹⁹ *Planinčar* je »ročno kovan žebelj z na eni strani podaljšano glavico za okovanje težkih čevljev na robu podplata« (Planinski ... 2002: 146).

²⁰ Prvi par naj bi izdelal leta 1875 (Škodič 2016: 52).

pozimi, da jih naslednje jutro lahko obuže. (Kunaver 1921: 24–25)

V istem obdobju je Rudolf Badjura²¹ (1922: 23) v enem od svojih turističnih vodnikov zapisal, da so čevlji najpomembnejši del opreme: »Za lažje ture in izlete so dovolj lažji, čvrsti, podkovani čevlji s solidnimi podplati [...] Za posebno visoke in dolge ture [...] par izhोजenih, čvrstih, ostro, ne gladko nakovanih čevljev (vezanke) z močnimi dvojnimi podplati ...«. Pove tudi, da lahko damo čevlje podkovati v vseh večjih krajih na Gorenjskem. Desetletje pozneje tudi opiše, kako je treba skrbeti za gorniške čevlje:

Čevlji naj bodo dovolj prostorni (za 2 volneni, debeli nogavici), ne toliko zadaj in čez nart, pač pa spredaj, da prsti niso stisnjeni [...] Čevljev ne mažite preobilno z mastjo, marveč s pastami [...], ter jih ogladite s ščetko, da se svetijo. Preveč maščobe prežre usnje in ga napravi luknjičavega, dočim deluje pasta ravno narobe; napravi čez usnje tenko, gladko plast, zapre luknjice, da kaplje s čevlja gladko spolzijo. Čevlje denite po vsakem izletu na lesena kopita, na potu pa jih ne pustite čez noč na mrzlih tléh, temveč jih obesite čim višje pod strop, poprej pa jih dobro nabašite s slamo, mrvo ali mehkim časopisnim papirjem. (Badjura 1934: 22)

Konec 30. let prejšnjega stoletja v priročniku za planince Arnošta Brileja (1939: 169) v poglavju o gorniški opremi beremo: »Čevlji so najvažnejši! Za visoke ture naj bodo iz lahke kravine, dobrega kromovega usnja ali juhte in okovani z močnimi žebli. Za lažje ture zadostujejo običajni, lahko okovani čevlji.«

Še konec 40. let 20. stoletja so se gorniki pri zagotavljanju primerne obutve zatekali k različnim rešitvam. Kot se spominja Peter Muck:

Ko mi je obutev dokončno razpadla, sem rešitev našel v zalogi odpisane vojaške opreme. Tam sem našel visoke italijanske vojaške čevlje, ki so bili šivani podobno kot gojzarji. Okoval sem jih s kroparji in dobro namazal. Pri prvi turi je še šlo, potem pa so žebli pretrgali šive in podplat je odstopal od vrhnjega dela. Popravljal sem to nesrečo z bakreno žico in krpal na razne načine, a ni dosti pomagalo. Moral sem hoditi kot po jajcih, če sem se hotel vrniti domov. [...] Kasneje sem si kupil cenene delovne čevlje. Razvedelo se je, da tovarna kovinske galanterije v Tacnu izdeluje alpinistične žeblje, ki so se imenovali SETA. To novotarijo sem nabil v podplata delovnega čevlja. (Muck 2010: 26)

21 Rudolf Badjura (1881–1963) je bil ustanovni član družbe Dren, pisec slovenskih turističnih vodnikov, kartograf, zbiralec krajevnih imen, ljudskih in strokovnih izrazov, smučarski učitelj in gornik. Velja za promotorja razvoja pohodniškega in gorniškega turizma (Geršič idr. 2014).

Plezalke

»Svoj čas smo plezali tako, da smo pred vstopom v steno sezuli okovanke – ‚kvedrovce‘, jih strpali v nahrbtnik in obuli ‚plezalke‘, plezalne copate s podplati iz vrvi, pozneje pa iz polsti, ‚filca‘« (Potočnik 1992: 21).²²

Gornikom v letih pred prvo svetovno vojno ni bilo dovolj le osvajati vrhove. Začele so jih zanimati tudi stene gora, tj. alpinistični vzponi. Prvi so takšne vzpone opravljali drenovci.²³ Ker je Slovensko planinsko društvo preveč poudarjalo gospodarsko plat gorništvā, so ti samoiniciativno začeli gojiti plezalstvo, zimski alpinizem, smučanje in jamarstvo ter so prvi začeli ustrezneje uporabljati vrvi in drugo opremo, tudi za plezalne vzpone specializirano obutev (Mikša in Ajlec 2011: 49–53). Po prvi svetovni vojni je prav tako izven planinske organizacije nastal Turistovski klub Skala – prvi plezalni klub na Slovenskem²⁴ (Mikša in Gradnik 2017: 36–38).

V času drenovcev in v prvem desetletju delovanja skalašev so se za plezanje uporabljali plezalni copati (Slika 10) s podplati iz klobučevine, katerih gornji del je bil iz platna ali mehke jelenovine (Keršič Belač 1950: 9). Plezalni copati s podplati iz klobučevine so se pri nas uveljavili šele v 30. letih 20. stoletja (Slika 11). Pred tem so bili v uporabi plezalni copati s podplati, pletenimi iz tanke vrvi ali celo iz prešite jute oziroma žakljevine (Muck 2010: 27). Podplati iz klobučevine so se zelo hitro obrabili in po treh ali štirih plezalnih turah jih je bilo treba zamenjati.

Ena najvidnejših slovenskih alpinistk, Mira Marko Debelak Deržaj, je v svoji knjigi o plezalni tehniki, ki jo je napisala v 30. letih 20. stoletja, opisala *plezalke*, s katerimi

Slika 10: Plezalni copati iz časa med obema svetovnima vojnoma. Podplat plezalk je iz polsti. Zgornji del je deloma usnjen, deloma platnen, strojno šivan. Vsak čevelj ima po 18 luknjic za vezalke. Hrani Gornjesavski muzej Jesenice, Slovenski planinski muzej.

22 Zapis se nanaša na čas pred prvo svetovno vojno in po njej.

23 Drenovci so bili družba mladih izobražencev iz Ljubljane, skupina, ki ni bila nikoli uradno organizirana, temveč je bila zasnovana kot prijateljska družba. Skupina se je izoblikovala leta 1908 (glej Mikša in Ajlec 2011: 49–54).

24 Ustanovljen je bil leta 1921.

Slika 11: Plezalca v opreми s konca 30. let 20. stoletja. Hrani Gornjesavski muzej Jesenice, Slovenski planinski muzej.

so plezali ona sama in njeni sodobniki. Šlo je za platnene čevlje, obšite z usnjem, njihov podplat pa je bil izdelan iz polsti²⁵ (Debelak Deržaj 1933: 19). V njenem opisu gre za boljše, nekoliko sodobnejše *plezalke*, ki so bile že korak naprej od *plezalk*, izdelanih iz platna, katerih podplat je bil spleten iz vrvi ali sešit iz okrog desetih plasti blaga (Kunaver 1921: 30). Debelak Deržajeva navaja, da je podplat za *plezalke*, torej polsteni podplat znamke Manchon, ki naj bi bil v njenem času širše dostopen na Slovenskem, stal 40 dinarjev (Debelak Deržaj 1933: 20). Čeprav Debelak Deržajeva pred ceno teh podplatov navaja besedico »le«, lahko cenovno dostopnost tega podplata relativiziramo s podatkom, da je mezda povprečnega delavca na Slovenskem leta 1931 znašala 33 dinarjev, leta 1934 pa le še 19,61 dinarjev.²⁶ Tudi te podplate je bilo treba redno menjati, so pa bili polsteni podplati kakovostnejši od vrvenih ali sešitih iz blaga (Debelak Deržaj 1933: 20).

Od specializacije do industrije²⁷

Pohodniški čevlji

To obdobje prinese velik napredek na področju obutve. Dostopni so postali novi materiali, iznašli pa so tudi nove načine izdelovanja. To pa ne pomeni, da se je med množico, ki je sredi 20. stoletja zahajala v gore, hkrati z novostmi razširilo tudi znanje ter zavedanje o pomembnosti kakovostne in primerne obutve oziroma opreme. V 50. letih 20. stoletja so nastajale nove transverzale, z vodniškimi in mladinskimi tečajji pa se je širilo gorniško znanje (Mikša in Ajlec 2011: 79–85). Zaradi večjega zanimanja za gor-

Slika 12: Izdelovanje planinskih čevljev v tovarni Alpina v Žireh leta 1951. Avtor fotografije: Milan Pogačar, hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

niško dejavnost in tehničnega napredka je obutev postala bolj raznolika in dostopnejša (Slika 12).

Gumijasti podplati so postali pomembnejši v 50. letih prejšnjega stoletja (Slika 14), s čimer je povezan tudi razvoj primernih lepil (Cortese 2003a: 95).

V desetletju po koncu druge svetovne vojne so se okovani čevlji uporabljali le še za hojo po snegu in ledu. Preživeli so trije tipi žeblicev: poleg *kroparjev* še *trikuni* (Slika 13) in *silvretta*. Za suh, skalnat teren se je na Slovenskem, tako kot drugod, že uveljavil narebren, gumijast podplat, ki je bil na čevljev pritrjen z medeninastimi žeblici ali z lepilom (Keršič Belač 1950: 8–9).

Arnoš Brilej (1951: 255–266) je v povojni izdaji svojega gorniškega priročnika o obutvi zapisal:

V zadnjem desetletju se vedno bolj uveljavljajo podplati iz trde gume z izrazitim profilom. Prvi so jih začeli uporabljati Italijani, (Vitalo Bramani je izumil podplate znamke ‚Vibram‘, Avstrijci uporabljajo 4 tipe znamke ‚Marwa‘) danes so splošno razširjeni že po vsem svetu. Kaže, da bodo v kratkem izpodrinili

25 Gre za blago iz medsebojno prepletenih ali zlepljenih naravnih ali umetnih vlaken.

26 Za primerjavo navedimo, da je bilo takrat s povprečno mezdo mogoče kupiti od šest do devet kilogramov moke (Kresal 1995: 13).

27 Obdobje približno sovпада s koncem »četrttega« obdobja gorništvа na Slovenskem (glej opombo 1), predvsem pa s »petim« (zadnjim) obdobjem. Časovno to pomeni približno od prve polovice 20. stoletja do danes. Za to obdobje je značilna specializacija gorniške obutve, ki preraste v posebno vejo obutvene industrije.

Slika 13: Povojni gozdarji domače izdelave. Okrog leta 1950 jih je izdelal čevljar Eržen iz Mojstrane. Na podplatih je vidno okovje *trikuni*. Hrani Gornjesavski muzej Jesenice, Slovenski planinski muzej.

Slika 14: Gozdarji, ki jih je bilo pri nas že mogoče dobiti v drugi polovici 20. stoletja. Fototeka Čevljarske zbirke Muzeja Žiri.

okovanke. Deset let izkušenj s podplati Vibram uči, da se pri turah v kopni skali do IV. tež. stop. (zelo težko) dobro prebije s podplati Vibram in ni treba jemati s seboj okovank. [...] Na mokrih lišajih, glini (ilovici) in poledeneli skali odpove podplat Vibram prav tako kot vse vrste plezalnikov. Na vsakem snegu (razen v suhem pršiču) in na skali se podplati Vibram dobro obnesejo. Čevlji z gumijastimi podplati je torej v apnencu idealno enotno obuvalo za planince! Ob težkem plezanju po skalah pa zaradi okornosti oblik in premajhne prožnosti ne more nadomestiti plezalnikov. Za hojo po ledu pa je treba nujno porabljeni dereze. (Brilej 1951: 235–236)

Literatura za gorniško vzgojo in samovzgojo je zaradi množičnosti obiskovanja gora postala nepogrešljiva. Gornikom je priporočala, naj v gore zahajajo z gozdarji, ki imajo debel gumijast podplat z ostrimi robovi. Konec 70.

Slika 15: Vrhunski Alpinini gozdarji z rdečimi vezalkami iz 70. let 20. stoletja z rebrastim gumijastim podplatom. Uporabljali so se za težje pohode in za plezanje. Fototeka Čevljarske zbirke Muzeja Žiri.

let 20. stoletja (Slika 15) v tovrstni literaturi beremo (Škerbinek 1977: 116): »Čevlji naj bodo močni, visoki [...] s podplatom iz narebraste gume [...] Narejen naj bo iz nepremočljivega usnja, zato ob nabavi ne štedi!« So pa tudi takrat (kot danes) v gore hodili pomanjkljivo opremljeni obiskovalci v vsakdanji obutvi:

Tudi višje na gori se dogajajo hude stvari. Tako na goratih poteh v skali in strmi travi srečujemo planince v nizkih čevljih z gladkimi podplati, sandalami, copati. [...] Obiskovalke v salonarjih z visoko peto so pri slapu Rinke vsakdanja stvar, prav nič redek pojav pa niso niti na Okrešlju, na strminah nad Vrščem in še marsikje. (Šegula 1978: 66)

V tem času se na trgu postopoma začne pojavljati obutev, ki je imela podplat vulkaniziran neposredno na usnje, a so šivani podplati še vedno veljali za kakovostnejše (Šegula 1978: 62). Ključen element gozdarjev je bila tudi njihova višina – obvezno so morali segati čez gleženj in s tem ščititi sklep. Vanje so planinci obuli dvojne nogavice: na kožo so dali tanjše bombažne nogavice, čeznje pa obuli še debelejšje volnene. Takšna navada nošenja nogavic v gozdarjih se je obdržala vse do konca 20. stoletja in je pri starejših generacijah še vedno pogosta. Tudi snovi za negovanje in impregnacijo gozdarjev so se spremenile: starejše snovi, s katerimi so gorniki negovali čevlje, kot so olje, loj, mast in parafin (Šegula 1978: 65), so zamenjale nove, silikonske.

Danes [v začetku 70. let 20. stoletja] gladko usnje za gozdarje skoraj ne pride več v poštev. Večina zahteva mastno, ne gladko usnje, obrnjeno, podobno juti, ker je tako usnje lažje negovati, ker se bolje impregnira in je manj občutljivo za poškodbe v grušču in skali. (Orel 1978: 123)

Za zdaj [v začetku 70. let 20. stoletja] še ne, verjetno pa ne bo dolgo, ko bomo kupovali sezonske gozjarice iz modernih materialov, ki so planincem v zadnjih letih že marsikdaj koristnega dali: boljše vrvi, lažje nahrbtnike idr. Kvedrovci pa so še vedno po starem. Producenti pravijo, da je glavni problem neprodušnost plastike, čevljev pa mora »dihati«, zato je dobro impregnirano usnje še najboljše. Verjetno popolna plastika sploh ne bo prišla v poštev, ker je premalo prožna. Vendar spričo vedno novih materialov lahko pričakujemo tudi za gorski čevljev kak produkcijski preobrat. (B. n. a. 1970: 48)

Razvoj materialov in tehnologija sta z leti omogočila izdelavo lažjih, mehkejših (usnje so nadomestili sintetičnimi materiali) in udobnejših gozjarjev s posebno membrano, ki ne prepušča vode ter tako nogi zagotovi primerno zaščito in dober oprijem na različnih podlagah. Primer tovrstne »shujševalne kure« so Alpinini gozjarji, ki so s 1400 gramov, kolikor je tehtal gozjar v 80. letih 20. stoletja, »shujšali« na 800 gramov (več Spletni vir 4). Danes gorniški čevlji »združujejo športnost, ki jo izžareva njihov dizajn«, zanje pa so značilni še nizka teža, udobje in tudi robustnost (Anderle 2016: 55). Tako kot vsa obutev pa tudi pohodniška sledi modnim tokovom.

Plezalke

Ob plezalnih vzponih so predvojne plezalne copate že kmalu po drugi svetovni vojni zamenjali gozjarji z rebrastim gumijastim (vibram) podplatom (Jurca 1963: 176). Plezalcu so tako v suhi kot v mokri skali zagotavljali boljši oprijem. Odlikovala jih je tudi univerzalnost, saj so lahko alpinisti v isti obutvi opravili dolge dostope in sestope s smeri kot tudi same alpinistične vzpone. Rado Kočevar,²⁸ eden najboljših plezalcev prve povojne generacije, se spominja: »Bili so boljši od plezalnikov [plezalk], zato smo uporabljali le še vibram. Čim so se pojavili vibram podplati, je bilo v hipu konec tudi s *trikuni*. Ti so bili sicer dobri za travnata pobočja, za skalo pa ne, no, mogoče za I., II. stopnjo, za težje pa ne« (Komel 2012: 51). Pozneje se je plezalcev oprijela navada, da so za pristop in sestop uporabljali drugačne čevlje kot za plezanje. Za premaganje sten v suhem vremenu so uporabljali *plezalke* (Slika 16), ki so bile mehke in lahke, poleg podplata pa so imele gumijast še ves sprednji del (Mihelič in Škarja 1984: 44). Tovrstni plezalni čevlji so se pojavili v 70. letih 20. stoletja. Te mnogo bolj trpežne *plezalke* so omogočale tudi veliko boljši stik s podlago. V Evropo so prišle iz Združenih

Slika 16: Zgoraj: *Plezalke* z začetka 60. let 20. stoletja. Spodaj: Višji usnjeni plezalni čevlji z gumijastim vibram podplatom iz 70. let 20. stoletja – eni prvih modernih plezalnih čevljev. Hrani Gornjesavski muzej Jesenice, Slovenski planinski muzej.

držav Amerike.²⁹ Na splošno se je začel uporabljati tudi gladek gumijast podplat, ki je zaradi večjega trenja med plezalčevo nogo in podlago omogočil nesluten »skok« v premagovanju zelo težkih plezalnih smeri (Golnar 1996: 131–132). Tehnični napredek je alpinistom prinesel še eno ključno novost – zaradi kakovosti in dostopnosti opreme se je bistveno zmanjšala njihova psihična obremenitev. Ta nekdanji ključni dejavnik vsakega vzpona je v sodobnosti skorajda nepomemben. To je še dodatno pripomoglo k povečanju števila ljudi, ki so se (vsaj ljubiteljsko) začeli ukvarjali z alpinizmom (Golnar 1996: 133).

Sklep

Primerna oprema in dobra fizična priprava sta prva pogoja za varno obiskovanje gora. Mednje sodi tudi obutev. Že pred več kot stoletjem je veljalo, da je od obutve »odvisna vsaka tura. Zato je prvo pravilo pri hribolazcu: ‚Pazi, da te čevljev ne ožuli!‘« (Hribolazčeva ... 1908: 99). Obutev se je v stoletjih močno spreminjala. V prvem obravnavanem obdobju se ni kaj dosti razlikovala od tiste v dolini, pozneje pa je njen razvoj šel svojo pot. Sprva

²⁸ Rado Kočevar je bil morda najboljši plezalec v generaciji iz prvih let po drugi svetovni vojni. V navezi z Janezom Frelihom je leta 1948 opravil prvo slovensko ponovitev slavne Aschenbrennerjeve smeri v Travniku, ki je veljala za najtežjo smer pri nas. Naslednje leto pa je s Cirilom Debeljakom preplezal Centralni steber v Lučkem Dedcu, prvo slovensko smer VI. stopnje (Mikša in Golob 2013: 52).

²⁹ Čeprav je že pred drugo svetovno vojno francoski plezalec in izumitelj plezalne opreme Pierre Allain razvil plezalne copate z gumijastim podplatom, ki so zelo podobni današnjim, se njihova uporaba ni razširila (Douglas 2011).

so ga krojili inovativni posamezniki, danes pa obutvena industrija. Vodilo pri razvoju pa je bilo in je še vedno, da obutev varuje spodnji del noge pred poškodbami in mrazom ter omogoča boljšo oporo nogi in boljši stik s tlemi.

Literatura

ANDERLE, Aljaž: Športni terenci – Katere gojzarje izbrati. *Planinski vestnik* 116 (6), 2016, 54–59.

B. n. a.: Plastični kvedrovci. *Planinski vestnik* 70 (1), 1970, 48.

BADJURA, Rudolf: *Jugoslovanske Alpe – lečilišta, letovišta, kupatila, prirodne znamenitosti, izleti Alpske ture, 1. deo: Slovenija*. Ljubljana: Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1922.

BADJURA, Rudolf: *Zimski vodnik po Sloveniji*. Ljubljana, 1934.

BRILEJ, Arnošt: *Priročnik za planince – zbirka pravil, navodil in podatkov ter kratek vodnik po gorah Slovenije*. Ljubljana: PD Ljubljana-Matica, 1951.

BRILEJ, Arnošt: *Priročnik za planince – zbirka zakonitih določil, podatkov in navodil*. Ljubljana: Osrednje društvo SPD, 1939.

CORTESE, Dario: Čevlji za hojo v višave in daljave nekdanj in zdaj. *Svet in ljudje* 6 (6), 2003a, 94–97.

CORTESE, Dario: Potovanje k izvornemu gojzarju. *Svet in ljudje* 6 (9), 2003b, 46–53.

DEBELAK DERŽAJ, Mira Marko: *Plezalna tehnika*. Ljubljana: Slovensko planinsko društvo, 1933.

DERŽAJ, Matjaž: Kratka predzgodovina nastanka Slovenskega planinskega društva. V: Božidar Lavrič (ur.), *Planinski zbornik: Ob 110-letnici Slovenskega planinskega društva in Planinske zveze Slovenije*. Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 2003, 17–36.

DOBRAVEC, Jurij: Varstvo gorske narave. V: Božidar Lavrič (ur.), *Planinski zbornik: Ob 110-letnici Slovenskega planinskega društva in Planinske zveze Slovenije*. Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 2003, 121–137.

DOUGLAS, Ed: *Mountaineers Great Tales of Bravery and Conquest*. London: Dorling Kindersley, 2011.

FLORJANČIČ, Janez Dizma: *Ducatus Carnioliae Tabula Chorographica*. Ljubljana, 1744.

GERŠIČ, Matjaž, Borut Batagelj, Herman Berčič, Ljudmila Bokal, Aleš Guček, Janez Kavar, Stane Kocutar, Blaž Komac, Zvezdan Marković, Peter Mikša in Blaž Torkar: *Rudolf Badjura – življenje in delo*. (Geografija Slovenije, 29). Ljubljana: Založba ZRC, 2014.

GOLNAR, Tone: Vpliv opreme na razvoj alpinizma. *Alpinistični razgledi* 17 (56), 1996, 131–133.

HACQUET, Baltazar: *Oryctographia Carniolica oder physikalische Beschreibung des Herzogthums Krain, Istrien und zum Theil der benachbarten Länder*, I. Leipzig: Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, 1778.

HACQUET, Baltazar: Kako se naj potuje po gorovju. *Planinski vestnik* 25 (6), 1925, 125–133.

HANSEN, Peter H.: *The Summits of Modern Man: Mountaineering After the Enlightenment*. Cambridge: Harvard University Press, 2013.

HRIBOLAZČEVA oprava in hrana. *Planinski vestnik* 14 (6–7), 1908, 99–104.

JANŠA ZORN, Olga: Der Tourismus in den slowenischen Alpen vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg. *Historie des Alpes* 9, 2004, 131–147.

JURCA, Stane: Naši novi klini – nožači. *Planinski vestnik* 63 (4), 1963, 176–178.

KADIŠ, Franc: Osebna in tehnična oprema. V: Bojan Rotovnik, Stojan Burnik, Tone Golnar, Franc Kadiš, Franjo Krpač, Peter Pehani in Borut Peršolja (ur.), *Planinska šola*. Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 2016, 280–300.

KERŠIČ BELAČ, Marjan: *Plezalna tehnika*. Ljubljana: Fizikalna založba Slovenije, 1950.

KLOFUTAR, Jure: *Osebna oprema, vrhna tehnika, varovanje in padci pri športnem plezanju: Gradivo za inštruktorje športnega plezanja*. Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 2004.

KOMEL, Damjan, *Razvoj slovenskega alpinizma*. Diplomsko delo. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2012.

KRESAL, France: Mezde in plače na Slovenskem od novele obrtnega reda 1885 do kolektivnih pogodb 1991. *Prispevki za novejšo zgodovino* 35 (1–2), 1995, 7–24.

KUNAVER, Pavel: *Moje steze*. Maribor: Založba Obzorja, 1979.

KUNAVER, Pavel: *Na planine!* Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1921.

MAZZOLI, Enrico: *Kugy v prvi svetovni vojni*. Trst: Mladika, 2007.

MIHELIC, Tine in Tone Škarja: *Hoja in plezanje v gorah*. Ljubljana: Planinska založba, 1984.

MIKŠA, Peter in Elizabeta Gradnik: *Trden kakor skala: Kratka zgodovina Turistovskega kluba Skala*. Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 2017.

MIKŠA, Peter in Kornelija Ajlec: *Slovensko planinstvo*. Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 2011.

MIKŠA, Peter in Urban Golob: *Zgodovina slovenskega alpinizma*. Ljubljana: Friko, 2013.

MIKŠA, Peter in Matija Zorn: The Beginnings of the Research of Slovenian Alps. *Geografski vestnik* 88 (2), 2016, 103–131.

MIKŠA, Peter, Matej Ogrin in Kristina Glojek: Od kod gorska identiteta Slovencev? *Geografski obzorik* 64 (3–4) 2017, 10–28.

MIKŠA, Peter: *Triglav in Jakob Aljaž*. Ljubljana: Viharnik, 2017.

MUCK, Peter: Iznajdljivost in improvizacije. *Planinski vestnik* 115 (12), 2010, 24–27.

OREL, Tine: Od gojzerjev in okovank do modernega turnega čevlja. *Planinski vestnik* 78 (2), 1978, 123–125.

PLANINSKI terminološki slovar. Ljubljana: Založba ZRC, 2002.

POTOČNIK, Miha: Kvedrovci in gojzarji. *Planinski vestnik* 92 (1), 1992, 21.

REŽEK, Boris: *Stene in grebeni: Razvoj alpinistike v Savinjskih Alpah (1759–1945)*. Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 1959.

STANONIK, Marija: Zgodovina žirovskega čevljarstva. *Loški razgledi* 18, 1971, 128–146.

STROJIN, Tone: Ustanovitev in razvoj Slovenskega planinskega društva. V: Božidar Lavrič (ur.), *Planinski zbornik: Ob 110-letnici Slovenskega planinskega društva in Planinske zveze Slovenije*. Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 2003, 39–59.

ŠEGULA, Pavle: *Nevarnosti v gorah*. Ljubljana: Planinska založba, 1978.

ŠKERBINEK, Danilo (ur.): *Planinska šola*. Ljubljana: Planinska založba Slovenije, 1977.

ŠKODIČ, Dušan: V glavnem je ostalo le še njihovo ime – Kako so nastali gojzarji. *Planinski vestnik* 116 (6), 2016, 52–53.

URAN, Franc: Kako se je delala cesta na Vršič. *Planinski vestnik* 57 (3), 1957, 151–163.

VALVASOR, Janez Vajkard: *Čast in slava vojvodine Kranjske, I-IV*. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2009–2013 [1689].

WILFAN, Hinko: Kvedroci – gojzerji. *Planinski vestnik* 57 (7), 1957, 418.

ZORN, Matija: Fremde und einheimische Naturforscher und Geistliche – die ersten Besucher der slowenischen Berge (Ende des 18. Jahrhunderts bis Anfang des 19. Jahrhunderts). V: Jon Mathieu in Simona Boscani Leoni (ur.), *Die Alpen!: Zur europäischen Wahrnehmungsgeschichte seit der Renaissance*. Bern: Peter Lang, 2005.

Spletni vir

Spletni vir 1: <http://www.arheogore.si/ODKRITO.html>, 24. 7. 2017.

Spletni vir 2: Ötzi-theiceman; <http://www.iceman.it>, 3. 7. 2017.

Spletni vir 3: Vibram; <http://us.vibram.com/company/about/history/>, 4. 7. 2017.

Spletni vir 4: Slovenski gojzar; <http://www.delo.si/prosti-cas/kult/slovenski-gojzar>, 4. 7. 2017.

Spletni vir 5: Slovenska biografija; <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi310528/>, 4. 7. 2017

From Wooden Clogs to Hiking Boots: Mountain Footwear in the 19th and 20th Centuries

As the most basic and perhaps most important piece of hiking equipment, shoes have played a major role in the history of mountaineering. Before a wide range of sports or specialized mountain footwear was available, people visiting the mountains and locals wore everyday shoes there.

The article presents the main characteristics of the nineteenth- and twentieth-century mountain footwear used in Slovenia. Development in this area can be roughly divided into two periods: before and after the introduction of specialized mountain footwear. The first period roughly coincides with the time when the mountains were only visited by individuals, and mountaineering was not yet organised. The second period was characterised by the emergence of specialized mountain footwear, when increased number of people visiting the mountains helped launch a special branch of the footwear industry. Today one distinguishes between hiking shoes, hiking boots, and climbing shoes.

In the past, individuals that walked in the mountains used very simple footwear. They wore everyday shoes, especially wooden clogs. The oldest clogs were made of a single piece of wood. Such footwear was not suitable for the rocky terrain that naturalists liked to climb during the Enlightenment, let alone for those that wanted to climb the highest peaks. Better suited for these types of ascents were boots with a high shaft folding below the knee. Later on, high-topped boots modelled on work boots started to be used for such terrain. Even in the early nineteenth century, mountain footwear was still practically the same as footwear worn in lowland areas, whereas towards the end of the century individuals already started adapting their shoes for this purpose: for instance, they reinforced the soles with metal studs. In the late nineteenth century, special boots were introduced to Slovenia from the Upper Austria town of Bad Goisern am Hallstättersee, from which the Slovenian word *gojzarji* 'hiking boots' is derived. They were reinforced with various types of studs that offered a better grip due to greater friction and were also more durable. During that same period, climbers began using lighter footwear or climbing shoes. Important changes in mountain footwear gradually took place during the second half of the twentieth century due to the emergence of new technologies and materials.

OBNOVA MIRNSKEGA GRADU KOT PRILOŽNOST ZA RAZVOJ KULTURNEGA TURIZMA V MIRNSKI DOLINI

Strokovni članek | 1.04
Datum prejema: 18. 8. 2016

Izvleček: Po smrti lastnika gradu Mirna se za Mirnčanom postavlja vprašanje, kako dalje z obnovo gradu. Mirnski grad je v letih obnove postal njihov pomemben simbol, s katerim se močno identificirajo. Podobno se sprašujeta tudi zainteresirana stroka in javnost. Spomeniške vrednosti gradu so izjemne, je v zasebnih rokah, nima urejene gradbene dokumentacije, javnih sredstev za njegovo obnovo pa ni. V prispevku avtor analizira stanje, podaja predloge za nadaljevanje obnove mirnskega gradu in utemeljuje vsebine, ki bi jih veljalo umestiti v grad.

Ključne besede: obnova, grad, Mirnska dolina, turistična namembnost

Abstract: After the death of the Mirna Castle owner, the local inhabitants were faced with the question of what to do about the renovation of the castle. Over the years of renovation, the Mirna Castle has become an important symbol, which the locals have come to identify with strongly. Equally concerned with this issue are the interested professionals and the public. The castle's monumental value is exceptional, it is privately owned, the construction permits are not in order, and no public funds have been allocated for its renovation. In the paper, the author analyses the situation, aims to find suggestions concerning the castle renovation, and presents arguments in favour of the contents he believes could be incorporated in the castle.

Keywords: renovation, castle, Mirna Valley, tourism-related purpose

Smrt Marka Marina,¹ lastnika mirnskega gradu in poleg društva Speča lepota glavne nosilca njegove obnove, je Mirnčane po več kot pol stoletja znova postavilo pred

¹ Prof. dr. Marka Marina sem spoznal pred 20 leti po zaslugi Marka Kapusa. Poleti leta 1996, mislim, da je moralo biti neke sobote ali nedelje v drugi polovici julija ali v začetku avgusta, ko sem se že vrnil s poletnega študentskega raziskovalnega tabora v Novem mestu, me je Marko Kapus peljal na mirnski grad, da me kot nadobudnega študenta etnologije in umetnostne zgodovine predstavi Marku Marinu. Spomnim se, da je bilo takrat na gradu zelo živahna gradbena dejavnost. Marko Marin je zadovoljen in vesel sedel pri okroglem stolpu v senci še ne povsem dokončanega pritličja vzhodnega arkaednega hodnika. Zelo dobro se spomnim nekaterih vprašanj, s katerimi me je poskušal oceniti, iz kakšnega testa sem. Spraševal me je o zgodovini mirnskega in šumberškega gradu, o šumberški romanski kapeli pa o Emi Krški. Morda sem ga presenetil, da sem na izvornih kamnitih ostankih poznogotskih okenskih okvirjev, ki jih je Marin odkril pri čiščenju palacija in jih skrbno čuval, prepoznal kamnoseške znake, zato si je ustvaril mnenje, da iz mene še kaj bo. Zato sva govorila tudi o temi, ki sem jo izbral za diplomsko nalogo, o umetnostnozgodovinski topografiji župnije Sela pri Šumberku, h kateri me je nagovarjal Marko Kapus. Šumberški grad je bil namreč Marinu še posebej blizu, saj sta si bili mirnska in šumberška grajska kapela zgodovinsko in gradbeno-razvojno precej blizu (glej Marin 1993: 3). Od najinega prvega srečanja dalje so mi bila vrata na mirnskem gradu vedno odprta, tudi pozneje, ko sem leta 1998 diplomiral in postal konservator novomeške območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, za katero Marin ni imel dobre besede, saj ga je po njegovem prepričanju pri prizadevanjih za obnovo gradu skušala ovirati, ne pa mu pomagati. Ob najinem prvem srečanju mi je Marin na dušo položil tudi skrb za kmečko arhitekturo in njeno opremo v Mirnski dolini. Ta je bila po njegovem že takrat skrajno ogrožena,

pomembno odločitev o tem, kako in če sploh nadaljevati z obnovo mirnskega gradu. O tem bodo morali razmisliti tudi predstavniki lokalne oblasti, saj je mirnski grad v letih obnove postal pomemben simbol, s katerim se lokalna skupnost močno identificira.

Že iz bežnega pregleda posameznih obnov gradov po Sloveniji, ki so se izvedle po letu 1991 ali se še izvajajo, lahko sklenemo, da gre pri tem za izredno drage investicije, ki jih lastniki, ti so večinoma javni, izvajajo z občinskimi, državnimi ali evropskih finančnimi sredstvi. Ob tem je zanimivo, da mnogi od obnovljenih gradov nato samevajo brez primernih in privlačnih programov. Je v obstoječih okoliščinah in praksah sploh še mogoče najti priložnost za nadaljevanje obnove mirnskega gradu s programom, ki bi spodbudil turizem v Mirnski dolini, ali pa smo vlak že zamudili in bi pri tem šlo zgolj za brezupen, utopičen poskus? Na zastavljena vprašanja bomo skušali odgovoriti z analiziranjem izkušenj ob prenovah gradov v Sloveniji po letu 1991 ter s pregledom njihovega načina upravljanja in vlog, ki jih imajo obnovljeni gradovi danes v skupnosti. V te ugotovitve bomo poskušali umestiti smotrnost nadaljevanja obnove mirnskega gradu, ki bi lahko ustvaril priložnost za razvoj kulturnega turizma v občini Mirna in širše

z njenim izginjanjem pa naj bi izginjala tudi bistvena identiteta prostora. Vsekakor so srečanja z Marinom pomembno vplivala na mojo poznejšo odločitev, da precejšen del svojega strokovnega dela posvetim preučevanju značilnosti stavbarstva v Mirnski dolini.

* Dušan Štepec, mag. etnologije, konservatorski svetovalec, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Novo mesto, Skalického ulica 1, 8000 Novo mesto; dusan.stepec@zvkds.si.

Grad Mirna.
Foto: Pep.

Mirnske doline. Ob tem bomo skušali osvetliti tudi vlogo in pomen njegove obnove v gospodarskem, družbenem in kulturnem smislu za občino Mirna in širše za Mirnsko dolino. Same obnove, ki se je doslej izvajala sicer brez formalnega sodelovanja novomeške območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, vendar v okvirih, ki še zadoščajo sodobnim zahtevam konservatorske stroke (prim. Sapač 2004), se v prispevku ne bomo lotevali. Problematika obnove mirnskega gradu je kompleksna (prim. Štepec 2005; Doblehar 2007) in zahteva posebno obravnavo, zato jo bomo skušali osvetliti ob kaki drugi priložnosti. Vključitev mirnskega gradu v turistično ponudbo Mirnske doline se še vedno kaže kot edina smotrna alternativa prvotni Marinovi ideji, po kateri je želel v gradu vzpostaviti center za preučevanje gledališča in vizualnih umetnosti. Turizem postaja v Sloveniji vse pomembnejša gospodarska panoga, ki iz leta v leto povečuje delež v domačem bruto družbenem prihodku. Rezultati turističnega razvoja v zadnjih nekaj letih v glavnem mestu naše države so izredno spodbudni. V letu 2014 so v Ljubljani prvič registrirali več kot milijon nočitev. Ti podatki niso zanemarljivi, ko razmišljamo o vključevanju mirnskega gradu v turistično ponudbo Mirnske doline. Ljubljana je namreč od mirnskega gradu oddaljena le okrog 50 kilometrov. Poleg tega je med Ljubljano in Mirno urejen tudi javni prevoz. Obnovljen grad z ustreznim programom, ki bi spodbujal in ustvarjal turistični razvoj Mirnske doline, bi bil gotovo zanimiv za turistični obisk. Zaradi svoje lege v neposredni bližini občinskega centra pa bi grad s svojo širšo okolico hkrati lokalnemu prebivalstvu lahko ponujal tudi prostor za medgeneracijsko druženje, uživanje v kulturnih dogodkih, preživljanje prostega časa in rekreacijo ter krepitev lokalne identitete. Na ta način bi ostal vključen v vsakdanje življenje domačinov.

Obnova gradov na Slovenskem po letu 1991

Da bi celovito razumeli problematiko revitalizacije doslej obnovljenih ostankov mirnskega gradu in smotrnost njegove nadaljnje obnove, moramo najprej pogledati, kakšne izkušnje imamo doslej z obnovami gradov v Sloveniji.

Iskanje kulturne identitete plemstva, ki so jo nosilci socialističnega družbenega reda vztrajno in načrtno izrivali iz našega kolektivnega spomina, je v času tranzicije, torej po letu 1991, prišlo v ospredje zanimanja slovenske družbe. Denacionalizacijski postopki vračanja premoženja nekdanjim lastnikom gradov in njihovi obiski v Sloveniji, so spodbudili zanimanje družbe za raziskave kulture plemstva z najrazličnejših vidikov.² Na Slovenskem je po zadnjih raziskavah znanih kar 1182 lokacij gradov, graščin in dvorcev (Mihalič idr. 2000: 160), od teh je slaba polovica vpisanih v Register nepremične kulturne dediščine (prim. Hafner 2012). Med procesom denacionalizacije je država leta 1999 poskrbela, da je nekaj gradov ostalo v lasti države ali občin. Na podlagi zakona o lastninjenju kulturnih spomenikov v družbeni lastnini so država in občine postale lastniki več kot 40 gradov na Slovenskem.³ Gre za gradove, ki jih državi v denacionalizacijskem postopku lastnikom ni bilo treba vrniti v naravi.

Gradovi predstavljajo velik kulturni kapital, hkrati pa tudi veliko družbeno odgovornost, saj smo jih prevzeli v izredno slabem gradbenem stanju. Družba, ki je bila vso povojno obdobje prikrajšana za plemiško kulturo, je seveda v novi družbeni ureditvi videla priložnost za vnovično oživitve tega dela kulture na Slovenskem.

Tako kot v večini tranzicijskih držav je tudi v Sloveniji večina objektov kulturne dediščine, še posebej grajske dediščine, v javni lasti. Ti objekti so namreč v času nacionalizacije po vojni prešli v javno last. Zaradi odklonilnega odnosa povojnih oblasti, tako do zasebne lastnine kot do aristokracije in buržoazije, ki je v večini primerov posedovala te objekte, so bili ti objekti prepuščeni propadanju ali pa so takratne oblasti v njih dopustile funkcionalne vsebine, kot je nastanitev ljudi z motnjami v razvoju, zapori, psihiatrične bolnišnice, skladišča, ki so še dodatno pripomogla k naglemu propadanju teh zgradb. (Božičnik 2006: 54)

Zaradi javnega interesa so se v prizadevanja za varstvo in ohranjanje gradov vključile tudi nekatere osrednje stro-

2 V javnosti so bili odmevni na primer obiski grofov Auerspergov, potem Wamboltov in Windischgraetsov. O njih so bile v začetku devetdesetih let 20. stoletja napisane tudi prve študije. O rodbini Windischgraetsov in njihovem gradu Planina je pisala Tanja Žigon (1992), o družini Wamboltu in gradu Hmeljnik pa Bernarda Potočnik (1994).

3 Po omenjenem zakonu so postali državna last naslednji gradovi: Bled, Vipolže, Bizeljsko, Brežice, Pišce, Polhov Gradec, Dornava, Grad na Goričkem, Borl, Negova, Socerb, Kostel, Kostanjevica, Šrajbarski turn, Snežnik, Račji dvor, Betnava, Vetrinjski dvor, Gradac, Rihemberk, Hmeljnik, Otočec, Predjamski grad, Ptuj, Viltuš, Vodriž, Slovenska Bistrica, Škofja Loka, Turnišče, Turjak in Socka.

kovne institucije, predvsem pa takrat še regionalno organizirani zavodi za varstvo naravne in kulturne dediščine. Varuhi nepremične kulturne dediščine so namreč že vse od konca druge svetovne vojne opozarjali na propadanje gradov na Slovenskem. Tako je leta 1947 skupina študentov umetnostne zgodovine in arhitekture pod vodstvom konservatorjev Cirila Velepčiča in Ivana Komelja pregledala in dokumentirala 12 najpomembnejših med vojno poškodovanih gradov na Dolenjskem, saj so ugotovili, da jih domačini še naprej rušijo (Sapač 2004: 10–11).

Če smo bili pred letom 1991 priča bolj nenačrtnim posegom na gradovih (prim. Hafner 2012), pa je bila po osamosvojitvi Slovenije priložnost, da nekaj od teh gradov, vsaj tiste v javni lasti, država načrtno obnovi in jih na ta način ohrani našim zanamcem.

Sprva je Ministrstvo za kulturo obnovam gradov namenilo sredstva iz t. i. kulturnega tolarja, in sicer na podlagi *Zakona o zagotavljanju sredstev za nekatere nujne programe Republike Slovenije v kulturi* iz leta 1998. Vendar sredstva niso bila tako visoka, da bi omogočala celovite prenove gradov. Se je pa ta priložnost ponudila z vstopom Slovenije v Evropsko unijo leta 2004, ki je omogočil črpanje sredstev iz Evropskega sklada za regionalni razvoj. Vlada Republike Slovenije je s pristojnim Ministrstvom za kulturo najprej z različnimi študijami preverila, kaj sploh početi z gradovi (glej Mihalič idr. 2000; Mrak idr. 2005; Božičnik 2006). Na njihovi podlagi je Ministrstvo za kulturo financiralo obnovo gradov s sredstvi državnega proračuna za kohezijsko politiko v programskem obdobju 2004–2006 in nadaljevalo v naslednjem programskem obdobju 2007–2013. V obnovo gradov v državni lasti je bilo vloženih precej sredstev, v obdobju 1995–2011 več kot 26 milijonov evrov (Zupan 2012: 810).⁴

Precej finančnih sredstev je bilo potrebnih že za samo vzdrževanje gradov; samo v letu 2012 je država za vzdrževalna dela na gradovih v državni lasti namenila 400.000 evrov (Zupan 2012: 811).⁵

Prvi v nizu teh obnov je bil grad Jablje, ki ga je obnovilo Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano. Njegova obnova je stala 700 milijonov takratnih tolarjev (Spletni vir 20). Od leta 2006 z njim upravlja Center za evropsko prihodnost (CEP), neodvisna in neprofitna ustanova, ki jo je ustanovila Vlada Republike Slovenije in jo prvi dve leti tudi financirala. Njene osnovne dejavnosti so zagotavljanje usposabljanja, strokovne in tehnične pomoči različnim institucijam ter usklajevanje in finančna podpora projektnim dejavnostim. V glavnem naj bi Center nudil

vsebinsko in tehnično pomoč državam Zahodnega Balkana z evropsko perspektivo. V zvezi s tem v povprečju organizira 20 dogodkov letno. Ob tem se ukvarja z organizacijami najrazličnejših dogodkov, od porok, viteških iger, koncertov, srečanj, seminarjev, kongresov in izobraževanj pa do protokolarnih dogodkov (Spletni vir 4).

Črpanje evropskih nepovratnih sredstev za obnovo gradov je nato prevzelo Ministrstvo za kulturo, ki se je naprej lotilo obnov gradov Grad, Bizeljsko, Pišece, Ptuj, Otočec, Snežnik, Negova, Strmol in Brdo. Zadnja primera tovrstne obnove gradov z evropskimi sredstvi sta rezidenčna stavba Lanthierijeve graščine (2012) v Vipavi in vila Vipolže v Goriških Brdih, ki je bila za javnost odprta jeseni leta 2015. Rezultat vseh teh obnov so sicer obnovljeni kulturni spomeniki, vendar v več primerih brez ustreznih oziroma usposobljenih upravljavcev in kakovostnih vsebin, ki bi gradovom omogočali dolgoročno preživetje.⁶

Nekatere v celoti ali vsaj delno obnovljene gradove v državni lasti je želelo Ministrstvo za kulturo tudi prodati, žal neuspešno (Spletni vir 2).⁷ Zato jih zdaj ne prodaja več, temveč jih ponuja v lastništvo, najem ali upravljanje lokalnim skupnostim, kjer se posamezni grad nahaja, npr. Blejski grad, Predjamski grad, Turnišče, Vipolže in Šrajbarjev turn (glej Zemljarič 2015).

Ob prenovah gradov v občinski lasti zgodba ni dosti drugačna. Občine se sicer svoje gradove trudijo vzdrževati po najboljših močeh in jim zagotavljati primerne vsebine (npr. dvorec Rakičan), vendar pa dlje od vzdrževanja ne uspejo priti. Nekoliko bolj optimistični smo lahko za grad Brestanica, kulturni spomenik državnega pomena, ki ga je Občina Krško obnovila s pomočjo evropskih sredstev.⁸ Z njim upravlja Kulturni dom Krško oziroma enota Grad Brestanica, ki deluje v njegovem okviru. Zaposleni v omejenem javnem zavodu načrtujejo in organizirajo različne programe. Z njimi oživljajo objekt, s katerim se krajani Brestanice močno identificirajo (Spletni vir 12; prim. Rožman 2017).

Gradov v zasebni lasti pred letom 1991, razen redkih izjem, pri nas ni bilo. Na Dolenjskem lahko izpostavimo

6 Revizijsko poročilo Računskega sodišča RS (2009) Ministrstvo za kulturo opozarja, da je bilo pri obnovah gradov, ki so bile sofinancirane s sredstvi Evropske unije, neuspešno, saj ni doseglo zastavljenih ciljev. Ugotavlja tudi, da Ministrstvo za kulturo ni pripravilo dokumentov, iz katerih bi bil razviden način upravljanja, zato tudi ni moglo zagotoviti delovanja obnovljenih kulturnih spomenikov. V poročilu je bilo med drugim izpostavljeno še, da »z načinom izbora ministrstvo ni zagotovilo trajnosti obnov, kar bi z vidika smotne porabe proračunskih sredstev moralo« (Spletni vir 3: 63).

7 V določenih primerih tudi v nasprotju z željami lokalnih skupnosti, npr. pri Šrajbarskem turnu v Leskovcu pri Krškem, prodaji katerega je Občina Krško nasprotovala, saj želi vanj investirati in z njim upravljeti (Spletni vir 10).

8 Obnova gradu, ki ga je Občina Krško s pomočjo sredstev Evropske unije obnovila v letih 2010–2012, je stala skoraj pet milijonov evrov (Spletni vir 7).

4 V povprečju je celovita prenova posameznega gradu doslej stala od tri (npr. grad Jablje) do sedem in pol milijonov evrov. Prenova vile Vipolže v Goriških Brdih je stala na primer 7.330.071,53 evrov (Spletni vir 1).

5 Očitno ta sredstva še zdaleč ne zadoščajo niti za najnujnejša vzdrževalna dela na najpomembnejših gradovih, na kar opozarja strokovna javnost (prim. Baraga 2009).

grad Mirna in dvorec Mala Loka. Mirnski grad je leta 1962 Marko Marin prejel v last za 99 let, dvorec Mala Loka je leta 1989 kupil Dušan Šparovec. Po letu 1991 pa več gradov na Slovenskem dobi zasebne lastnike. Nekaj jih je prišlo do gradov z denacionalizacijskim postopkom, z vračilom v naravi, drugi lastniki pa so gradove kupili, največkrat iz prestižnih razlogov. To so ljubiteljski kasteologi. Nekateri v gradu stanujejo, drugi pa v njem vidijo poslovno priložnost. Med te novodobne graščake lahko štejemo tudi lastnike gradov Črnelo pri Domžalah, Lemberg, Fala, Ravbarjev grad v Mengšu in Prestranek pri Postojni (Spletni vir 5). Za nekatere novodobne graščake velja, da njihova filozofija nima dosti skupnega s skrbno obnovo gradov. Ker so finančno dovolj močni, vodijo obnovo gradov po svojih merilih in željah, pri tem pa ne upoštevajo usmeritev varuhov dediščine (Pukl 2012: 19). Spet drugi so bolj odvisni od javnih sredstev, ki so na voljo za obnovo kulturnih spomenikov. Ker je teh v državnem proračunu iz leta v leto manj, za obdobje 2017–2018 samo 1.400.000 evrov (Spletni vir 13), so zasebni lastniki bolj ali manj prepuščeni svojim finančnim zmožnostim in lastni iznajdljivosti.⁹

Ni obnove brez vsebine

Pri nadaljevanju obnove mirskega gradu se zastavljata dve ključni vprašanji. Prvo je povezano z njegovim programom oziroma vsebinami, ki bi se v njem lahko izvajale, drugo pa s tem, kdo bo z njim upravljal. Ob prvem vprašanju se moramo najprej ustaviti pri analizi obstoječih vsebin v gradovih na Slovenskem. Ugotovimo lahko, da kakovostnih vsebin primanjkuje.

Gradovi na Slovenskem imajo različne funkcije, nekateri tudi po več hkrati. V tem je na prvem mestu grad Rače, ki gosti občino, turistično agencijo, slikarski atelje, etnološko zbirko, poročno dvorano, tržnico in stanovanja (Pukl 2012: 22). Adela Pukl je pri preučevanju namembnosti gradov na Slovenskem ugotovila kar 12 različnih vsebin: muzeji, zbirke in razstave; izvajanje poročnih obredov; turistične in kulturne prireditve/vsebine; gostinska ponudba; poslovna dejavnost in protokol; hoteli oziroma nočitve; bolnišnica; zdravstvene ustanove; stanovanja; domovi za ostarele; izobraževanje; drugo (npr. zapor) (Pukl 2012: 23).

Raznolikost vsebin v gradovih kaže na dva bistvena problema pri umeščanju novih vsebin:

- vsebine niso kakovostne in se slabo dopolnjujejo,
- upravljanje je neučinkovito.

9 Zadnji razpis Ministrstva za kulturo za sofinanciranje obnove kulturnih spomenikov v lasti občin je bil objavljen leta 2013. Iz teh sredstev sta bila obnovljena Lanthierijev dvorec v Vipavi in Plečnikova hiša v Ljubljani (Spletni vir 6). Zadnji razpis za zasebne lastnike pa je bil objavljen konec leta 2016 – *Javni razpis za izbor kulturnih projektov na področju nepremične kulturne dediščine, ki jih bo v letih 2017–2018 (so)financirala Republika Slovenija iz dela proračuna, namenjenega za kulturo*, v nadaljevanju: spomeniško-varstveni projektni razpisi, oznaka: JPR2-SVP-2017-18 (Spletni vir 13).

Kakovost vsebin in njihovo dopolnjevanje je mogoče izboljšati s celovitim in celostnim pristopom k obravnavi gradov, graščin, dvorcev in pripadajočih gospodarskih stavb (prim. Hazler 2012).¹⁰

Eno od temeljnih spomeniškovarstvenih načel je, da se obnove spomenika ne smemo lotevati, ne da bi vedeli, kakšne bodo njegove nadaljnje programske vsebine (Hazler 2009: 70). Predvsem pa morajo biti jasni cilji prenove, saj so brezciljne prenove lahko nesmiselne in neuspešne (Hohnec 2013:12). Na primeru obnov gradov v državni lasti po letu 1991 lahko ugotovimo, da se je Ministrstvo za kulturo sprva lotevalo obnov z namenom vzpostavitve gostinskih in namestitvenih zmogljivosti za visoki turizem.¹¹ Šlo je za modificiran in ponavljajoč se vsebinski koncept, ki pa ni bil prilagojen posebnostim posameznega gradu. Ta modelni pristop je bil pomanjkljiv, ker v njegovem ospredju ni bila predstavitev spomeniških vrednosti posameznih gradov in njihovih zgodb, povezanih z lastniki in prebivalci oziroma uporabniki. Na to pomanjkljivost dosedanje prakse obnov gradov pri nas je opozoril tudi Frantz Schonenstein, strokovnjak iz urada za zaščito kulturnih spomenikov pri francoskem ministrstvu za kulturo, ki je leta 2015 gostoval v Sloveniji.¹²

Doslej s ponudbo visokega turizma še ni zaživel noben od obnovljenih gradov v državni lasti. Prvi, ki je bil obnovljen s takšnim namenom, je bil grad Pišcece. Po prvotnih načrtih Ministrstva za kulturo naj bi v njem dobila sedež Akademija za varstvo narave, razvoj podeželja in regionalni razvoj, z gradom pa naj bi upravljal Kozjanski regijski park (Spletni vir 3: 40–42). Grad Pišcece že od leta 2008 sameva in čaka na primerne upravljalca. Zgodba s Pišec je bolj ali manj simptomatična tudi za ostale gradove, ki so bili prenovljeni po Pišecah, npr. za grad Negova. Nekoliko izstopajo gradovi Snežnik, Strmol, Lanthierijev dvorec v Vipavi in v letu 2015 prenovljena vila Vipolže v Goriških Brdih. Prva dva sta protokolarna objekta, v revitalizacijo zadnjih treh pa so se aktivno vključile tudi občine. Kljub začetnemu optimizmu se tudi tem gradovom dolgoročno

10 Hazler pri interpretaciji gradov opozarja, da je treba izpostaviti tudi senzorične lastnosti dediščine (Hazler 2012: 764–765). Z našimi čutili (za vid, sluh, vonj in tip; posredno tudi za okus) lahko dediščino gradov dojemamo na povsem drugačen in samosvoji način.

11 V ta namen je Ministrstvo za kulturo naročilo tudi študijo *možnosti ponudbe visokega turizma v objektih kulturne dediščine Slovenije* (2006). Ana Božičnik, avtorica omenjene študije, se je v njej naslonila na izkušnje posameznih evropskih držav, ki so se odločile za prenavo gradov in podeželske dediščine v vrhunsko turistično namestitveno ponudbo.

12 Francoski strokovnjak je v Sloveniji gostoval kot gost seminarja Malraux, ki so ga pod pokroviteljstvom francoskega in slovenskega ministrstva za kulturo in Francoskega inštituta v Ljubljani pripravili o zaščiti kulturnih spomenikov. Na seminarju je predstavil referat z naslovom 'Gospodarjenje s kulturnimi spomeniki v lasti države'. Intervju z njim je bil 14. novembra 2015 objavljen v *Sobotni prilogi* časopisa *Delo*.

ne piše prav dobro, in sicer zaradi pomanjkljivega (tj. ne celovitega in necelostnega) načrtovanja njihove prenovle. Vsi trije gradovi so namreč brez upravljavskih načrtov. Tudi sicer za vse doslej prenovljene gradove v lasti države velja, da Vlada Republike Slovenije in Ministrstvo za kulturo doslej nista poskrbela za njihove upravljavske načrte.¹³ Brez njih so tudi gradovi v lasti občin in posameznikov, in to kljub znanemu upravljavcu.

Upravljanje s kulturnim spomenikom in spomeniškim območjem

Ob vprašanju nove namembnosti je, ko govorimo o nadaljevanju obnove mirnskega gradu, pomembno tudi vprašanje upravljanja z njim. Razprave o upravljanju z dediščino so v mednarodnem prostoru postale aktualne že v 70. in 80. letih 20. stoletja, in sicer kot posledica široke definicije kulturne dediščine, vključitve zasebnih stavb, mestnih in podeželskih območij in območij kulturne dediščine pod zaščito in kot posledica sprememb družbeno-političnih sistemov, ki so tedaj vplivali na cel svet (prim. Delak Koželj 2009: 32).

Naraščanje gospodarske vloge dediščine v sklopu t. i. dediščinske industrije je na eni strani v lokalna okolja prinašalo gospodarski, izobraževalni in zaposlitveni napredek, po drugi strani pa je imelo tudi negativne posledice, ki so se odražale v pretirani izrabi dediščine in njeni degradaciji. Zato je postalo upravljanje z dediščino¹⁴ v zadnjih desetletjih sestavni del varovanja in pomemben segment trženja kulturne dediščine (Plestenjak, Stokin in Zanier 2014: 163). To še posebej velja za tiste kulturne spomenike, ki so uvrščeni na seznam svetovne dediščine, saj je pogoj za uvrstitev na ta seznam upravljavski načrt.

UNESCO v svojih dokumentih (npr. Operational Guidelines 2013) opredeljuje, da mora imeti kulturna dediščina, sprejeta na seznam svetovne dediščine, ustrezen načrt upravljanja, ki na celovit način določa cilje in ukrepe varovanja, ohranjanja, rabe in razvoja zaščitenih spomenikov ali območij. Pri tem ne moremo mimo prostorskega, gospodarskega in socialnega konteksta kulturne dediščine, zaradi česar mora načrt upravljanja poleg varovanja zagotavljati tudi cilje in ukrepe, pomembne za razvoj celotnega območja in skupnosti ter usklajenost s planskimi in razvojnimi dokumenti območja. (Narred 2014: 13)

Pri nas smo se z izzivi upravljanja z dediščino resneje srečali šele po vstopu v Evropsko unijo leta 2004 in s po-

stopno implementacijo mednarodnih dokumentov tega področja v našo varstveno zakonodajo. Tako lahko v aktualnem *Zakonu o varstvu kulturne dediščine* iz leta 2008 preberemo, da upravljanje s kulturnimi spomeniki in spomeniški območji pomeni

izvajanje nalog, ki so potrebne za izpolnitev namena, zaradi katerega je bil kulturni spomenik ali spomeniško območje razglašeno za kulturni spomenik, in obsega predvsem vodenje in organiziranje vzdrževanja, uporabe, dostopnosti, predstavitve javnosti in spremljanje stanja. (Zakon o varstvu ... 2008)

Bolj konkretno o upravljanju s kulturnimi spomeniki in spomeniški območji govori 59. in 60. člen omenjenega zakona, ki določata, da mora upravljanje s spomenikom zagotavljati lastnik bodisi neposredno v skladu z aktom o razglasitvi ali pa tako, da ga poveri upravljavcu. Upravljanje spomenika ali spomeniškega območja se izvaja na podlagi načrta upravljanja, tj. dokumenta, s katerim se določijo strateške in izvedbene usmeritve za celovito ohranjanje spomenika ali spomeniškega območja in način izvajanja njegovega varstva.¹⁵

Upravljanje s kulturno dediščino je zaradi kompleksnosti varstva in vključevanja različnih deležnikov posebno zahtevno področje, kar se pri nas odraža v pomanjkanju upravljavskih načrtov za spomenike in spomeniška območja. Pred letom 2000 z upravljavskimi načrti sploh nismo imeli izkušenj, kar se je pokazalo tudi v primeru neuspešne nominacije Partizanske bolnišnice Franje na seznam svetovne dediščine leta 2002.¹⁶

Kljub nekaterim upravljavskim načrtom, ki so bili za posamezne kulturne spomenike in spomeniška območja izdelani pozneje (npr. Arheološki park Emona, Kobilarna Lipica, Sečoveljske soline, Črnomelj), lahko ugotovimo, da se izdelava upravljavskih načrtov kljub zakonskim določbam in pripravljenimi teoretskimi izhodišči¹⁷ v praksi ni uveljavila. Zato večina kulturnih spomenikov in spo-

15 Načrt upravljanja mora obsegati: pregled kulturnih vrednosti spomenika, vizijo varstva in razvoja, strateške in izvedbene cilje upravljanja, upravljavsko strukturo, ukrepe za varstvo pred naravnimi drugimi nesrečami, načrt dejavnosti s finančnim okvirom za zagotavljanje dostopnosti in upravljanje obiska, kazalnike, način spremljanja izvajanja, roke veljavnosti načrta ter način dopolnjevanja in spremljanja načrta.

16 Ob nominaciji Bolnišnice Franja za vpis na Unescov seznam svetovne kulturne dediščine je bil leta 2002 izdelan tudi načrt upravljanja za obdobje 2001–2011, ki pa je bil pomanjkljivo pripravljen (glej Grobovšek 2015).

17 Na podlagi izkušenj iz projekta PARSIAD – *Arheološki parki severnega Jadrana*, ki je bil v letih 2010–2013 sofinanciran iz sredstev Evropskega sklada za regionalni razvoj in nacionalnih sredstev v okviru Programa čezmejnega sodelovanja Slovenija–Italija, je Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije pripravil tudi teoretska izhodišča za izdelavo načrta upravljanja kulturnih spomenikov. Na njihovi podlagi so bili izdelani načrti upravljanja arheoloških najdišč, obravnavanih v tem projektu (Plestenjak, Stokin in Zanier 2014).

13 V prvi alineji 60. člena *Zakona o varstvu kulturne dediščine* (2008) je določeno, da je treba sprejeti načrt upravljanja za vse spomenike in spomeniška območja, ki imajo upravljavca.

14 Upravljanje z dediščino sta obravnavala Bernard M. Feilden in Jukka Jokilehto v *Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites* (1993).

meniških območij ostaja brez upravljaljskih načrtov, kar vpliva na slabo upravljanje z dediščino na splošno. Poleg tega sta za to kriva tudi pomanjkanje študij izvedljivosti in upravičenosti predlaganih programov oziroma neustrezen poslovni načrt (prim. Baraga 2009).

Ko govorimo o upravljanju z obnovljenimi gradovi na Slovenskem v javni lasti, je treba opozoriti še na en pomemben vidik, in sicer na pomanjkljivo vključevanje lokalnih deležnikov iz zasebnega, javnega in civilnega sektorja v načrtovanje prenov, umeščanje novih vsebin in upravljanje.¹⁸ Zato so obnovljeni gradovi v lokalnih okoljih tudi po obnovi bolj ali manj tujki, ne pa pospeševalci razvoja lokalne skupnosti. »Izključevanje javnosti iz heritoloških procesov onemogoča pretoka znanj, vodi k enostranskemu interpretiranju, čemur sledi slabenje kolektivnega spomina in krnjenje kulturne identitete« (Perko 2014: 255). Tega se v zadnjem času vse bolj zavedajo tudi na Ministrstvu za kulturo, kjer že med obnovo gradov iščejo zainteresirane lokalne deležnike, ki bi jih prevzeli v upravljanje.¹⁹

Pri upravljanju s kulturnim spomenikom ali spomeniškim območjem ni v ospredju samo njegovo trženje, temveč zagotavljanje razmer za njegovo trajnostno rabo oziroma njegova vključitev v življenje lokalne skupnosti. Dejstvo je, da le redki kulturni spomeniki povrnejo sredstva, vložena v njihovo obnovo (prim. Vodopivec, Šelih in Žarnić 2015: 2). Sicer pa ni cilj, da bi vsak kulturni spomenik prinašal denar, dovolj je že, da obnovljen spomenik pritegne v turistični kraj pritegne čim več gostov, ki nato trošijo denar za druge turistične storitve (prim. Podkrižnik 2015: 26). Zelo pomembno pa je tudi, da lokalnemu prebivalstvu ves čas omogočamo takšne razmere, da bo kulturni spomenik ohranjalo z načinom življenja in bo ta predstavljal odliko v njihovem okolju (prim. Perko 2014: 263).

O možnih vsebinah in programih v mirnskem gradu

O vsebinah in programih v mirnskem gradu je Marko Marin razmišljal hkrati z obnovo gradu. Ne nepomemben podatek pri tem je, da je bil Marin profesor zgodovine gledališča na ljubljanski Akademiji za gledališče, radio, film in televizijo, predstojnik Inštituta za zgodovino slovenskega gledališča, režiser in umetnostni zgodovinar. Iz Marinovega profesionalnega gledališkega dela izvira tudi njegova prvotna ideja, potem ko je leta 1962 razvaline nekdanjega gradu prejel v upravljanje,²⁰ da razvaline očisti in ostanke gradu obnovi, tako da bi lahko služili kot

Nastop španske skupine Orphénica Lyra v sklopu festivala Seviçq Brežice na mirnskem gradu.
Foto: Jože Maček.

kulisa in funkcionalni prostori za študijsko delo njegove igralske skupine,²¹ s katero je v 60. letih 20. stoletja delal v Kopru.²² Iz tega časa je tudi predlog za ureditev razvalin gradu Mirna, katerega avtor je kipar Janez Lenassi (prim. Sapač 2004: 18–19; Kapus 2016: 22–24). Po letu 1992, ko so se na gradu začeli intenzivnejši rekonstrukcijski posegi, pa si je Marko Marin že konkretnije predstavljal določene vsebine, ki bi bile lahko v gradu po obnovi. Poleg idej, da bi v kašči uredil gledališki atelje, osrednji del (palacij) namenil stanovanjskim prostorom, v obeh stolpih pa bi uredil arhiv, knjižnico in druge prostore za shrambo (Kapus in Marin 2010; Kapus 2016: 43–48),²³ si je v obnovljenem arkadnem hodniku zamislil pokrito razstavišče na pro-

21 Svoje prvotne namene z gradom je Marko Marin pojasnjeval v vlogi, ki jo je 30. avgusta 1969 za pridobitev soglasja k načrtom za rekonstrukcijo gradu naslovil na Medobčinski zavod za spomeniško varstvo v Ljubljani: »Že pred leti sem se zanimal pri SOB Trebnje za ta objekt, ki bi bil s primerno adaptacijo uporaben za delo Ad Hoc igralske skupine, ki trenutno deluje na Koprskem pod imenom Mestnega odra in bi ji grad zlasti v izvensezonskem času služil kot študijski in ateljejski prostori. Generalni raspored prostorov bi bil ta: objekt 1 – kašča bi služil za gledališki atelje, objekt 2 – srednji del za stanovanjske prostore, objekt 3 in 4 pa za arhiv, knjižnico in druge shrambene namene. S primerno ureditvijo teras v dvoriščnem delu objekta bi se pridobil tudi na prostem igralni prostor.« Dokument je shranjen v dosjeju spomenika. Podoben načrt lahko zasledimo tudi v Poročilu o stanju ruševin po obnovitvi ogletega stolpa leta 1975. Njegov prvotni namen pa je razviden tudi iz odločbe, s katero mu je leta 1962 Občinski ljudski odbor Trebnje grad predal v upravljanje. Vse tri dokumente hrani novomeška območna enota ZVKDS v dosjeju spomenika.

22 Marko Marin je bil vodja takrat novoustanovljenega eksperimentalnega gledališča v Kopru, ki se je imenoval Mestni oder Koper. V njem je kot režiser deloval od leta 1966 (Spletni vir 6).

23 Marko Marin je o vsebinah po obnovi razvalin podrobno pisal v pismu, ki ga je leta 1969 posredoval na Medobčinski zavod za spomeniško varstvo v Ljubljani (glej opombo 20). Vsebine so bile leta 1993 podprte še s programsko nalogo, ki jo je izdelal Borut Šajn. Dokumente hrani novomeška območna enota ZVKDS v dosjeju spomenika.

18 Sodobni pristopi k celostnemu varstvu stavbne in prostorske dediščine zahtevajo vključevanje civilnodružbenih akterjev v procese načrtovanja in izvajanja varstvenih dejavnosti (prim. Višnar 2005).

19 Zadnji takšen primer je primer vile Vipolže v Goriških Brdih, ki ga je Ministrstvo za kulturo v letu 2015 predalo v upravljanje Občini Brdo oziroma njenemu Zavodu za turizem, kulturo in šport Brda.

20 Leta 1962 je od Skupščine občine Trebnje prejel 99-letno uporabno pravico do nekdanjega gradu (glej Sapač 2004: 17).

stem, v nadstropju oglatega stolpa grajski salon, okrogli stolp pa bi uredil v razgledišče (Sapač 2004: 31).

V 90. letih 20. stoletja, ko je čiščenje razvalin gradu in konserviranje njegovih ostankov preraslo v rekonstrukcijo nekdanje podobe gradu, je prvotno zamisel dopolnil in nadgradil z idejo o ustanovitvi inštituta vizualnih umetnosti, ki bi imel svoj osrednji prostor na mirnskem gradu in bi povezoval dejavnost inštitutov za gledališko in druge avdiovizualne umetnosti (Kapus 2016: 43).

Z določene razdalje lahko rečemo, da je njegova ideja o ustanovitvi raziskovalne institucije na področju gledališke in avdiovizualne dejavnosti na gradu lahko še vedno aktualna. Vprašanje pa je, ali je uresničljiva, saj njenega protagonista ni več. Tudi sicer je okolje na tem področju kadrovske podhranjeno. V Mirnski dolini, pa tudi širše na Dolenjskem, trenutno ni posameznika ali institucije, ki bi bila to idejo sposobna razvijati na mirnskem gradu. Vsekakor pa je lokalna skupnost dobro sprejela njegovo delo, vizijo in programske ideje. Marko Marin je bil zaradi svojega dela leta 2002 imenovan za častnega občana občine Trebnje, leta 2006 pa je postal tudi častni krajan Krajevne skupnosti Mirna. V obrazložitvi njegovega imenovanja za častnega mirnskega krajana so predlagatelji zapisali, da je začel grad Mirna po dolgih šestih desetletjih znova povezovati krajane Krajevne skupnosti Mirna, s tem pa je Marin pomembno prispeval k samozavesti, enotnosti, ugledu in razvoju omenjene krajevne skupnosti (Kapus 2016: 32). Zato bo za grad treba poiskati nove vsebine, in sicer takšne, ki bodo spodbujale nadaljnji razvoj Mirne in Mirnske doline, predvsem pa vključevale želje, načrte in pričakovanja lokalnega prebivalstva. Prvi pogoj je seveda, da grad preide v javno last.²⁴ Polstoletno delo Marka Marina na gradu Mirna se je močno zasedralo v zavest Mirnčanov. Z gradom se hote ali nehote poistovetijo. Postal je sestavni del njihove identitete. Zato bo zanj treba poiskati takšne vsebine, ki jih bo podprla stroka, ki bodo krajane Mirne in druge prebivalce Mirnske doline aktivno vključevale tako v načrtovanje nadaljnjih posegov kot v poznejše upravljanje z gradom in ki bodo podpirale strategijo razvoja trajnostnega turizma v Mirnski dolini. O nadaljnji usodi gradu je razmišljal že Igor Sapač v knjigi *Grad Mirna med včeraj, danes in jutri* (2016). V njej je podal izhodišča za njegov nadaljnji razvoj. V mirnskem gradu vidi »transregionalno prepoznavno središče za prirejanje kulturnih prireditvev in srečanj s štirimi različno velikimi prireditvenimi prostori, z muzejsko-galerijskimi razstavnimi površinami, manjšim

²⁴ Podobnega razmišljanja je tudi kasteolog Igor Sapač: »Najmanj smiselno bi bilo, če bi takšna investicija brez pravega epiloga izzvenela v prazno. V skladu z dosedanjim usmeritvijo bi bilo treba obnovljenemu mirnskemu gradu dokončno dati značaj javnega objekta s kulturno namembnostjo, saj bi njegova preobrazba, denimo, v izključno gostinski objekt ali v kakšno javnosti nedostopno zasebno rezidenco po vzoru utrjene kašče pod gradom mogla njegov pomen precej razvednotiti« (2016: 117–118).

gostinskimi lokalom in s spremljevalnimi prostori« (Sapač 2016: 118).

Igor Sapač je zato razmišljal, da bi bilo v njem mogoče zasnovati

šest samostojnih vsebinskih sklopov, ki bi bili med seboj vsebinsko in prostorsko dovolj dobro povezani. V kašči in vrhnjem nadstropju palacija je mogoče urediti različno velika zaprta prireditvena prostora, vzhodno in zahodno grajsko dvorišče v navezavi na arkadne hodnike pa uporabiti kot odprta prireditvena prostora. V pritličju in prvem nadstropju palacija je mogoče urediti muzejsko-galerijske razstavne površine. V ogletem stolpu in z njim povezanim prizidkom ob severnem obzidju, ki še ni ponovno zgrajen, je mogoče urediti recepcijo, manjši gostinski lokal s kuhinjo, sanitarije za uslužbence in obiskovalce, tehnične prostore in dvigalo do prvega nadstropja. V baročni grajski kapeli, ki še ni ponovno zgrajena, je znova mogoče urediti sakralni prostor. V okroglem stolpu je v pritličju mogoče urediti lapidarij – štajnkamro – s prezentiranimi kamnoseškimi obdelanimi elementi iz porušeni delov gradu, ki jih med obnovo niso ponovno vzdicali. (Sapač 2016: 118–119)

Iz zapisanega lahko sklenemo, da ima mirnski grad vse možnosti za umestitev sodobnih vsebin. Potrebne posege, ki jih navaja Sapač (2016: 119–140), bo seveda treba uskladiti z zahtevami spomeniškovarstvene službe, saj je mirnski grad od leta 2003 kulturni spomenik lokalnega pomena (Odlok 2003).

Sapačevo izhodišče in usmeritve za nadaljnjo obnovo mirnskega gradu bi veljalo dopolniti še s predlogom dodatnih vsebin oziroma s programi, ki se ne izključujejo in so za Mirnsko dolino zanimivi ali nujno potrebni:

- interaktivni interpretacijski (*visitor*) center, v katerem bi se predstavilo zgodovinske, prostorske, naravne in kulturne danosti Mirnske doline, kulturno krajino s kozolci, gradbeno-razvojne značilnosti mirnskega gradu, njegovo obnovo in pomen v razvoju grajske arhitekture na Slovenskem, predstavitev Marinove osebnosti (gledališčnik, pedagog, raziskovalec in umetnostni zgodovinar),
- medgeneracijski center, ki bi domačinom omogočal srečevanja različnih generacij ter prenos znanj in izkušenj od starejših na mlajše rodove in obratno,
- prireditveni in razstavni center, ki bi upravljavcu in domačinom omogočal organizacijo različnih kulturnih in drugih prireditvev na prostem,
- mladinski hotel.

Gre za vsebine in programe, ki bi osmislili nadaljnjo obnovo gradu, saj bo ta povezana z velikimi finančnimi stroški. Zato je treba razmišljati tudi o takšnih programih, ki bodo prinašali prihodke, saj bo objekt finančno težko vzdrževati samo z javnimi sredstvi (prim. Kuševič 2016: 51–58).

V gradu bo treba načrtovati tudi vsebine, ki bodo ustrezale potrebam lokalnega prebivalstva, zato je program in način upravljanja treba načrtovati skupaj z njim.²⁵ Doslej na Občini Mirna za grad niso pripravili še nobenih konkretnih programov in načrtov. Županova vizija je, da se grad najprej odkupi od Marinovih dedičev in uredi projektna gradbena dokumentacija.²⁶

Relativno dobra prometna lega, bližina občinskega središča, ne prevelika oddaljenost od glavnega mesta države in obstoječa železniška infrastruktura predstavljajo dobre osnove za umestitev zanimivih turističnih vsebin na grad. Zaradi pomanjkanja nastanitvenih možnosti na Mirni in širše v Mirnski dolini (prim. Florjančič 2010) je na gradu smiselno načrtovati tudi mladinski hotel, saj ima ta dolina vse potrebno za razvoj mladinskega turizma (prim. Štepec 2007). Grad je s svojimi prostorskimi zmožnostmi, umeščenostjo v izjemno krajino in zaradi bližine občinskega centra zelo primeren za razvoj tovrstnega turizma – a ta naj bi le dopolnjeval osnovne vsebine, vezane na interaktivni interpretacijski in medgeneracijski center.

Prva pogoja za uresničitev zgoraj navedenih programov sta seveda, da občina ali država najprej odkupita grad²⁷ in da se uredi projektna gradbena dokumentacija o dosednji obnovi gradu. Pred nadaljevanjem posegov na gradu je treba izdelati programsko nalogo za dokončanje njegove celovite obnove, v kateri je treba interdisciplinarno in v sodelovanju z lokalnimi deležniki pripraviti bodoči program izrabe gradu in njegove varovane okolice. V njej je treba preveriti tudi prvotno Marinovo idejo o ustanovitvi inštituta za gledališko in druge avdiovizualne umetnosti. Vsekakor pa bodo morali biti novi programi privlačni in zanimivi za domačine in obiskovalce Mirnske doline.

Programska naloga bo nato podlaga za izdelavo projektne gradbene dokumentacije za pridobitev gradbenega dovoljenja. Hkrati s tem pa bo treba izdelati tudi upravljavski načrt za celotno varovano območje kulturnega spomenika in njegovega vplivnega območja. Slednje bi bilo tre-

ba razširiti proti jugovzhodu, vse do prve gradbene črte naselja. Spomeniškovarstvene izkušnje iz preteklosti, ko na Mirni prostor med kamnitim mostom čez Mirno in grajskim območjem ni bil zavarovan, so slabe.²⁸ Varovano območje kulturnega spomenika namreč obsega območje reprezentančnega dela gradu s palacijem, stolpi, kapelo, kaščo in obzidjem, njegovo vplivno območje pa obsega lokacijo nekdanje romanske kapele in zgornje pristave ter sega proti jugu do roba prvotnega grajskega ribnika. Izven vplivnega območja zavarovanega gradu ostajajo ribnik in lokacije ostalih gospodarskih stavb, ki so do srede 19. stoletja sodile še h gradu ali pa so bile sestavni del njegovega širšega okolja, npr. ledenica, mlin in žaga ter kamniti most. Izven varovanja ostaja tudi ravninski del ob reki Mirni jugovzhodno od gradu, kjer so bile v preteklosti grajske zemljiške parcele. Ves ta nezavarovani del je v nevarnosti, da bi se z neustreznimi posegi degradiralo kakovostno okolje spomenika.²⁹

Ustrezne vsebine za mirnski grad bi bilo dosti lažje najti, če bi bila za Mirnsko dolino izdelana strategija razvoja turizma. Žal tega strateškega dokumenta dolina nima kljub že leta 2013 sprejetemu akcijskemu načrtu za vzpostavitev turistične destinacije Mirnska dolina (Žibert 2015: 41) in kljub številnim potencialom za razvoj Mirnske doline kot privlačnega cilja turistov (prim. Štepec 2007; Florjančič 2010; Ramovš 2011).

Strategija turizma v Mirnski dolini bi bila v pomoč tudi pri iskanju ustreznih oblik upravljanja z najpomembnejšimi turističnimi proizvodi v dolini. Med njimi je Dežela kozolcev v Šentrupertu trenutno med najbolj prepoznavnimi in obiskanimi turističnimi lokacijami v Mirnski dolini (prim. Žibert 2015: 41), pri kateri se Občina Šentrupert sooča z izzivi, kako zagotoviti strokovnost in trajnostno upravljanje z muzejem na prostem (prim. Štepec 2015).

Raziskovalci turističnega destinacijskega upravljanja opozarjajo, da Mirnski dolini manjkata skupna blagovna znamka in organizacija za upravljanje destinacije, ki bi skrbela zanjo (prim. Žibert 2015: 41). Skupno blagovno

25 Eno od pomembnih načel sodobnega upravljanja z dediščino je upoštevanje potreb lokalnega prebivalstva in njegovo vključevanje v upravljanje dediščine (Wijesuriya, Thompson in Young 2013: 16). Pomembno vlogo v upravljanju dediščine lokalnemu prebivalstvu namenja tudi 15. člen *Konvencije o varovanju nesnovne kulturne dediščine* iz leta 2003 (Spletni vir 14).

26 Povzemam po pogovoru, ki sem ga imel z županom Dušanom Skerbišem 3. aprila 2017. Po dedni pogodbi sta po Marinovi smrti lastnika gradu postala Marija in Sergej Kerševan, ki grad prodajata za 1,65 milijona evrov (Spletni vir 15). Po županovi izjavi je omenjena vsota absolutno prevelik finančni zalogaj za občino, kljub temu pa bodo z lastniki še naprej iskali ustrezno rešitev, da bo grad prešel v javno last, saj sta občini Trebnje in Mirna v njegovo obnovo vložili del javnih sredstev.

27 Javna last gradu bo občini ali državi omogočala vlaganje javnih finančnih sredstev v njegovo nadaljnjo obnovo ter odločanje o najprimernejši statusno-pravni obliki upravljavca gradu. Poleg tega pa bo omogočala tudi sodelovanje lokalnega prebivalstva v oblikovanju vsebin v gradu in upravljanju z njim.

28 Leta 2003 je bila na občutljivem zahodnem delu naselja zgrajena nova telovadnica, ki je zaprla izjemen pogled na grad s kamnitega mostu (prim. Štepec 2003).

29 Parkirišče za avtodome ob grajskem ribniku pod gradom tik ob vplivnem območju spomenika (a že izven njega), ki ga ureja občina Mirna (Spletni vir 11), je že eden od teh posegov, ki bi ga morali zelo previdno načrtovati skupaj s spomeniškovarstveno službo. Pa ni tako, saj prostor, na katerem je načrtovano parkirišče, ni zavarovan. Podobno velja tudi za grajski ribnik, ki ga občina načrtuje preurediti v naravno kopalnišče (Spletni vir 26). Tudi ta ni varovan, zato so na njem ali ob njem dovoljeni vsi posegi, ki jih za to območje dovoljuje občinski prostorski načrt. Razlog, da je ves ta del ostal izven varovane območja, je v pomanjkljivih strokovnih podlagah za razglasitev gradu za kulturni spomenik (Mikuž 2003), ki jih je brez posvetovanja s konservatorji novomeške območne enote ZVKDS pripravil konservatorski svetnik Janez Mikuž iz centralne enote ZVKDS.

znamko bi veljalo graditi na dediščini kozolcev,³⁰ za organizatorja destinacijskega upravljanja pa postaviti javni zavod, ki bi ga ustanovile in financirale vse tri občine v dolini, ali razvojno agencijo, ki bi jo skupaj ustanovili zasebni, javni in civilni sektor. Zavodsko ali agencijsko obliko destinacijskega upravljanja bi bilo najprej treba združiti z upravljanjem Dežele kozolcev, ta pa bi naprej upravljala z mirnskim gradom in drugimi pomembnimi lokacijami v Mirnski dolini.³¹

Kako z nadaljevanjem obnove mirnskega gradu?

Nadaljevanje njegove obnove bo mogoče načrtovati le v primeru, da bo ta podprta z razvojnimi dokumenti na ravni države in občine. Pa poglejmo, kaj o tem govorijo dokumenti, ki so trenutno na razpolago. Najprej državni dokumenti. *Nacionalni program za kulturo 2014–2017* (glej Spletni vir 8) je bil osnovni strateški dokument, ki je določal tudi ukrepe na področju varstva kulturne dediščine. V njem je navedeno, da bo država financirala obnovo kulturnih spomenikov, ki so v lasti države (Pišece – grad, Snežnik – pristava gradu, Idrija – topilnica rudnika živega srebra, Kras – Lipica in Škocjan, Negova – grad, Dornava – dvorec, Socerb – grad, Bled – grad, Ptuj – grad Turnišče in grajski park, Dvor pri Žužemberku – območje nekdanje Auerspergove železarne, Leskovec pri Krškem – območje gradu Šrajbarski turn (Spletni vir 8: 161). Nov predlog *Nacionalnega programa za kulturo 2018–2025* še ni sprejet, zato njegovih prioritet še ne moremo upoštevati.

Med prioritetskimi nalogami je bilo v (starem) *Nacionalnem programu za kulturo 2014–2017* načrtovano tudi financiranje obnov posameznih grajskih objektov v občinski lasti, in sicer: Ajdovščina – grajski park, Bled – grajska pristava, Brežice – grad, Celje – Knežji dvorec, Grad na Goričkem – grad, Jesenice – Ruard-Buccelinijeva graščina na Savi, Komen – grad Štanjel, Krško – spodnji grad Brestanica, Maribor – grad, Škofja Loka – grad, Vipava – Lanthierijeva graščina (Spletni vir 8: 162–163). Iz tega lahko sklepamo, da država obnove mirnskega gradu ne bo financirala, dokler bo v zasebni lasti. Zato bi lokalna skupnost morala načrtovati čimprejšnji odkup gradu.

30 Kozolcem podobne sušilne naprave sicer poznajo tudi drugod po svetu, vendar nikjer v tako raznolikih in bogatih izvedbah, zato so kozolci na Slovenskem posebnost v svetovnem merilu. So izjemna arhitekturna in tesarska mojstrovina, ki ji v svetu ni para. Kozolci v Mirnski dolini sodijo med doslej najbolj raziskane kozolce na Slovenskem. Na podlagi opravljenih raziskav je bil na južnem robu Šentruperta med letoma 2010 in 2013 postavljen muzej na prostem s kozolci. Eden od njegovih ciljev je, da postopoma preraste v središče za preučevanje in predstavitev značilnosti kozolcev na Slovenskem (glej Štepec 2015, 2016).

31 Podobne težnje po skupnem upravljanju z dediščino lahko zasledimo tudi pri pomurskih občinah v njihovem podpisu pisma o nameri za ustanovitev Mreže pomurskih gradov in dvorcev (Spletni vir 9).

Ministrstvo za kulturo je v starem *Nacionalnem programu* zapisalo, da namerava omenjene projekte izvesti s pomočjo sredstev iz evropske kohezijske politike 2014–2020. Ta pa so bolj kot investicijskim namenjena projektom, ki prispevajo k dvigu konkurenčnosti, gospodarski rasti, povečevanju števila zaposlenih in razvoju človeških virov (Spletni vir 8: 165). To pomeni, da v finančnem obdobju do 2020 iz Evropskega sklada za regionalni razvoj ne bo sredstev za obnovo gradov, zato je Ministrstvo za kulturo pripravilo rezervni načrt v obliki *Predloga Zakona o zagotavljanju sredstev za nekatere nujne programe v kulturi*,³² s katerim bi zagotovilo dodatna investicijska sredstva za kulturno dediščino tudi iz državnega proračuna. Župani Mirnske doline bodo morali prepričati odgovorne na Ministrstvu za kulturo, da dokončanje obnove mirnskega gradu uvrstijo med nujne programe v kulturi.

Ena od prioritet starega *Nacionalnega programa za kulturo* je bilo tudi Oblikovanje destinacij, proizvodov in storitev kulturnega turizma za večjo prepoznavnost kulturne dediščine in prispevek h gospodarskemu razvoju območij (Spletni vir 8: 82). Tu je mogoče iskati priložnost za financiranje oblikovanja turistične destinacije Mirnska dolina in posredno modela upravljanja z najpomembnejšo dediščino v Mirnski dolini.

Lokalnih razvojnih dokumentov, ki bi opredeljevali razvoj Mirnske doline in območja Občine Mirna, pa praktično ni. Občina še nima izdelane strategije razvoja, tako da ne moremo razbrati, kakšne so njene prioritete na področju varstva kulturne dediščine. Lahko pa na podlagi predloga za ustanovitev nove občine Mirna, ki ga je leta 2009 pripravila Krajevna skupnost Mirna, ugotovimo, da je ena od njenih pomembnih razvojnih prioritet povezovanje s sosednjima občinama za razvoj Mirnske doline. Tako je Občina Mirna s sosednjima občinama (Šentrupert in Mokronog - Trebelno) podpisala sporazum o interesnem povezovanju, integralnem konceptu urejanja prostora in sodelovanju na področjih, ki vzdržujejo skupno identiteto in so pomembna za izvajanje projektov na območju podpisnikov sporazuma, ki vzpostavljajo in razvijajo optimalne razmere za kakovostno življenje in delo občanov v Mirnski dolini. V omenjenem sporazumu so se mirnska, šentrupertska in mokronoška občina zavezale, da bodo skupaj načrtovale in izvajale nekatere skupne programe in projekte, med drugim tudi skupno strategijo razvoja športa, kulture, turizma, ekologije in ohranjanja kulturne dediščine ter razvijale skupno blagovno znamko Mirnska dolina. Na žalost občinam v šestih letih še ni uspelo izdelati skupne strategije za ohranjanje kulturne dediščine in razvoj turiz-

32 Pred kratkim je šel predlog na pobudo poslancev Državnega zbora v parlamentarni postopek. Predlog predvideva 122.600.000 evrov dodatnih sredstev za najnujnejše ukrepe na področju kulture za obdobje 2020–2026, od tega 20,5 milijona za kulturne spomenike v državni lasti in 11,5 milijona za drugo kulturno dediščino v lasti drugih lastnikov (Spletni vir 16).

ma. Zato bo treba v prihodnosti za celotno Mirnsko dolino nujno izdelati strategijo razvoja, katere sestavni del bosta tudi turizem ter varstvo in ohranjanje kulturne dediščine.

Sklep

Napovedi o možnosti nadaljevanja obnove mirnskega gradu niso optimistične. Kljub vsemu velja nadaljevati z aktivnostmi za odkup gradu, s katerimi je občina Mirna že začela. Šele z odkupom bo mirnska občina lahko – skupaj s sosednjimi občinami Trebnje, Šentrupert in Mokronog - Trebelno, strokovnjaki in zainteresirano javnostjo – izdelala in uredila manjkajočo gradbeno dokumentacijo doslej opravljenih del na gradu, izdelala programsko nalogo in projektno gradbeno dokumentacijo za dokončanje obnove, pridobila gradbeno dovoljenje in izdelala upravljaljski načrt, ki bo določil tudi upravljavca.

Omenjena dokumentacija bi nato omogočila tudi za prijavo na razpise za pridobitev evropskih sredstev iz programa meddržavnega sodelovanja, Evropskega sklada za regionalni razvoj ali Norveškega finančnega mehanizma.

Nadaljevanje prenove mirnskega gradu ima prave možnosti le v sklopu razvoja turistične destinacije Mirnska dolina. Od tega bo v največji meri odvisna tudi nadaljnja usoda mirnskega gradu.

Občina Mirna brez sodelovanja s sosednjima občinama finančno in kadrovske ne bo zmogla odkupiti gradu in pripeljati njegove obnove do konca. Občine bodo morale sodelovati in delati skupaj, pogoj za to pa bo določitev skupnih prioritet v dolini. Ena od teh bi morala biti tudi nepremična kulturna dediščina, saj je z njo Mirnska dolina izredno bogata. Številčno in kakovostno sodi kulturna dediščina na osrednjem območju Mirnske doline, med Mirno, Šentrupertom in Mokronogom, med najbogatейša območja v Sloveniji (prim. Štepec 2009). Tega se v Mirnski dolini zavedajo in zato dediščino v svojih strateških razvojnih dokumentih tudi zelo visoko vrednotijo (prim. B. n. a. 2010a; 2010b).

Literatura

BARAGA, Barbara: Slovenska arhitekturna grajska dediščina: Problematika ohranjanja. *AR. Arhitektura, raziskave* 9 (2), 2009, 60–63.

BOŽIČNIK, Ana: *Študija možnosti ponudbe visokega turizma v objektih kulturne dediščine Slovenije*. Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, 2006.

DELAK KOŽELJ, Zvezda: *Etnologija in varstvo naravne in kulturne dediščine*. (Vestnik, 21). Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2009.

DOBLEHAR, Andrej: Spomeniškovarstveni pristopi obnove gradov na Slovenskem. *Varstvo spomenikov* 42–43, 2007, 119–150.

FLORJANČIČ, Petra: *Destinacijski menedžment na primeru Mirnske doline*. Magistrsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Ekonomska fakulteta, 2010.

GROBOVŠEK, Jovo: Partizanska bolnišnica Franja na UNESCOVEM seznamu. V: Sanja Buble in Zoran Čiča (ur.), *Zaštitna i očuvanje tradicijske kulturne baštine / Varstvo nepremične kulturne dediščine: Zbornik radova IV. Simpozija etnologa konzervatora Hrvatske i Slovenije, Stari Grad na Hvaru, 2010*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, 2015, 23–38.

HAFNER, Aleš: Prenova slovenskih gradov v novem tisočletju. V: Miha Preinfalk (ur.), *Iz zgodovine slovenskih gradov. Kronika časopis za slovensko krajevno zgodovino* 60, 2012, 791–808.

HAZLER, Vito: Ni obnove brez programa. Iz oči v oči z dr. Vitom Hazlerjem – Murkovim nagrajencem za leto 2007: Intervjuvala Adela Ramovš. *Glasnik SED* 49 (1–2), 2009, 67–71.

HAZLER, Vito: Celovitost in celostnost obravnave gradov, graščin, dvorcev in pripadajočih gospodarskih stavb v sodobni recepciji in percepciji kulturne dediščine. V: Miha Preinfalk (ur.), *Iz zgodovine slovenskih gradov. Kronika časopis za slovensko krajevno zgodovino* 60, 2012, 761–790.

HOHNEC, Tanja: *Etnološki vidik metodologije upravljanja kulturnih spomenikov in spomeniških območij*. Doktorsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2013.

KAPUS, Marko: Ogromno dela me čaka: Ni to veselo. V: Marko Kapus (ur.), *Grad Mirna med včeraj, danes in jutri*. Mirna: Studio 5, 2016, 15–48.

KUŠEVIČ, Alenka: *Upravljanje s kulturnimi spomeniki v lasti Republike Slovenije*. Magistrsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, 2016.

MARIN, Marko: Iz grajske kronike: Majnhard grof Mirneski. *Revija Speča lepota* 1, 1993, 3.

MIHALIČ, Tanja, Dušan Kramberger, Brigita Lipovšek, Irena Piciga, Maja Omahen, Joško Rutar in Lučka Letič: *Modeli financiranja ekonomike varstva in upravljanje s kulturno dediščino: Slovenski gradovi – financiranje, ekonomika, upravljanje: Interno letno poročilo o delu na projektu*. Ljubljana: Raziskovalni center Ekonomske fakultete, 2000.

MIKUŽ, Janez: *Grad Mirna na Dolenjskem: Strokovne osnove za razglasitev za kulturni spomenik*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2003.

MRAK, Mojmir, Maja Gazvoda in Maruša Mrak: *Projektno financiranje: Alternativna oblika financiranja infrastrukturnih objektov*. Ljubljana: Služba vlade RS za lokalno samoupravo in regionalno politiki, 2005.

NARED, Janez: Trajnostno upravljanje območij s kulturno dediščino. V: Janez Nared in Nika Razpotnik Visković (ur.), *Upravljanje območij s kulturno dediščino*. (CAPACities, 2). Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2014, 11–15.

PERKO, Verena: *Muzeologija in arheologija za javnost: Muzej Krasa*. Ljubljana: Kinetik, zavod za razvijanje vizualne kulture, 2014.

PLESTENJAK, Ana, Marko Stokin in Katharina Zanieri: Teoretska izhodišča za izdelavo načrta upravljanja kulturnih spomenikov. *Varstvo spomenikov* 47–48, 2014, 162–185.

POTOČNIK, Bernarda: *Hmeljnik: Način življenja plemiške družine Wamboldt von Umstadt med prvo in drugo svetovno vojno*.

(Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva, 22). Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.

PUKL, Adela: *Etnološki vidik funkcionalne izrabe grajske dediščine na Slovenskem*. Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2012.

RAMOVŠ, Mojca: *Prijazno letovališče: Identitete in turizem v Mirnski dolini s poudarkom na Občini Šentrupert*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2011.

ROŽMAN, Helena: *Kulturna dediščina občine Krško in lokalno okolje: Prenova in oživljanje kulturne dediščine v lasti lokalne skupnosti*. V: Dušan Strgar, Ana Mlinar, Helena Rožman, Zoran Čiča, Dušan Štepec in Boris Mravljec (ur.), *Povzetki VII. simpozija etnologov konservatorjev Slovenije in Hrvaške = Sažetci VII. simpozija etnologa konzervatorja Hrvatske i Slovenije*. Krško: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2017, 31.

SAPAČ, Igor: *Obnova mirnskega gradu*. (Grad Mirna, 2). Mirna: Studio 5, 2004.

SAPAČ, Igor: *Grad Mirna med včeraj, danes in jutri*. V: Marko Kapus (ur.), *Grad Mirna med včeraj, danes in jutri*. Mirna: Studio 5, 2016, 71–140.

ŠTEPEC, Dušan: *Kritično o podobi stare Mirne in novi šoli*. *Dolenjski list* 54 (25), 19. 6. 2003, 20.

ŠTEPEC, Dušan: *Grad Mirna in njegova obnova*: Igor Sapač: Grad Mirna: *Obnova mirnskega gradu*. *Rast* 16 (3/4), 2005, 378–380.

ŠTEPEC, Dušan: *Identificiranje in vrednotenje kulturne dediščine*. Magistrsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2009.

ŠTEPEC, Dušan: *Problematika (iz)rabe dediščine v turistični namen na primeru Dežele kozolcev v Šentrupertu na Dolenjskem – muzej na prostem, ekomuzej ali zgolj turistična atrakcija?* V: Dušan Strgar (ur.), *Varstvo nepremične kulturne dediščine = Zaštita i očuvanje tradicijske kulturne baštine: Zbornik V. simpozija etnologov konservatorjev Slovenije in Hrvaške, Triglavski narodni park, Log v Trenti 9. 10.–11. 10. 2013*. Novo mesto: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2015, 99–118.

ŠTEPEC, Dušan: *Kozolec na Slovenskem: Nedokončana raziskovalna zgodba*. V: Jadranka Grbić Jakopović, Tanja Kovačič, Anita Matkovič, Saša Renčelj Škedelj in Luka Šešo (ur.), *Srednjeevropsko povezovanje etnologov in kulturnih antropologov kot izziv današnjemu času = Srednjoevropsko povezivanje etnologa i kulturnih antropologa kao izazov današnjemu vremenu: 13. Vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo = 13. Hrvatsko-slovenske etnološke paralele*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2016, 88–99.

ŠTEPEC, Matej: *Razvojni potenciali podeželja občine Šentrupert s poudarkom na razvoju mladinskega turizma*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo, 2007.

VODOPIVEC, Barbara, Jana Šelih in Roko Žarnić: *Interdisciplinarna opredelitev prioritet obnove stavbne dediščine na primeru gradov*. *Annales* 25, 2015, 1, 1–18.

ZUPAN, Gojko: *Gradovi kot duhovna dediščina Slovenije v 20. stoletju*. V: Miha Preinfalk (ur.), *Iz zgodovine slovenskih gra-*

dov. Kronika časopis za slovensko krajevno zgodovino 60, 2012, 809–824.

ŽIGON, Tanja: *Grad Haasberg in knezi Windischgraetz*. Logatec: Mali, 1992.

VIŠNAR, Katarina: *Razvoj in pomen nevladnega sektorja v varstvu dediščine Slovenije*. *AR. Arhitektura, raziskave* 2, 2005, 18–21.

WIJESURYJA, Gamini, Jane Thompson in Christopher Young: *Managing Cultural World Heritage*. Paris: ICCROM, ICOMOS, IUCN, UNESCO World Heritage Centre, 2013.

ZEMLJARIC, Mojca: *Številni slovenski gradovi v prihodnje le še ruševine?: Slovenija, Podravje: Po vojni graščake napodili, njihove posesti nacionalizirali, 70 let za tem gradovi propadajo*. *Štajerski tednik* 68 (2), 9. 1. 2015, 4–5.

Normativni, arhivski in drugi viri

B. n. a.: *Vizija in strategija občine Šentrupert: Projekt VIS Šentrupert*. Šentrupert: Občina Šentrupert, 2010a.

B. n. a.: *Projekt VIS Mokronog - Trebelno: Vizija in strategija občine Mokronog - Trebelno*. Šentrupert: Občina Šentrupert, 2010b.

KAPUS, Marko in Marko Marin: *Prihodnje vsebine mirnskega gradu*. Neobjavljen tipkopis, ki ga hrani Marko Kapus. B. n. k.: 2010.

Mirna: Grad Mirna. Dosje spomenika, ZVKDS OE Novo mesto.

Odlok o razglasitvi gradu Mirna za kulturni spomenik lokalnega pomena. Uradni list RS, št. 127/2003, str. 17458.

Predlog za ustanovitev nove občine Mirna. Neobjavljen tipkopis, ki ga hrani Marko Kapus. [Mirna]: Krajevna skupnost Mirna, 2009.

Zakon o lastninjenju kulturnih spomenikov v družbeni lastnini. Uradni list RS, št. 89/1999 in 107/1999-popravek.

Zakon o varstvu kulturne dediščine. Uradni list RS, št. 16/2008.

Spletni viri

Spletni vir 1: *Z obnovo vile Vipolže Slovenija dobiva pravo krajino dvorcev in gradov*; http://www.mk.gov.si/nc/si/medijsko_sredisce/novica/article/1328/6745/, 5. 11. 2015.

Spletni vir 2: *Gradovi na prodaj*; <http://www.vecer.com/clanek2014091406058804>, 5. 11. 2015.

Spletni vir 3: *Revizijsko poročilo: Obnova gradov z evropskimi sredstvi*; [http://www.rs-rs.si/rsrs/rsrs.nsf/1/K6749F5676AC2B2B7C125765C0036ACD2/\\$file/MK_ESRR04-08.pdf](http://www.rs-rs.si/rsrs/rsrs.nsf/1/K6749F5676AC2B2B7C125765C0036ACD2/$file/MK_ESRR04-08.pdf), 5. 11. 2015.

Spletni vir 4: *Center za evropsko prihodnost*; <http://www.cep.si/activities>, 5. 11. 2015.

Spletni vir 5: *Novodobni graščaki*; <http://manager.finance.si/331732/Novodobni-gra%C5%A1%C4%8Daki>, 5. 11. 2015.

Spletni vir 6: *»Gledališče je nekaj najlepšega na svetu, čeprav te lahko živega požre«; Primorske novice*; <http://www.primorske.si/Plus/7--Val/Gledalisce-je-nekaj-najlepsega-na-svetu-ceprav-te->, 18. 1. 2016.

Spletni vir 7 Grad Rajhenburg obnovljen za nova stoletja, RTV SLO, MMC, 2. december 2012; <http://www.rtvlo.si/lokalne-novice/foto-grad-rajhenburg-obnovljen-za-nova-stoletja/297125>, 18. 1. 2016.

Spletni vir 8: Nacionalni program za kulturo 2014–2017; <http://www.mk.gov.si/fileadmin/mk.gov.si/pageuploads/Ministrstvo/Drugo/novice/NET.NPK.pdf>, 18. 1. 2016.

Spletni vir 9: Podpisali pismo o nameri za ustanovitev Mreže pomurskih gradov in dvorcev, 18. marec 2014; <http://www.prelkija-on.net/lokalno/7462/podpisali-pismo-o-nameri-za-ustanovitev-mreze-pomurskih-gradov-in-dvorcev.html>, 18. 1. 2016.

Spletni vir 10: Odprto pismo Občine Krško o nameravani državni prodaji gradu Šrajbarski turn, Leskovec pri Krškem; <http://www.krsko.si/1097/odprto-pismo-obcine-krsko-o-nameravani-drzavni-prodaji-gradu-srajbarski-turn-leskovec-pri-krskem>, 18. 1. 2016.

Spletni vir 11: Turizem na Mirni – poglejte načrte občine, 15. 7. 2017; <http://www.nadlani.si/potovanja/turizem-na-mirni-poglejte-nacrte-obcine/>, 15. 8. 2017.

Spletni vir 12: Strateški načrt javnega zavoda Kulturni dom Krško ter enot Mestni muzej Krško, Galerija Krško in Grad

Rajhenburg za obdobje 2015–2019; <http://www.kd-krsko.si/upload/files/strateski-nacr-javnega-zavoda-kulturni-dom-krsko-ter-enot-2015-2019.pdf>, 5. 2. 2018.

Spletni vir 13: Javni razpis za izbor kulturnih projektov na področju nepremične kulturne dediščine, ki jih bo v letih 2017–2018 (so)financirala Republika Slovenija iz dela proračuna, namenjenega za kulturo (v nadaljevanju: spomeniško-varstveni projektni razpisi, oznaka: JPR2-SVP-2017-18); http://www.mk.gov.si/fileadmin/mk.gov.si/pageuploads/Ministrstvo/Razpisi/2016/razpisi/JPR2-SVP-2017-18/1_Besedilo_razpisa_SVP_2017-2018.pdf, 5. 2. 2018.

Spletni vir 14: Zakon o ratifikaciji Konvencije o varovanju nesnovne kulturne dediščine, Uradni list RS, št. 2/2008; <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina?urlImpid=20082>, 5. 2. 2018.

Spletni vir 15: Grad Mirna lahko kupite za 1,65 milijona evrov; <http://www.nadlani.si/novice/mirnski-grad-lahko-kupite-za-165-milijona-evrov-foto/>, 5. 2. 2018.

Spletni vir 16: Poslanci v parlamentarno proceduro vložili t. i. zakon o kulturnem evru; <https://misli.sta.si/2478365/poslanci-v-parlamentarno-proceduro-vlozili-t-i-zakon-o-kulturnem-evru>, 5. 2. 2018.

The Mirna Castle Renovation as an Opportunity for the Development of Cultural Tourism in the Mirna Valley

After the death of Marko Marin, the Mirna Castle owner, who had been the main actor involved in the castle renovation, working alongside the Speča Lepotica Society, the locals are now faced with the question of what to do about the castle renovation. Over the years of renovation, the Mirna Castle has become an important symbol, which the locals have come to identify with strongly. Equally concerned with this issue are the interested professionals and the public. The castle's monumental value is exceptional and since 2003, it has enjoyed the status of a cultural monument of local significance. It boasts an exceptional landscape-related and spatial location. Its proximity to transport infrastructure is a strong argument in favour of the castle being used for suitable cultural and tourist purposes. However, the future planners of the castle's development are faced with certain challenging circumstances. The castle is privately owned and its construction permits are not in order. Also, no public funds have been allocated for its renovation. The deliberations and plans for the incorporation of new contents are additionally hindered by the lack of tourism-development strategies at the local and regional levels. In the paper, the author analyses the situation and aims to find the arguments for the castle renovation to be continued and arguments in favour of the contents he believes could be incorporated in the castle. To start with, he presents the castle renovation-related experiences in Slovenia after 1991 and identifies the main problem with regard to this, i.e. in Slovenia, castle renovation projects has so far been undertaken without any suitable programmes. The author then presents Marko Marin's initial plans for the Mirna Castle and all further deliberations on the possible contents and the programmes that could be offered in the castle. In the final part, he presents the views of the castleologist Igor Sapač and his own proposal of the contents defined on the basis of his work related to the protection of monuments in the Mirna Valley over the years.

Saša Poljak Istenič (ur.): Stare tržiške jedi, novi okusi: Tržiška kulinarična dediščina.

Ljudska univerza, Tržič 2017, 104 str.

Priprava hrane in njeno uživanje sta od nekdaj povezovala ljudi. Ni lepšega trenutka, ko se družina zbere okoli mize in ob skupnih pogovorih zaužije dobrote, ki jih je skrbno pripravila domača gospodinja, v sodobnem času pa čedalje večkrat tudi domači gospodar. Hkrati priprava hrane po določenih receptih in načini njenega uživanja kažeta splošne družbeno-kulturne in gospodarske spremembe v določenem okolju in tudi širše. Če so nekdaj jedilniki vsebovali le sestavine iz domačega okolja in s tem kazali splošne geografske značilnosti pokrajine, so jedilniki po drugi svetovni vojni, ko se začne izboljševati splošni družbeni položaj slovenskega prebivalstva in povečevati možnost nakupov sestavin iz širšega sveta, postali bogatejši in raznovrstnejši, vendar splošnejši in brez lokalnih specifik. Danes pa so posledice globalizacije, modernizacije in izgubljanja lokalnih identitet na eni strani in boljše ozaveščenosti o potrebi uživanja sestavin s t. i. nič kilometri na drugi strani marsikje spodbudili vno- vično raziskovanje domače tradicio-

nalne kulinarike, ki po sodobnih interpretacijah predstavlja pomemben del nesnovne kulturne dediščine. V tem kontekstu so se raziskave lotili tudi na Ljudski univerzi Tržič, kjer v sklopu študijskega krožka od septembra 2016 raziskujejo stare tržiške jedi z namenom, kot pojasni nekdanja direktorica Ljudske univerze Tržič Metka Knific Zaletelj, »da bi kulinarično dediščino, iz katere se je razvila naša današnja prehrana, bolje spoznali in poiskali jedi, ki so jih radi in pogosto jedli naši predniki« (str. 7). Rezultat druženja pod strokovnim vodstvom etnologinje Saše Poljak Istenič je zanimiva knjiga *Stare tržiške jedi, novi okusi*, ki je izšla novembra 2017. Ker raziskovanje tržiške kulinarike za prebivalce Tržiča ni bila novost, saj so se tej tematiki v sklopu študijskih krožkov lotili že pred dvema desetletjema, svoj del pa so prispevali tudi otroci iz Osnovne šole Križe, so udeleženke ob odkrivanju tradicionalnih jedi te tudi nadgradile. Pod vplivom diskurzov, da nesnovna kulturna dediščina ni zamrznjena v času in prostoru, temveč spreminjajoča se sestavina naše kulture, ki je močno odvisna od nosilcev in izvajalcev kulturnih praks, so udeleženke krožka iskale načine, kako stare jedi, ki jih je v sodobnih časih marsikdaj težko zaužiti, dodati sestavine ali jih pripraviti na drugačne načine, tako da bodo vseh tudi mlajšim generacijam. Kot poudari vodja študijskega krožka in urednica knjige Saša Poljak Istenič, »knjiga tako ob osnovnih receptih prinaša tudi predloge za drugačne različice jedi, ki so bolj po okusu sodobnega človeka« (str. 8). V knjigi tako najdemo različne recepte za pripravo kruha, tržiške flike, trijeta, štrukljev, flancatov, ajdovega šmorna, ajdovih krapov, koruznih žgancev, močnikov (matuze in maslov-

nika), prežganke, prosene kaše, aleluje, krompirjevega golaža, govnača, grenadirmarša, tržiških bržol in jabolko v testu. Pod vsakim receptom je navedena njegova avtorica, kar pokaže pomembnost nosilcev nesnovne kulturne dediščine. Pomemben doprinos knjige je njen zgodovinski del, ki na kratko pojasni, kdaj so določeni pridelki, kot so ajda, koruza, proso, krompir idr. prišli v slovenski prostor, od kod izvirajo določena imena jedi (prim. štruklji, močnik, grenadirmaš, cesarski praženec idr.) ter kakšno vlogo so imeli pridelki ali jedi v zgodovini Slovencev. Za širšega bralca kot tudi etnološko stroko so izrednega pomena navedeni spomini sogovornic in sogovornikov o uživanju določene hrane, ki knjigi dajejo potrebno pristnost in verodostojnost. Tako lahko preberemo, kako so se v starih časih otroci znašli, da so lahko pri sosedih okusili flancate, kako cesarskega praženca ni mogoče narediti zgolj z enim jajcem, kako se lahko ponesreči priprava ajdovih krapov, pa ravno takrat, ko je na obisku tašča, kaj so v Tržiču in okolici jedle porodnice – in še mnogo zanimivih anekdot avtoric knjige. Pomemben del predstavljata še poglavji o zgodovinskih drobcih o prehranjevalnih navadah ter hrani in pijači Tržičanov, ki je delo kustosa Tržiškega muzeja Bojana Knifica, in poglavje 'Še to in ono o Tržiški prehrani', ki so ga napisali Nika Perko, Jožica Koder, Katarina Tomc, Bojan Knific in Saša Poljak Istenič. V tem, drugem delu knjige tako izvemo, kje so Tržičani lahko kupili meso, da ribe niso bile pomembna sestavina kulinarične ponudbe, kako so si bogatejši ljudje ob večjih praznikih lahko privoščili gosi in purane, ki so jih vozili s Primorske, o kolinah, ki so še danes pomemben kulinarični praznik, o kuharskih tečajih, pekarnah

* Jasna Fakin Bajec, dr. znanosti s področja etnologije, znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Inštitut za kulturne in spominske študije, Raziskovalna postaja Nova Gorica, Delpinova 12, 5000 Nova Gorica; jasna.fakin@zrc-sazu.si.

in drugih zanimivih dogodivščinah. Zadnje poglavje pa bralca seznanja s starimi tržiškimi gostilnami in njihovi kulinarčni ponudbi in prinaša nekaj zapisov lokalnega izročila v zvezi s prehrano.

Knjiga tako na 104 straneh prinaša pomembno interpretacijo kulinarčne dediščine med tradicijo in inovacijo v Trzinu in mirno lahko trdimo, da je nepogrešljiv vir za vsakogar, ki ga zanimajo zgodovina, kulinarika ali nači-

ni ustvarjalnega dela, temeljčega na zgodovini in tradiciji določenega okolja. Ker kulinarčne dediščine nikakor ne moremo razumeti zgolj kot simbola za opredeljevanje lokalne identitete in sestavine za obogatitev turistične ponudbe, temveč tudi kot pomemben potencial za gospodarski razvoj, lahko le upamo, da bodo knjigo ustrezno prepoznali, ovrednotili in uporabili lokalni kulinarčni ponudniki, ko bodo skušali svoje jedilnike obogatiti s posebnostmi

lokalnega okolja. Pri tem pa ne smemo prezreti in pozabiti opomniti svojih gostov, da so k njihovi ponudbi veliko pripomogli prav domačinke in domačin, ki so se v sklopu vseživljenjskih izobraževanj in dejavnosti lotili tako pomembne tematike. Pri tem pa uživali, se nasmejali in se marsičesa novega naučili. O tem priča tudi bogato slikovno gradivo, ki ga je v celostno grafično podobo zaokročila tudi domačinka, oblikovalka Andrejka Belhar Polanc.

SAŠA POLJAK ISTENIČ, KATJA HROBAT VIRLOGET IN MATEJA HABINC (UR.): Nemi spomini: Manjšine med obrobjem in ospredjem.

Slovensko etnološko društvo (Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva 51), Ljubljana 2017, 137 str.

Tri priznane slovenske etnologinje, Saša Poljak Istenič, Mateja Habinc in Katja Hrobat Virloget, so v sklopu Knjižnice Glasnika Slovenskega etnološkega društva 51 zbrale raziskave o manjšinah s pomenljivim naslovom *Nemi spomini: Manjšine med obrobjem in ospredjem*. Urednice so v zbor-

nik uvrstile paleto študij primera iz slovenskega prostora (in zamejstva) v različnih zgodovinskih okoliščinah in realnostih.

Prispevek Katje Hrobat Virloget se osredinja na spomine Italijanov v Istri ter na odnose, ki so se po drugi svetovni vojni vzpostavili v prostoru, kjer sta se z zamenjavo političnega sistema in oblasti spremenila tudi vloga in odnos do nekdanje dominantne etnične skupine. Avtorici uspe problematiko odseljevanja kontekstualizirati s širšim evropski okvirom političnega dogajanja v Evropi po drugi svetovni vojni. Pri tem prek analize spominov pokaže, kako je (bila) oziroma ni (bila) slišana italijanska narodna skupnost v povojnem času svojega odhoda (odhajanja) iz Istre niti v času svojega (pre)oblikovanja v manjšinsko skupnost. Obenem kritično opozori na slovenski nacionalni diskurz, ko Slovenci v tem prostoru pridobijo status dominantne skupnosti, ki pravilno do tega položaja utemeljuje s krivdo drugega in lastno viktimizacijo. Tako spomine drugega ne samo ne slišimo, ampak tudi ni treba, da jih slišimo.

Alenka Janko Spreizer se je lotila vprašanja Romov, ki imajo v Republiki Sloveniji status »posebne skupnosti« (http://www.un.gov.si/manjsine/), so pa v javnem diskurzu in družbi večinoma označeni za marginalizirano etnično skupino. Pri tem je na podlagi izbranih reprezentacij romske kulture v Slovenskem etnografskem muzeju ter v romskih muzejih in naseljih (npr. Kamenci in Pušča) analizirala procese ustvarjanja romske kulturne dediščine (kateri elementi in primeri so izpostavljeni). Sprašuje se, koliko so akterji s temi dejanji pripomogli k senzibilizaciji družbe do marginaliziranih glasov romske etnične skupnosti.

Mirna Buić svojo raziskavo usmeri na status narodnih skupnosti narodov nekdanje SFRJ, ki so po razpadu države v Sloveniji ostali brez urejenega statusa in modela ohranjanja svoje kulturne dediščine. Avtorica jih označi kot nevidne družbene skupine, politično marginalizirane, kar sicer ne velja zgolj za obravnavani primer – slovensko Istro, ampak za celotni slovenski prostor. Njena razprava predstavi razmere

* Petra Kavrečič, dr. zgodovine, docentka, znanstvena sodelavka, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Oddelek za zgodovino in Oddelek za antropologijo in kulturne študije, Titov trg 5, 6000 Koper; petra.kavrecic@fhs.upr.si.

obravnanih skupnosti, ki kljub temu, da formalno nimajo urejenega statusa, na lastno pest organizirajo dejavnosti ter aktivno sodelujejo v javnosti in skupnosti v želji, da bi dosegli spremembo svojega položaja in razmer za ohranjanje lastne identitete in dediščine.

Jerneja Ferlež obravnava skupnost, ki jo zaradi »pripadnosti nemškemu jezikovnemu, kulturnemu in političnemu krogu« označujemo kot »Nemci« (str. 72). Gre za skupnost, ki je bila v Mariboru v 19. in 20. stoletju podvržena večkratnim spremembam svojega položaja in v prejšnjem stoletju postopnemu prehodu iz skupnosti z dominantnim statusom (tako v političnem, ekonomskem in družbenem smislu) v marginalno skupino, ki se danes sooča s (skoraj) popolnim izbrisom in pozabo. Podobno kot italijanska narodna skupnost v Istri sta dominantna in marginalna etnična skupnost tudi v Mariboru zamenjali vlogo. To se je na Štajerskem sicer zgodilo po koncu prve svetovne vojne, ko je prišlo do hitre slovenizacije mesta (podjetja, šole, kulturne ustanove). Mariborski Nemci so tedaj postali manjšina, svoj dominantni položaj pa so večinoma uspeli ohraniti na gospodarskem področju. Karte za politično prevlado nad mestom je premešala druga svetovna vojna, po vojni pa je nemška skupnost iz mesta skoraj popolnoma izginila. V prispevku avtorica pokaže, kako se z menjavo razmerij med političnimi silami spremenijo tudi razmerja med skupnostmi, ki prehajajo iz dominantnih v marginalne, znova pridobijo moč in naposled skoraj izginejo. Vsakokratna večina, bodisi nemška ali slovenska, ki sta obravnavani v članku, uporabljata sorodne vzorce vedenja v odnosu do vsakokratne manjšine.

Nadja Valentinčič Furlan pod drobnoogled vzame življenjsko zgodbo Mirka Mlakarja iz Porezna. Ta v delu, ki ga je objavil leta 2016 (gradivo za objavo pa je začel zbirati leta 2004), predstavi kroniko svoje družine, kmetije in spomine na svoje življenje. Znanstvena analiza spominov, dnevniških zapisov, (avto)biografij se kot raziskovalna me-

toda uporablja v različnih znanstvenih disciplinah (npr. zgodovini), avtorico prispevka pa zanimajo Mirkovo dojetje svoje identitete (kmet) in pripadnosti narodni ali poklicni skupini ter njegovo doživljanje, spremljanje in kritično dojetje sprememb na političnem in družbenem področju zlasti v prejšnjem stoletju. Iz Mirkovega dela *Spomini: Mirko Mlakar* (v kateri ima Valentinčič Furlanova spremno besedo) avtorica tako črpa vire za »razkrievanje prehajanj iz manjšine v večino ter iz dominante v marginalno skupino« (str. 89).

Daša Ličen bralca s podeželja, ki ga prikazuje življenjska zgodba kmeta iz Porezna, preseli v mesto, nekdanj »kozmpolitski« Trsti, ki je v svojem jedru združeval številne mestne »manjšine« in »večine«. Avtorica prikaže tri poglede na preteklost tega mesta. Na eni strani sta slovenska in italijanska naracija, vsaka trdno na svojih stališčih, na drugi strani pa tretja, kozmpolitska interpretacija tržaške preteklosti, ki se načeloma želi distancirati od nacionalnega determinizma. Avtorica sklene, da vse tri interpretacije oziroma pristope združuje »ista podmena o obstoju etničnih skupin, ki nastopajo kot temeljni gradniki mestnega družbenega tkiva« (str. 115). Ob tem pa opozori na pomanjkljivost etničnega interpretativnega izhodišča in spodbudi razmislek o raziskavah te tematike izven obstoječih prevladujočih diskurzov.

Zadnji prispevek Martine Piko-Rustia poseže v jezik in njegovo vlogo v družini, in sicer na avstrijskem Koroškem. V prostoru, kjer živi slovenska manjšina, jezik predstavlja »temelj za ohranitev in razvoj« slovenske manjšine (str. 124). Avtorica se sprašuje, ali je slovenščina še vedno pogovorni jezik ali pa postaja že tuji jezik. Ob tem ugotavlja, da se je v tem stoletju odnos do slovenščine v zamejstvu znatno izboljšal. Na položaj slovenščine nedvomno vplivajo tako uradne vzgojne institucije (vrtec, šola), uradi in uporaba jezika v javnosti kot tudi oz. predvsem ozaveščenost posameznih družin, ki lahko k ohranjanju jezika največ pripomorejo.

Pri tem je avtorica v prispevku izpostavila vlogo iniciativ, kot so *Slovenščina v družini* in *Dvo- in večjezičnost v družini*.

Knjiga je ena redkih znanstvenih študij v slovenskem raziskovalnem prostoru, ki se vprašanja oziroma tematike manjšin(e) loteva z drugačne, lahko bi jo rekli s »sveže« interpretativne ravni. V ospredju prispevkov avtoric namreč ni obravnava posamezne manjšine same po sebi in za sebe, s podajanjem enostranskih in nereflektiranih interpretacij, temveč problematizirajo odnose med večino in manjšino, med dominantnimi diskurzi in kolektivnimi spomini ter manjšinskimi in marginalnimi, ki so pogosto nemi in neslišni. Knjiga se po eni strani loteva študije »tradicionalnih« in »uradnih« manjšin, a vselej z vidika lastnega dominantnega nacionalnega diskurza, po drugi pa ji uspe dobro kontekstualizirati prehod določene skupnosti iz dominantne v marginalno, iz družbe v ospredju v družbo v ozadju, obravnavati »nove« manjšine in spremenjene družbene okoliščine, ki so nastale kot posledica političnih sprememb in sprememb sistema. Zbornik odlikuje že sam izbor analiziranih tematik, ki prikazujejo razmere in odnose med različnimi skupnostmi v različnih zgodovinskih obdobjih, kar prispeva k prikazu različnih stvarnosti v različnih zgodovinskih in družbenih okoliščinah.

Prednost knjige je tudi v tem, da ne obravnava zgolj slovenske narodne manjšine izven nacionalnih meja (prispevek Piko-Rustia), temveč se zazre v lastne dominantne nacionalne diskurze in med njimi skuša dati glas tistim, ki so ravno zaradi položaja, v katerem so se znašli, marginalizirani in posledično neslišni (Hrobat Virloget, Ferlež). Manjšine niso obravnavane le v etničnem okviru – in predmet raziskav tudi niso zgolj danes obstoječe manjšine, temveč tudi (skoraj) izginule (Nemci) – ampak tudi v družbenem smislu, saj avtorice poskušajo dati glas kmetom, ki so bili v določenih obdobjih povsem prezrti (Valentinčič Furlan). Na ta način storimo korak naprej pri obravnavi

samih sebe kot žrtev, saj se ogledalo postavlja nam samim – kolikšna je naša odgovornost za to, da ravno »drugi« med nami niso slišani.

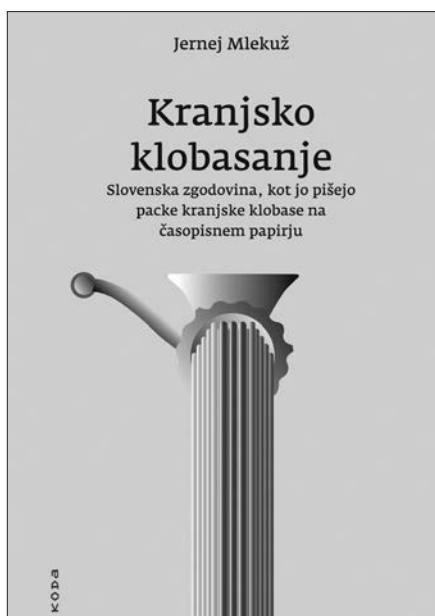
Knjiga torej preobrača tradicionalna etnološka gledišča ravno s tem, da se pripadniki nekega dominantnega di-

skurza zazrejo sami vase in v razloge za to, da »drugim« ne »pustijo« do besede. Tako zbornik ponuja drugačno perspektivo, ki je pripadnik neke dominantne večine v običajnih javnih diskurzih ni vajen. Pred bralkami in bralci je torej kakovostno znanstveno

delo v obliki zbornika. Prinaša paletu različnih etnoloških/antropoloških raziskav, ki si prizadevajo, da ne bi zgolj vrednostno interpretirale preteklost, pač pa bi se, kot zapiše Jerneja Ferlež (str. 84), osredinile na »radovedno in odprto opazovanje«.

JERNEJ MLEKUŽ: Kranjsko klobasanje: Slovenska zgodovina, kot jo pišejo packe kranjske klobase na časopisnem papirju.

Beletrina, Ljubljana 2017, 204 str.

Kranjsko klobasanje: Slovenska zgodovina, kot jo pišejo packe kranjske klobase na časopisnem papirju, monografija Jerneja Mlekuža, je rezultat na-kranjsko-klobaso-osredinjenega brskanja po »smetnjaku zgodovine«, kot (dnevno, tedensko) časopisje poimenuje avtor. Z zamaščeno »damo slovenske posebnosti« v središču avtor interpretira, analizira in (širše družbeno) kontekstualizira zgodovino slovenske narodotvornosti med letoma 1849

(ko je zaznati prvo omembo kranjske klobase) in 2006 (ko ta prvič poleti tudi v veselje). V za avtorja značilnem, nekoliko drznem slogu, ki je skorajda v celoti očiščen strogega teoretskega razpravljanja, je kranjska klobasa kontekstualno uokvirjena v časopisne oglase, razglase, reklame in razprtije, ki (so) si jo brezsravno, pa vendarle na različne (ideološko obarvane) načine prisvajali v vseh obravnavanih obdobjih. Kot vseprisotno entiteto medijskega diskurza Jernej Mlekuž kranjsko klobaso obravnava ne le kot predmet, katerega bistvena naloga je potešiti lakoto narodovega želodca, temveč tudi na ravni njene, za slovenski narod konstitutivne vloge.

Avtor s pomočjo mnogoterih časopisnih (in literarnih) izrezkov, ki se – pa četudi le obrobno – dotikajo kranjske klobase, in s kronološko razporejeno strukturo monografije ponudi zanimiv vpogled v njeno trdovratno vseprisotnost ter hkrati pokaže, da je bolj kot kulinaricnim razpravam večkrat služila skorajda ideološkim prerokanjem. Z besedami avtorja samega: kranjska klobasa ni le nadvse okusen dosežek slovenske kulinarike. Ob nekoliko drugačni priložnosti, ki jo je prav ta-

ko uredilo pero obravnavanega avtorja (Mlekuž 2015), je ta glavna akterka postavljena v kontekst, ki je pomemben tudi za razumevanje *Kranjskega klobasanja*; pri zamišljanju slovenskega naroda je odigrala pomembno vlogo. Podobno kot tam tudi v obravnavanem delu avtor dokazuje, da kranjska klobasa ni le pasiven odsev družbenih, kulturnih in političnih pojavov – »slavna«, »imennitna«, »izborna« in »častita« kranjska klobasa je stvar, ki je pomagala ustvarjati oz. graditi slovensko zgodovino. Ima(nentno) (ji je) torej to, kar lahko poimenujemo tvornost (ang. *agency*).

Poglavja, ki si sicer sledijo kronološko, niso strogo razmejena; ponekod se med njihove vrstice zavoljo bolj ilustrativnega opisa vrivajo drugače umeščeni zapisi. Obdobje, ki ga pokriva izbrano in pregledano časopisno gradivo v začetnih poglavjih, se razteza približno med letoma 1848, ko je v Evropi vrela pomlad narodov, in 1918, ko je razpadla dualistična monarhija Avstro-Ogrska, ki je bila Slovencem dolga leta institucionalna domovina. Še zlasti v začetnem obdobju narodnega prebujenja je kranjska klobasa priljubljena tako kot jed naroda kakor

* Veronika Zavratnik, mag. etnologije in kulturne antropologije, doktorska študentka na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in raziskovalka na Fakulteti za elektrotehniko, Laboratorij za telekomunikacije, Tržaška cesta 25, 1000 Ljubljana; veronika.zavratnik@fe.uni-lj.si, veronika.zavratnik@gmail.com.

tudi kot predmet njegove prebujajoče se narodne zavesti, na kar se osredinjata poglavji, ki sledita avtorjevemu kratkemu uvodnemu pojasnilu.

Poglavje 'Ostrupljenje s klobaso' razkriva, kako močno slovenska je bila kranjska klobasa v obdobju, ko med Slovenci razlika med »narodnim« in »nerodnim« (str. 18–19) še ni bila prav dobro znana, »slovensko« pa je vendarle postajalo vse bolj pomembno. Z usmeritvijo na družbeno in kulturno raven življenja literarni in časopišni izrezki govorijo o kranjski klobasi predvsem v presežnikih, kot o glavni znanilki vsega dobrega, kar premore slovenski narod. Nadalje zato niti ne presenečajo razburjenja, ki so jih povzročale klobase, ko so se pod imenom kranjske oziroma *Krainerwurst* prodajale v kolodvorski restavraciji v Gorici, pa ne po vsebini, ne po dolžini in ne po okusu »naši« kranjski klobasi niso segale niti do kolen. Konflikti z Nemci in Italijani, ki jim je povod dala kranjska klobasa, sploh niso bili tako redki in so prinesli celo poziv k bojkotu kranjskih klobas slovenskih proizvajalcev, ki je svoj odmev našel tudi v časopisju izseljenske skupnosti v ZDA. Umeščenost kranjske klobase v obravnavanem časovnem obdobju je mogoče povzeti z oglasom v tržaški *Edinosti*: »Svoji k svojim!«, kot je leta 1898 tam naznanjal slovenski gostinec (str. 27).

V isto časovno obdobje umeščeno naslednje poglavje, 'Moja politika je kranjska klobasa', se osredinja na politično življenje kranjske klobase in veliko več pove o odnosih znotraj narodne entitete. Kot avtor zapiše že na začetku poglavja: »kranjsko klobaso so nategovali tako klerikalci kot liberalci, tako naprednjaki kot konservativci, tako mladoslovenci kot staroslovenci, tako, kot bi danes rekli, levi kot desni« (str. 39). *Slovenec*, *Slovenski narod*, *Slovenka*, *Slovenski gospodar*, *Glas svobode* (tj. slovenski časopis v ZDA) in nekatere druge časopisje predstavijo dinamično politične dimenzije, v katero je bila ((ne)hote) vpletena kranjska klobasa in ki se tokrat prav tako razteza izven meja dežele Kranjske. Kljub slavi, ki se

sicer tudi v tej dimenziji drži kranjske klobase, je med ostrejšimi liberalci veliko prepričanje, da ta – s svojimi čistilci vred – pač ne more rešiti narodnostnega vprašanja na Kranjskem. Poglavje postreže tudi z izrezki, ki sestavljajo v celotni monografiji najverjetneje najdaljšo pripoved, povezano z nemško damo Kamilo Theimer, ki so se je zaradi uživanja kranjskih klobas lotile »hude prebavne težave« in ji vrh vsega s tem priskrbele še obtožbo o »umobolnosti« (str. 55). Pripoved se nato v Slovincu in Slovenskem narodu razvija v nekaj zaporednih številkah in tudi v preostanku poglavja. Kamilina afera pa ni ekskurz v obskurne pripovedi nekega časa, pač pa dokaz, da se politična krajina ni zedinila niti pri tako vsakodnevnih rečeh, kot je kranjska klobasa. Oziroma: kranjska klobasa ni nič manj pomembna kot politične razprtije tistega časa.

S poglavjem 'Za pol kranjske klobase prodam vse njegove pesmi s talentom vred' avtor dogajanje premakne v čas med prvo in drugo svetovno vojno. Kranjsko klobaso v drugačnem narodnostnem okolju predstavi tudi v novih kontekstih: na veseljaških, brezskrbnih dogodkih, zabavnih (družabnih) igrah in vzporedno še v povezavi z literarnimi deli, literati in gledališkimi predstavami. Prvo skorajda izključuje kakovost drugega in tako se kranjska klobasa – vsaj na časopisnem papirju – velikokrat znajde »na drugi strani zidu visoke kulture« (str. 76). Hkrati pa je kranjska klobasa neustavljivo postajala del množične kulture in tako temu obdobju nista bila tuja niti ideja o tem, da bi tistemu, ki si je kranjsko klobaso izmislil, veljalo postaviti spomenik, niti prepričanje, da si klobasa zasluži celo po-sebi-imenovano ulico. A če ostanemo iskreni in zvesti zapisanemu v *Klobasanju*, je poveličevanje kranjske klobase najbolj prisotno na ravni »nehlinjenih« kulinarčnih užitkov.

V naslednjem poglavju, 'Kranjske klobase imajo seveda tudi svojo tujsko-prometno vrednost', bralec še vedno ostaja v obdobju kraljevine Jugoslavije, se pa vztrajno pomika k njenemu koncu. Tokrat se avtor ustavi zgolj pri

klobasah kot takih; brez večjega pretresanja narodnostnih konceptov in pomenov ostaja v polju kulinarike. Prek reklame za in svarila o Urbasovih kranjskih klobasah v Ljubljani se bralec seznanja s (proti)propagandnimi kampanjami, ki so, kar se klobasarstva tiče, s preizpraševanjem vsebine in kakovosti precej razburile ljubljansko potrošniško sfero. Vsebina in poreklo kranjske klobase, tako se izkaže, sta postala neproblematična šele s pridobitvijo evropskega simbola kakovosti Zaščitena geografska označba.

V poglavju 'Prelom s staro miselnostjo, da je gost zadovoljen, če dobi kranjsko klobaso in liter vina' avtor dogajanje zapelje v obdobje socialistične Jugoslavije (1945–1991). Tu je prvič podrobneje predstavljena nekoliko spremenjena pomenska vsebina kranjske klobase. Kot avtor znova dokazuje, ta ni neobčutljiva za spremembe, ki jih prinašajo nova (družbeno-politična) obdobja. Čeprav je bila kranjska klobasa še naprej močno prisotna v časopisih, pa se je pojavljala predvsem na prireditvah, (športnih) tekmovanjih, izletih in drugih množičnih dogodkih. Še vedno so ji pripisovali vlogo narodnega označevalca, pa vendarle v veliko manjši meri; »nastopilo je obdobje zapovedanega napredka, ko je bilo tradicijam namenjeno predvsem, da se jih pozabi« (str. 124). Kranjska klobasa na nek način predstavlja antitezo prej zapovedanemu napredku in ravno zaradi povezave s preteklostjo se je v novih časih trdovratno drži prijetni pridih nostalgije. Obledelo slavo kranjskih klobas je mogoče spremljati tudi skozi pogled časopisja izseljenskih skupnosti v Amerikah, kjer ji je odmerjeno neposredno povezovanje s partijskim režimom. Kot bi bilo mogoče sklepati iz pojavnosti kranjske klobase v tem obdobju, ta še zdaleč ni stopala v ospredje političnih in drugih pomembnih razprav, pač pa je zakorakala v dobo, ko se je znašla v prodajalnah na ulicah in postala neke vrste *fast food*.

V poglavju pred sklepnim ('I feel kranjska klobasa') se avtor prek besed o kranjski klobasi dotakne aktualnih

družbeno-političnih problematik v obdobju samostojne Slovenije – odnosa do prebežnikov, meddržavnih odnosov s Hrvaško (ki se dotikajo tudi zaščite imena kranjska klobasa) – (bolj kot ne) bistvena vloga pa je odmerjena t. i. kozmo(kranjski) klobasi. Sunita Williams, »ameroslovenska astronautka« (str. 160), je kranjsko klobaso decembra 2006 ponesla v vesolje, o čemer se je slovensko časopisje na široko razpisalo. Pomembno je, da pri tem ne gre za preprosto opisovanje potovanja v vesolje, pač pa v veliki meri (znova) za opevanje dosežkov slovenstva. Kranjska klobasa je za Slovence dosegla največ, kar je lahko – ponesla jih je celo do vesolja. Sprehod skozi dobrih 150 let kranjske (oziroma slovenske) zgodovine s

kranjsko klobaso pod pazduho je zagotovo precej – kot prizna že Mlekuž – neresna oblika zgodovinopisja. Avtor se, kakopak, zaveda, da celotnega zgodovinskega konteksta iz zbranih drobcev ne more izluščiti, a s primerjavo sočasnega, (politično in ideološko) različno usmerjenega časopisja se kontekstualni umestitvi bistveno bolj približa. Namen *Kranjskega klobasanja* pa vendarle ni samo in zgolj analiza medijskega/časopisnega diskurza; v marsikaterem oziru gre za potrjevanje tega, kar Mlekuž utemeljuje že s svojimi predhodnimi deli (npr. Mlekuž 2008): hrana (kot del materialne kulture) ima zmožnost delovanja in vplivanja ter je aktivni tvorec (tudi) zgodovine, pa naj se sliši še tako neresnično in nemogoče.

Kranjsko klobasanje ni faktografska zgodovinska knjiga, ki uči o pomembnih dogodkih (pol)preteklosti; je bolj razlaga tega, da (slovenski) narod ni sestavljen le iz množice ljudi, ampak »iz zmešnjave vsega mogočega – ljudi in neljudi« (str. 16). *Klobasanje* je torej prikaz razumevanja materialne kulture izven prevladujočih, na ljudi osredinjenih pripovedi, ki osrednjo vlogo odmeri hrani in njeni aktivni, konstitutivni vlogi v ustroju vsakdanjega življenja.

Literatura

MLEKUŽ, Jernej: *Burek.si?!: Koncepti, recepti*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2008.

MLEKUŽ, Jernej (ur.): *Venček domačih: Predmeti, Slovincem sveti*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015.

ANDREJ BRENCETA, MONIKA SIMONIČ ROŠKAR: *Zgodba o goricah in vinu: Vinogradništvo na slovenskem Štajerskem in način življenja v Halozah od pojava trtne uši konec 19. stoletja do let po drugi svetovni vojni*.

Pokrajinski muzej Ptuj Ormož, Ptuj 2017, 191 str.

Leta 2017 je izšla knjiga Andreja Breceta (tudi kot urednika) in Monike Simonič Roškar s pomenljivim naslovom *Zgodba o goricah in vinu*. Knjigo, ne prvo in ne zadnjo o tej tematiki, je vredno prebrati iz več razlogov. Kronološko in z arhivskimi viri (časopisi, dokumenti Zgodovinskega arhiva Ptuj) na 57 straneh interpretirano je prvo besedilo Andreja Breceta z naslovom 'Ptuj in vinogradništvo na slovenskem Štajerskem od pojava trtne uši konec 80. let 19. stoletja do leta 1941'. Skrb vinogradnikov na slovenskem Štajerskem (s poudarkom na ptujskem okolišu) je bila od 80. let 19. stoletja usmerjena v zatiranje trtne uši in drugih trtnih boleznih, posledično v

uničevanje starih vinogradov in sajenje novih. Pomembno vlogo pri tem so v tem obdobju imeli avstrijski državni organi, v začetku z nemško govorečimi strokovnjaki, pozneje pa že s slovenskimi, ki so kmete in druge pridelovalce izobraževali na terenu. Nova oblika pridelovanja in predelovanja vina je zahtevala več dela in strokovnega (novega) znanja pa tudi razvoj domačih trsnic. Pomembno vlogo pri razvoju in širjenju znanja o vinogradništvu je imela Deželna sadjarsko vinogradniška šola v Mariboru (čeprav v začetku dosegljiva otrokom bogatih kmetov in lastnikov vinogradov). Na Ptujju je bilo več trgovcev in vinogradnikov, ki so uspešno trgovali z

* Jelka Pšajd, univ. dipl. sociologinja kulture in etnologinja in kulturna antropologinja, muzejska svetovalka, Pomurski muzej Murska Sobota, Trubarjev drevored 4, 9000 Murska Sobota; jelka.psjajd@pomurski-muzej.si.

vinom, bili pa so tudi lastniki bogatih vinogradov v Slovenskih goricah in Halozah. Med trgatvijo so iz mest v gorice prihajali s kočijami in z vozovi, naloženimi s posteljno in drugo opremo, ki so jo potrebovali za bivanje v svojih gosposkih zidanicah. Velika nevarnost za vinograde je bila toča in ob splošno znani obrambi s cerkvenimi zvonovi so na spodnjem Štajerskem proti njej streljali z velikimi možnarji, ki so stali v strelni hišici (rekonstrukcija takšnega imajo v ptujskem muzeju). Po propadu avstro-ogrske monarhije je začelo vinogradništvo nazadovati (tudi zaradi izgube enotnega avstrijskega tržišča). Vino je bilo težko prodati po ugodnih cenah (konkurenca dalmatinskih in banatskih vin, proizvodnja šmarnice). Pomembno vlogo za izboljševanje pridelka je imelo leta 1927 ustanovljeno Vinarsko društvo v Mariboru, ki je skrbelo za razvoj vinogradništva. Ker je kletarstvo zaostajalo, so, tudi za boljšo prodajo in konkurenčnost vina (z italijanskimi in madžarskimi vini, ki so jih domači trgovci uvažali in poceni prodajali), prirejali vinske sejme. Med drugo svetovno vojno se je vinogradništvo podredilo vojnim razmeram, po letu 1945 pa novemu socialističnemu sistemu, ki je z razlastitvijo trgovcev in velikih vinogradnikov postavil drugačne temelje.

Monika Roškar Simonič je svoj 132 strani dolg prispevek naslovlila 'Na levo in desno so gorice – tam zori kri naše zemlje'. V uvodu je literarno predstavila svet haloških goric in njenih prebivalcev, pojasnila vsebino, zapisala, da se je dotaknila na Slovenskem skoraj nepoznane etnopsihologije in poudarila osebno zanimanje za čutenje, razmišljanje, odnos do lastnega življenja in okolice haloških viničarjev. Raziskava temelji na nekdanjih ustnih virih domačinov, rokopisih in tiskanih (tudi literarnih) virih. Avtorji, pogosto navajani med besedilom, so: Jože Krivec, Adi Žunec, Stanko Kociper, Anton Ingolič, Jože Križanič, Anton Gričnik. Vsebina in informacije, ki pojasnjujejo ali dodatno razlagajo etnopsihologijo haloškega človeka, so tudi iz del bolj

znanih avtorjev, npr. Ignacija Koprivca, Vinka Möderndorferja in Nika Kureta. V poglavju 'Značaj Haložanov v starejših virih' avtorica zapiše, da so na oblikovanje značaja močno vplivali valovita pokrajina, z njo pogojeno vinogradništvo oziroma delo v vinogradu; starejši pisci pa se strinjajo, da je bil haloški človek iz prve polovice 20. stoletja revež – o vzrokih revščine si niso enotni; nekateri so revnemu Haložanu očitali lenobo, drugi težke gospodarske razmere. Še po nečem je bil Haložan posebež – po svojem prepoznavnem govoru, drugačnem od preostalih slovenskogoriških narečij na ptujskem območju (Zorko 1998: 13). Mlajša avtorica, ki piše o značaju haloškega človeka leta 2001, pa ugotavlja, da so Haloze zaradi lahkomišelnosti, potratnosti ob veselih in prazničnih dogodkih zaslovele kot dežela pijancev; tak sloves imajo še danes.

V obsežnem poglavju 'Haloze – svet bogastva in pomanjkanja' beremo o duhovni in socialni kulturi haloškega prebivalstva. Na eni strani gre za opise šeg prazničnega življenja, delovnih in šeg življenjskega ciklusa (poroka, rojstvo), na drugi pa izrazitega socialnega elementa viničarjev – revščino. Opise zimskih praznikov, pusta in velike noči, delno romanja in trgatve sicer beremo že v *Domačih jedeh in šegah v občini Podlehnik* (Trafela, Brence in Simonič Roškar 2008), vendar so tu razširjeni in dopolnjeni z drugimi pisnimi viri. Ob doslednem sprotne navajanju virov pogrešam navajanje ustnih virov tam, kjer so zapisani s poševno pisavo v narečju, čeprav avtorica v opombi pod št. 44 pojasni, da so imena informatorjev navedena v njenih prejšnjih že objavljenih člankih o Halozah.

Šege haloškega in slovenskogoriškega prostora¹ (oba sta vinorodna, gričevna-

ta in z enako viničarsko zgodovino²) so podobne, izstopajoči in vredni pozornosti pa so *kolomeri*. Še zlasti sproščeni in humoristični so bili Haložani ob *furežu*. (Nepovabljeni) sosed je ves dan od daleč spremljal dogajanje na dvorišču, zvečer v temi pa je skrivoma pustil papir, na katerem je bilo karikirano narisano in s smešnimi besedili komentirano dogajanje okrog klanja svinje. Papir je šel med razposajeno družbo, ki se je na ta račun še bolj zabavala. Zanimivo bi bilo takšen izviren/skeniran *kolomer* videti v pričujoči knjigi, verjetno pa ga na terenu ni bilo več mogoče najti. Značilnost viničarskega življenja je bila velika revščina, zato mogoče ne bi bilo odveč poudariti, da gre pri opisu za šege haloškega prostora, v katerem so poleg siromašnih viničarjev živeli tudi bogatejši posamezniki oziroma lastniki kmetij. Raziskovalka prostor dobro pozna, bralca, ki ne pozna preteklosti haloške pokrajine, pa bi lahko šege (predvsem tiste, povezane s prehranjevanjem) zmotno pripeljale do sklepa, da so siromašni viničarji bogato praznovali. Vredni in slikoviti so socialni opisi revščine haloških viničarjev (lakota starejših in otrok, pomanjkanje oblačil, nehuman odnos gospodarjev do viničarjev, viničarjevo hrepenenje po okušanju vina, ki ga je s trdim delom celo leto prideloval, večkratne selitve iz ene v drugo *viničarijo*, brezdomno življenje starega in bolehnega viničarja ...), skromno, mizerno in težko življenje na haloških gričih, ki je za današnje razumevanje skoraj bizarno.

Zdi se, da se je avtorica zavestno odločila, da o alkoholizmu kot družbenem problemu, ki je bil prisoten v življenju

merijo okrog 80, v širino pa med 15 in 25 km. Narečje Slovenskih goric je slovenskogoriško, njeni prebivalci pa so Slovenskogoričani, ne Slovenjegoričani (glej: Koletnik 2001; Spletni vir 1).

1 Slovenske gorice so ena izmed pokrajinskih enot (poleg Haloz!) Panonske kotline in največje gričevje v Sloveniji, sestavljeno iz nizkih slemen in gričev. Ležijo med Dravo na zahodu in jugu, Muro na severu in vzhodu, reko Gomilico v Avstriji na severozahodu in mejo s Hrvaško na jugovzhodu, v dolžino

2 Viničarska razmerja so značilna za celotne Slovenske gorice (zahodne, osrednje in vzhodne), zato tudi vmesno citiranje Ignacija Koprivca, ki je pisal o viničarskem in skromnem življenju človeka v Slovenskih goricah med obema vojnoma in po drugi svetovni vojni.

viničarjev (pa ne samo tam), ne bo pisala. Po mojem mnenju iz dveh razlogov. Želela se je izogniti stereotipu o Haložanih kot pijancih. Posamezniki so si z alkoholom lajšali težak in siromašen vsakdan, kar je vodilo v še bolj brezupno družinsko življenje. Ker pa je alkoholizem še vedno stigmatiziran in velja za nekaj manjvrednega, je utopično pričakovati, da bi posameznice raziskovalki/raziskovalcu na terenu o tem govorili brez zadržkov, povezanih s sramom.

Bogastvo knjige so številne fotografije, ki jih hranijo Pokrajinski muzej Ptuj Ormož v svoji fototeki in posamezniki na terenu. So dodana vrednost in vizualne informacije za jasnejše razumevanje življenja v Haložah.

Če so bile v preteklosti Haloze skrbno obdelane, danes postajajo zaraščene tudi zaradi neenakosti kmetijske državne politike, ki, kot se zdi, subvencije skrbno namenja ravninskim kmetom ter lastnikom velikih posesti, na hribovite kmetije pa pozablja. Ravninski kmetijski predeli postajajo prebogati (in zaradi preveč intenzivnega kmetijstva zdravju škodljivi), hribovitim in manjšim posestim pa po razdelitvi sredstev in subvencij ostane bore malo za razvoj dejavnosti; kmetijske površine se zaraščajo, depopulacija prostora je velika. Kako naj razumem lanski

kmetijski ukrep (Spletni vir 2), ki manjšim kmetijam dodeljuje takšno višino sredstev, da posamezniku ne zadošča niti za nakup kosilnice, primerne za gorsko ali hribovito košnjo (verjetno osnovno orodje, s katerim zmanjšujemo zaraščenost površin??)? Nič drugače kot tako, da se zgodovina ponavlja; denar je na strani velikih in tistih, ki jim je malo mar za obstanek poselitev (kaj šele za razvoj) hribovitega podeželja.

Po zaslugi³ muzejskih kolegov Monike Simonič Roškar in Andreja Brenceta Haloze ostajajo pomemben in prepoznaten del slovenske dediščine – to si zaslužijo in tja tudi sodijo – zaradi ljudi in pokrajine. Predlagam, da ob branju *Zgodbe o gorica in vinu pijete haložana*. Naj poudarim, da Haložan ni samo prebivalec te pokrajine, ampak tudi iz njega izpeljana priimka *Haložan, Halužan* in polsuho vino *haložan*, ki je:

zvrst skrbno odbranih belih sort žlahtne vinske trte, kjer vsaka prispeva svoj nepogrešljiv kamenček v mozaiku harmonije tega izredno priljubljenega vina. Je visoko kakovostno vino, mladih, svežih trendovskih cuvee-jev, s pridihom tradicije in porekla. Primeren je ob vsaki priložnosti, lepo se druži z vsemi jedmi, v vonju pa spominja

na sveže sadje in belo cvetje, ki se v okusu nadaljuje v prijetno sveže pitno vodo. (Spletni vir 3)

Šaljivo parafraziram z retoričnim vprašanjem: imajo npr. Ljubljančani svoje vino? (Imajo ljubljansko: srajco, ledenko, zrezek, salamo, kongres in vinski sejem. Svojega vina pa ne.)

Viri in literatura

KOLETNIK, Mihaela: *Slovenskogoriško narečje*. Maribor: Slavistično društvo, 2001.

TRAFELA, Bernarda, Andrej Brenceta in Monika Simonič Roškar: *Domače jedi in šege v občini Podlehnik*. Podlehnik: Društvo podeželskih žena občine Podlehnik, 2008.

ZORKO, Zinka: *Haloško narečje in druge dialektološke študije*. Maribor: Slavistično društvo, 1998.

Spletni viri

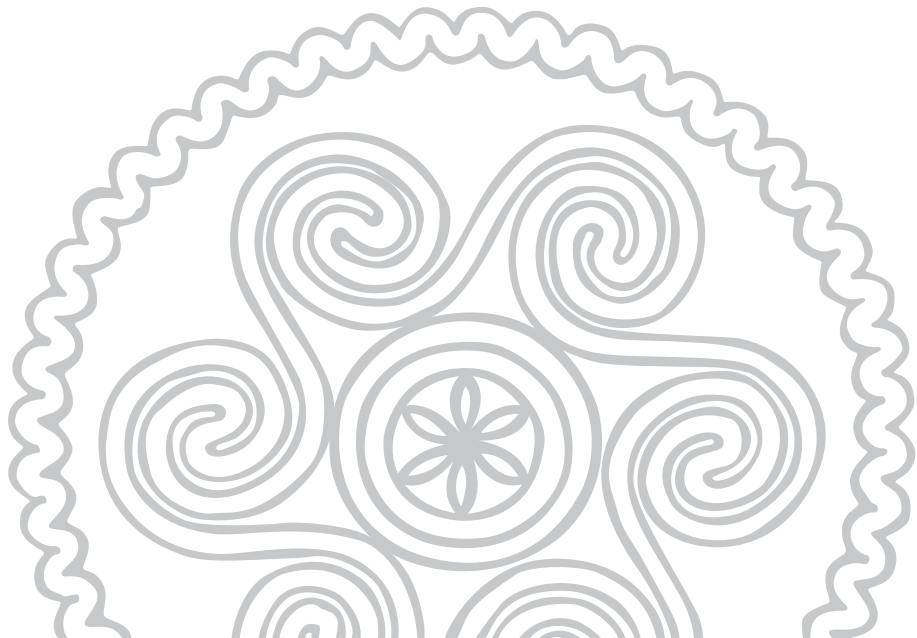
Spletni vir 1: Slovenski pravopis; <http://www.fran.si/iskanje>, 7. 2. 2018.

Spletni vir 2: Javni razpis za podukrep 6.3 Pomoč za zagon dejavnosti, namenjene razvoju majhnih kmetij 13. 10. 2017–31. 1. 2018;

http://www.mkgp.gov.si/si/javne_objave/javni_razpisi/?tx_t3javnirazpis_pi1%5Bshow_single%5D=1350, 7. 2. 2018.

Spletni vir 3: Haložan; <http://www.pullus.si/pdf/?id=000024510>, 7. 2. 2018.

³ Veliko je posameznikov, ki so Haloze naredili (in jih še delajo) prepoznavne na svojem področju, npr. fotograf Stojan Kerbler z opusom fotografij *Haložani* iz 70. in 80. let 20. stoletja; Albin Lugarič, slikar haloške pokrajine in drugi posamezniki ter društva.

JANEZ BOGATAJ: Ni ga tiča čez prašiča!: Kultura kolin na Slovenskem.

Založba Rokus Klett, Ljubljana 2017, 333 str.

Ob koncu leta 2017 je etnolog in umetnostni zgodovinar Janez Bogataj javnosti na ogled postavil še eno svoje delo – monografijo o kulturi kolin na Slovenskem z naslovom *Ni ga tiča čez prašiča!* Vsem, ki že leta, desetletja, spremljamo Bogatajevo raziskovalno delo, je bilo znano, da tokrat zaozkrožuje večletno raziskovalno delo in za tisk pripravlja obsežno študijo o slovenskih kolinah, ki bo prispevala nova spoznanja o tem večinoma zimskem obredju, v katerem se v različnih oblikah in razmerjih prepletata izročilo in vedno hiteči sodobni čas. Janez Bogataj je v monografiji zbral menda vse, kar je bilo znanega, in še več tega, kar ni bilo znanega o kolinah, klánju, fúrežu, koljeriji, mesariji, zabádanju. Koline, ki so praviloma sopomenka za večinoma zimsko klanje enoletnih ali starejših prašičev in svinj, so tudi na Slovenskem in ponekod izven naših meja, kjer živijo Slovenci, še vedno dogodek izrazito družinskega in tudi družabnega značaja s pomembnim deležem bolj ali manj prikrite ritualnosti. Če zakol živali ne vsebuje teh ključnih

vsebinskih sestavin, potem je govora le o zakolu, ki ga danes praviloma opravljajo vzrejna in mesarska podjetja in tudi nekateri kmetje, ki svojo vzrejno dejavnost govedi, svinj ali konj dopolnjujejo še z dejavnostjo predelave predvsem svinjskega mesa v krajevno ali regionalno prepoznavne suhomesne izdelke.

Koline na kmečkem, delavskem ali še kakšnem drugem dvorišču in okolju so tudi še danes pomemben družabni in samooskrbni dogodek v krogu družine, sorodnikov, prijateljev in znancev, ki niso enotnega družbenega ali poklicnega izvora; koline so pogosto naša družbena slika v malem. Ponekod so koline dogodek posebne, npr. izhodiščno gostinske skupnosti in njenih prijateljev, drugod dobivajo turistično-promocijski pomen z namenom ohranjanja lokalne tradicije in turistične promocije različnih vsebin in oblik kulturne dediščine. Tak je »fúrež« na Juneževi domačiji v Rogaški Slatini.

Janez Bogataj nam je v branje tudi tokrat ponudil vsebinsko in likovno dovršeno knjigo s poudarkom na krajevni in pokrajinski raznolikosti kolin. Poleg slogovno zglednih besedil knjiga prinaša tudi podatkovno bogato vsebino, dopolnjeno z raznolikimi povednimi fotografijami, ki jih je avtor posnel v številnih krajih po Sloveniji, v zamejstvu in drugod po svetu, kjer živijo Slovenci. Z njemu prepoznavno fotografijo je vizualno dopolnil vsebino zapisanega in pokazal, kakšna sta vloga in pomen t. i. etnološke fotografije v znanstvenih in strokovnih besedilih. Njegove fotografije presegajo dokumentarno suhoparnost, saj pogosto duhovito dopolnjujejo osrednje besedilo, za kar pa je že po naravi treba imeti smisel za humor, ki ga pri Bogataju ni mogoče nikoli spregledati.

V tej monografiji Bogatajeve fotografije pogosto prikazujejo smrt živali, ki ji ljudje vzamejo življenje zaradi lastnega življenja, v preteklosti pogosto celo zaradi lastnega preživetja. Toda ob smrti živali so fotografsko prikazani in z besedami opisani tudi drugi utrinki iz obredja klanja živali, ki bo prehranila ljudi, prav tako pa tudi številne opazne in prikrite ritualne vsebine, ki so sicer del ustaljenih pravil ravnanj na kolinah, a jih je izostreno raziskovalčevo oko znalo v pravem trenutku in na najbolj prepričljiv način ujeti v fotografski posnetek in vključiti v strokovno neoporečno besedilo. Morda je prav Janezu Bogataju uspelo v svoja besedila najbolj učinkovito vstaviti dokumentarno in še zlasti t. i. dinamično fotografijo, ki bistveno odstopa od strogih etičnih pravil umetniške fotografije, saj prav zaradi takšne svojskosti vsebuje vse ključne prepoznavnosti t. i. etnološke fotografije.

Tako kot povedne fotografije so vsebinsko in slogovno zgovorna tudi njegova besedila, ki se morda komu zdijo poljudna, celo premalo strokovna, saj jih avtor ne obremenjuje s teoretičnim balastom in citiranjem virov za vsako ceno, ampak je v ospredju vedno slogovno tekoče besedilo, ki je zgovorno tudi v izmenjavi kratkih in po potrebi daljših stavkov ter z vsemi nujnimi ločili. Janez Bogataj zna, podobno kot njegov stric, pisatelj in duhovnik Fran Saleški Finžgar, iz preprostih vsakdanjиков in tudi bolj zapletenih praznikov našega življenja izluščiti njihovo vsebinsko žlahtnost in jih z besedilom in fotografijo predstaviti bralstvu in gledalstvu na način, kakršnega bi si želeli obvladati tudi sami, a mu za zdaj še niso kos. Slogovna drugačnost znanstvenih in strokovnih besedil so ena od vrlin, celo prirojenih vrlin Janeza Bogataja, ki nam

* Vito Hazler, dr. etnologije, Na Vovčne 47, 1354 Horjul; vito.hazler@gmail.com.

jih je ustrezno predstavil tudi v svoji najnovejši raziskavi kolin.

Jedro kar 333 strani obsegajoče monografije sestavljajo tri temeljna poglavja, in sicer 'S prašiči skozi čas', 'Klobas za celo vas' in 'Koline – obred družine in skupnosti', v nadaljevanju pa sledijo še 'Jedi in izdelki na kolinah v Sloveniji', 'Koline, zaščitene v Sloveniji in Evropski uniji' ter viri in literatura.

V prvem poglavju se avtor s »prašički« sprehodi skozi čas in predstavlja srečevanja in sobivanja človeka in prašiča na več kot 12.000 let dolgi poti socializacije homo sapiensa. Janez Bogataj je že z obsežnim prvim podpoglavjem 'Razvoj prašičereje', nato pa še z nadaljnjimi podpoglavji 'Raziskave prašičereje, prašičev in kolin', 'Prašič in svinja – pozitivni in negativni živali', 'Prašič, simbol sreče in še česa ...', 'Sv. Anton puščavnik in krače', 'Prašič in koline v literaturi, pregovorih, šegah', 'Prašič in koline v likovni umetnosti, na razglednicah, grafitih, fotografiji in filmu', 'Prašič kot spominek, maskota, igrača', 'Prašič in koline na poštnih znamkah', 'Razstave, muzeji, prireditve in prašiči', ter 'Komentarji in mnenja o kolinah' dokazal, da se moramo tudi obravnave (zgolj) prašičev nujno lotevati predvsem s terenskim delom, pregledovanjem dostopnih virov in literature, tudi takšnih izven etnoloških tematskih okvirov. Vseh teh obsežnih opravil pa avtor nikakor ni mogel postoriti v mesecu ali dveh, ampak so bila za to potrebna leta, celo desetletja trdega dela. V dolgem raziskovalnem obdobju je Janez Bogataj zbral in strokovno obdelal množico različnih pisnih in slikovnih virov, med drugim tudi takšne, ki so jih drugi raziskovalci spregledali ali v njih niso prepoznali vrednosti vira za interpretacijo zgodbe o prašičih. Izkazalo se je, da so prašiči vsestranska »domača žival«, saj jih srečujemo tako na polju materialne, družbene kot duhovne kulture. Svinjo, živo, mesarsko predelano in nazadnje kot del mesnih specialitet prikazano spremljevalko vsakdanjega in ritualnega življenja človeka, je Janezu Bogataju uspelo predstaviti v

vseh bistvenih pojavnih oblikah srečevanj človeka in živali.

V drugem obsežnem tematskem sklopu 'Klobas za celo vas' je Janez Bogataj predstavil tiste oblike etnološke interpretacije kulturnih pojavov, ki so metodološko in metodično izstopajoča prepoznavnost etnološkega raziskovalnega dela in jih druge sorodne humanistične in družboslovne vede večinoma spregledajo ali jih ne vključujejo v svoje delo. S takim celovitim pristopom je znova dokazal pomen in specifičnosti etnološkega raziskovalnega dela, predvsem pa terenskega raziskovanja, brez katerega etnologija ne bi bila to, kar je. S t. i. dinamično fotografijo uspe ujeti najbolj sporočilne trenutke dogajanj, ki tudi zaradi avtorjevih veččin postanejo nadvse pripovedne, zdi se, da celo premikajoče in zvočne. Tak je npr. tudi posnetek na str. 109, ki izžareva večplastnost prizorišča, od neurejene scenografije do prezaposlenega mesarja in poetičnega glasbenika, ki se predaja zvočnosti svoje violine, kar pa bralca/gledalca kaj lahko spravi v smeh, zgrazanje ali celo jok. Podobno večpomenško in razpoložensko moč vsebuje tudi spodnja fotografija na str. 98, kjer se po zaključnem »smodenju« z gorečo žitno slamo del udeležencev kolin posede na prašiča, prekritega s svežo slamo, da pospešijo omehčanje osmोजene kože. In pri tem ni nepomembno, kje kdo sedi ...

V osrednjem tematskem sklopu z naslovom 'Klobas za celo vas' avtor koline s spremljajočimi šegami in navadami predstavlja v slovenskem kulturnem prostoru; zapovrstjo si sledijo predstavitve kolin v Prekmurju in Pobju, Slovenskih goricah, Prlekiji, Halozah, na Štajerskem, v krajih med Celjem in Laškim in v Spodnji in Zgornji Savinjski dolini, v Posavju in Zasavju, na Dolenjskem, v Beli krajini, v Ljubljani in v osrednji Sloveniji, na Ribniškem, Kočevskem in Kostelskem, na Gorenjskem, Notranjskem, Rovtarskem, Idrijskem in Cerkljanskem, na Goriškem, v dolini Soče, v Furlaniji in Benečiji, v Brdih in Vipavski dolini, na Krasu, v Brkinih in v slovenski Istri.

Avtor se je razgledal tudi med Slovenci po svetu in tradicijo kolin postavil tudi v ogledalo sodobnega časa. S temi podpoglavji je tematsko, geografsko, etnološko, jezikoslovno, kulinarčno in še kako drugače zaobjel večino slovenskega etničnega prostora in bralstvu, predvsem pa kulinarčnim sladokuscem predstavil izjemno dediščino kulture kolin in z njo povezanih šeg in navad, ki dajejo tej kulturi specifične značilnosti in lastnosti.

V tretjem tematskem sklopu Janez Bogataj obravnava koline v socialnih razmerjih, v odnosih med družino in družbenim okoljem. Meni, da so bile koline nekdanj glavni družinski praznik, nekateri so jim pripisovali celo značaj največjega hišnega praznika, kar pa po Bogataju danes več ne drži, saj so se razmere spremenile. Koline vse bolj postajajo rutina, opravilo brez nekdanj prepoznavnih prazničnih vsebin in tudi delovnih veččin in znanj. Avtor ugotavlja, da koline posameznih slovenskih pokrajin izkazujejo izjemno raznolikost, ki pa v današnjem času marsikje dobiva nove razsežnosti. Koline postajajo dogodki srečevanj znancev, prijateljev, sorodnikov. Povabilo na koline in zaključno darilo, vrečka s kolinami, so izkaz medsebojnega spoštovanja ter užitkov ob mesnih jedeh in drugi neoporečni »domači« hrani.

Bogataj med drugim tudi ovrednoti položaj prašiča v razmerju do drugih domačih živali, kar je še posebej očitno ob zakolu, ki ima praviloma obredni značaj, kar se npr. kaže z zbranostjo klavcev in tišino prisotnih tik pred zakolom, pozneje pa tudi s poudarjeno osrednjo vlogo klavca oziroma mesarja in njegovih pomočnikov v vseh postopkih klanja in obdelave mesa. Janez Bogataj je nazorno predstavil postopek klanja in vsa spremljajoča opravila v času eno- ali večdnevnega trajanja kolin, saj so del ustaljenih delovnih in obrednih praks družine, pa tudi sorodstvene, sosedske in prijateljske skupnosti, ki so tudi v različnih spolnih sestavah udeležene v dogajanju. S temi in drugimi analizami ter ugotavljanjem skupnih značilnosti in raznolikosti

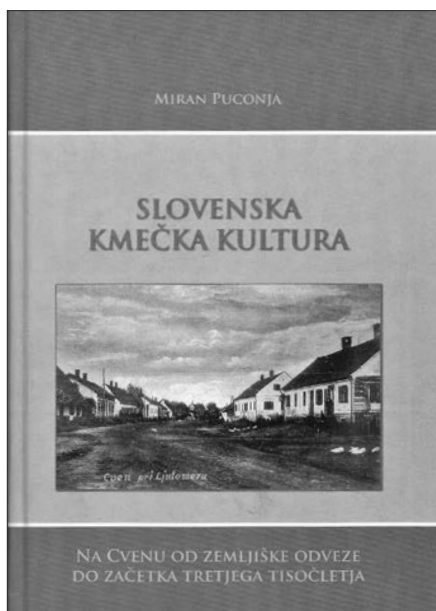
kolon v našem kulturnem prostoru je Janez Bogataj dokazal svojo izjemno sposobnost analitičnega dela in interpretacije, kar je odlika tega izvrstnega etnologa in predvsem odličnega jezikovnega stilista, ki bralstvu predstavi kolone kot vzorčni primer etnološkega terenskega in znanstvenega raziskovanja kulturnih pojavov.

Janez Bogataj svojo monografijo zaključuje s seznamom narečnih poimevananj jedi in izdelkov na kolinah v Sloveniji, ki so dragocena dopolnitev jedrnega dela besedila in obenem napoved novih možnosti etnološkega raziskovalnega dela bodisi v obliki tematskih monografij ali v obliki leksikona in etnološkega atlasa. Številna gesla so

namreč opremljena s tako popolnimi in obsežnimi pojasnili, da avtorja in morebitne sodelavce pozivajo k nadaljevanju in razširitvi raziskav na vsa druga polja etnološke sistematike. Etnologi na Slovenskem – prebudimo se!

MIRAN PUCONJA: Slovenska kmečka kultura: Na Cvenu od zemljiške odveze do začetka tretjega tisočletja.

Tiskarna Klar, Murska Sobota 2011, 448 str.

Monografija dr. Mirana Puconje *Slovenska kmečka kultura*, formalno rečeno, ni bila povsem prezrta. O njej je bilo po izidu pred sedmimi leti objavljenih nekaj predvsem krajših poročil,¹ kar je, glede na temeljitost in

pomembnost knjige na področju raziskovanja slovenske kmečke kulture, dokaj skromen odmev.

V zadnjih desetletjih, odkar v etnologiji vedno bolj prevladujejo sodobne urbane pa tudi antropološke in sociološke teme v meddisciplinarnih povezavah z drugimi strokami, tako temeljitega, dobro poldrugo stoletje zajemajočega raziskovalnega dela s področja ruralne kulture in tradicije nismo dobili. Čeprav obravnava le razmeroma omejen prostor okolice Ljutomera z avtorjevo rodno vasjo Cven v središču, številne ugotovitve veljajo tudi za druge predele države (nekatero primerjavo sprti opravlja tudi avtor), ki jih je, s krajevnimi in z regionalnimi posebnostmi vred, v stoletjih sooblikovala kmečka kultura. Ta vas – njeno zibelko, kot potrjuje cerkvena listina iz leta 1740, predstavlja sedemnajst kmetij s posestmi iz časov fevdalne delitve zemlje («čiste» kmetije so danes samo še tri) – je, še pripominja pisec, večje pozornosti vredna tudi zato, ker »na Slovenskem ni tako tipično panonskega strnjene ob-

cestnega naselja, kot je Cven.«

Miran Puconja se v uvodu sicer zavzema za uporabo oznake ljudska namesto kmečka kultura, a v nadaljevanju vendarle ostaja pri besedni zvezi, ki jo uporablja tudi v naslovu. A šele po tem, ko navede, kako so pojem v svojem času opredeljevali etnologi Rajko Ložar, Boris Orel, Angelos Baš, Vilko Novak, Ingrid Slavec Gradišnik in Slavko Kremenšek ter ob njih še moralni teolog Josip Jeraj in filozofa France Veber in Ludvik Puš, pri čemer nekaterim pritrjuje, z drugimi pa polemizira.

Na koncu avtor še pojasni, zakaj se mu je zdela odločitev za retrogradno metodo pri analiziranju panonske kmečke kulture Cvena ravno pravšnja, ter navede tudi vire, iz katerih je črpal. V prvo vrsto postavlja ustne vire, torej pogovore s še živečimi starejšimi Cvenčani. »O kmečkem življenju« dodaja:

sem marsikaj slišal in doživel tudi v domači kmečki družini od staršev, v pogovorih in stikih s sorodniki, z osebnim sodelovanjem pri velikih poljedelskih opravilih, ko so pri delu, kosilu ali malici posamezni vaški dni-narji in kočarji ter prekmurki

¹ Večina objav je bila v medijih »na obrobju«, s čimer so mišljena malone vsa, zlasti strokovna in predvsem lokalna glasila, ki ne izhajajo v Ljubljani; Izjema je daljša ocena Jelke Pšajd v *Etnologu* (letn. 22 = 73 (2012),

str. 383–386). Tudi v splošnih in strokovnih knjižnicah v prestolnici, vključenih v sistem COBISS, je zabeleženih le kak ducat izvodov.

sezonski dninarji povedali marsikatero resnico o kmečkem življenju.

Ker so bili ustni viri kljub vsemu pomankljiv vir podatkov, je Miran Puconja svojo raziskavo utemeljeval tudi na zapisih v strokovni in časniški periodiki. Za starejša obdobja je moral pritegniti še gradivo, ki ga je dobil v osrednjem slovenskem arhivu v Ljubljani, v mariborskih pokrajinskem in škofijskem arhivu, pri ljubomerskem okrajnem sodišču in župnijskem uradu pa tudi čez mejo v Štajerskem dežel-nem arhivu v Gradcu.

Izčrpnemu uvodu sledijo štirje časovno zaokroženi razdelki, ki pa se ne ravnaajo po kronološkem zaporedju. V prvem razdelku Puconja obravnava obdobje med svetovnima vojnama, drugi seže v čas pred prvo svetovno vojno, tretji prinaša avtorjeva razmišljanja o temeljih preživljanja v današnjem času, četrti pa se spet vrne nazaj, v obdobje nemške okupacije oziroma oblasti v priključeni južni Štajerski ter k odnosom domačinov do Nemcev in njihovih zaveznikov, zlasti Kozakov, pa tudi do partizanov.

Razdelki so razčlenjeni na številna poglavja, ki sistematično prikazujejo vsa področja kmečkega gospodarjenja in analizirajo družbeno življenje na večjih in manjših kmetijah ter v vasi Cven in bližnjih naseljih spodnjega dela Murskega polja. Nekatera poglavja, kot na primer 'Prehrana' in 'Oblačilni videz', so vključena v vse štiri razdelke, kar bralcu omogoča neposredne primerjave. Še nekaj več obravnava istih tem, včasih označenih s podobnimi, a smiselno bližnjimi naslovi, kot so 'Obrti', 'Družinsko-sorodstvene vezi', 'Ljudsko godčevstvo in ljudski plesi', 'Branje in ljudsko gledališče' ter 'Družbeno razlikovanje', se pojavlja v prvih treh razdelkih. V vsakem je avtor posebno pozornost namenil tudi obravnavanemu obdobju oziroma družbenopolitični ureditvi – cesarstvu, kraljevini, socializmu, samostojnosti – in pomembnim razmeram in dejavnostim.

V najobsežnejši prvi razdelek, 'Obdobje med svetovnima vojnama', je

Puconja vključil največ etnološkega gradiva. »V tem obdobju,« poudarja, »smo videli zadnjo kmetško kulturno plast, ki sicer ob siceršnjem vdoru elementov množične kulture ohranja še dovolj ostankov tradicionalne kmečke kulture.« Cvenske kmetije je v tem času – v nasprotju z večino tedanjih vaških socialnih slojev na Slovenskem, katerih položaj je bil ukrojen v meje golega preživetja – postavljala v specifičen ekonomski položaj zlasti »zmožnost celotne samooskrbe in povrhu še ustvarjanja tržnih presežkov. /.../ Do 20 in več hektarjev velike cvenske kmetije so bile pravi proizvodni obrati, na katerih je poleg kmečke družine dobila delo tudi številna kočarska in dninarska delovna sila.« Veliki kmetije so svoj višji družbeni status kazali navzven tudi v razkošnejših bivalnih razmerah in z že kar aristokratskim oblačilnim videzom: »Moški so nosili klobuke in plašče, ženske tudi plašče. Vrhnja plast kmetov je nosila žepno uro. Kadili so cigaro.«

Drugi, kronološko pa prvi razdelek avtor začne s katastrsko razdelitvijo občine Cven, ki najprej pokaže, »da je cvenska kmetija danes povprečno za tretjino manjša od one iz leta 1879«. Ta razvoj se je sicer začel že leta 1848 z zemljiško odvezo, ko so cvenski kmetje postali lastniki zemlje, s čimer so se bistveno spremenili tako njihova gospodarska substanca kot ustaljeni socialni odnosi v družinah. Med značilnostmi zadnje četrtine 19. stoletja navaja še uvajanje železnih plugov namesto lesenih ter ročnih in parnih mlatilnic in žitnih sejalic. Obenem povzema, da je »ta čas še v večji meri poljedelstvo na Murskem polju v primerjavi z dobo med svetovnima vojnama prednjačilo pred živinorejo, izvzemši konjerejo.« Vlogi in pomenu konj je Puconja namenil posebno poglavje o delovanju leta 1909 ustanovljene Zadruga za vzrejo žrebet (ki ima nadaljevanje v prvem razdelku), edinstvene na celotnem ozemlju monarhije.

Za obdobje od 70. let 19. stoletja do konca prve svetovne vojne je bilo značilno tudi narodno prebujanje na Mur-

skem polju, ki ga je spremljalo rivalstvo z nemško usmerjenimi skupinami in posamezniki. Cvenčani so sodelovali že pri organiziranju prvega vseslovenskega tabora leta 1868 v Ljutomeru in pozneje imeli veliko besede tako pri ustanovitvi Bralnega društva ter vaše posojilnice in kmetijske zadruge na Cvenu kot pri utrjevanju Kmečke zveze, ne le telovadnega Sokola in drugih organizacij s (tudi) političnimi programi.

V tretji razdelek – o temeljih preživljanja v našem času (kar pomeni predvsem zadnjih nekaj desetletij) – je Puconja po orisu agrarne reforme in »strahovito brutalne« nacionalizacije ter njenih bolečih posledic seveda vključil tudi poglavja o nastanku in delovanju krajevnih skupnosti, o razvoju turizma in opaznih spremembah v vrednotah kmečke miselnosti. »Kolektivna kmečka duša,« ugotavlja, »se umika novim družbenim oblikam skupnega reševanja problemov, ki so utemeljeni na interesih posameznikov,« uravnava pa ga »začarani krog moderne delitve dela.« Pri čemer se vsa »dosedanja vsestranska dejavnost kmeta reducira zgolj na materialno produkcijo.«

Ob morda nekoliko presenetljivi ugotovitvi, da potrošniška miselnost prehrane kmečkega prebivalstva na Cvenu še ni načela, se je pa z uvedbo zamrzovanja opazno spremenil vsakdanji jedilnik, bolj bodejo v oči novi gradbeni materiali in postopki ter estetski kriteriji pri gradnji novih bivališč. Pod vplivom zahtev po sodobni bivalni kulturi z izvorom v mestnem okolju se namreč povsem izgublja svoj čas samoumevno hierarhično razlikovanje med velikimi kmeti ter želarji in kočarji. Prvi so zidali z opeko, manj premožni pa so uporabljali les, cimper oziroma ilovico. Zlasti v predelu Gomila »so danes nove hiše. Zgradili so jih otroci in nasledniki nekdanjih kočarjev, ki so se sredi 60. let 20. stoletja večinoma zaposlili, koče svojih staršev pa nadomestili z novimi hišami.« In če je avtor v prvem razdelku pisal o materialnih vidikih kmečke duševnosti v letih med prvo in drugo svetovno vojno,

se je tukaj bolj posvetil ustvarjalnim vidikom kmečke duševnosti.

V zadnjem razdelku, posvečenem drugi svetovni vojni, se Puconja zaradi posebnih okoliščin tega časa ukvarja predvsem z zanj značilnimi pojavi. Najprej oriše razmere, ki so sledile prihodu nemške vojske. Slovenskega župana v Ljutomeru so zamenjali z zvestim *kulturbundovcem*, slovenske učitelje so nadomestili nemški, ki jim je bilo zaupano utrjevanje nemške zavezi, čemur sta bila namenjena glavna predmeta, petje in telovadba. Tečaji nemščine so bili obvezni tudi za vse odrasle do 50. leta starosti. Ukinjene organizacije in društva so Nemci nadomestili s svojimi ...

Jeseni 1944, ko je bil poraz Nemčije le še vprašanje časa, se je v Cvenu in okolici bolje organiziral tudi odpor.

Še močneje pa je tisti čas zaznamoval prihod kozakov s številnimi konji, med katerimi jih je kakšnih sto imelo neposreden stik s Cvenom. V Prlekijo so jih poklicali, da bi onemogočili razmah oboroženega odpora in menda tudi zato, kot opozarja Puconja, da bi ljudje videli, kaj so Rusi. Nekaj mesecev pred koncem vojne so se na Cvenu med umikom z Nemci ustavile tudi nekatere madžarske in bolgarske enote.

Avtor obširno poroča o različnih tragičnih pa tudi nekoliko komičnih dogodkih iz tega obdobja. Tak je bil na primer 8. maja 1945 pohod partizanske Prleške čete skozi vas: njeni pripadniki so spotoma po hišah ljudem na silo jemali kolesa, »kot refren pa je občasno zadonela pesem ‚Marširala, marširala kralja Petra garda,‘ ki dovolj jasno iz

pričuje stopnjo gotovosti njihove politične orientacije ...«

V knjigi Mirana Puconje *Slovenska kmečka kultura* je še brez števila tem in ugotovitev, ki jih tukaj ni mogoče niti naštet. Za piko na i dodajmo eno, v kateri je razločno čutiti tudi avtorja, kmeta – filozofa:

Kmečki človek je analitik. Iz premis, porojenih v naravno-konkretnem svetu, razvija sklepanja, ki so odsev realnega gledanja na svet. Kmetov spoznavni proces poteka od opazovanja konkretne danosti neposredne predmetnosti, iz katere raste njegov realistični pogled na svet, vse do abstraktne totalnosti doživljanja idealnega sveta, ki je le posvečena oblika njegovega realnega sveta.

FOLKLORNA SKUPINA DRAGATUŠ: Belokranjske sledi¹

Folklorna skupina Dragatuš, Dragatuš 2017, zgoščenka.

Mogočne in močne so belokranjske sledi v slovenski ljudski kulturi. Te so sorazmerno zgodaj odkrili raziskovalci, ki jih je Bela krajina vedno znova pritegovala zaradi dobro ohranjenega in raznovrstnega izročila, ki mu je od 16. stoletja dala svoj pečat tudi t. i. uskoška kulturna dediščina. Navkljub viharni zgodovini, kljub izseljevanju in gospodarskim krizam in kljub sodobnim globalizacijskim spremembam so Belokranjci vse do danes živeli in ohranjali svoje kulturno izročilo. Ohranjajo ga še vedno kulturno-prosvetna društva in številne belokranjske folklorne skupine. Med njimi je Folklorna skupina Dragatuš, ki letos praznuje svoj častitljivi jubilej – 60-letnico ustanovitve in neprekinjenega bogatega dela. Moderna avdio-vizualna tehnika je skupini in vsem nam omogočila, da je delo skupine dokumentirano, s tem pa ohranjeno glasbeno, pevsko in dediščinsko gradivo Bele krajine. Že ob 50-letnici FS Dragatuš je izšla zgoščenka, takrat s pretežno pevsko in plesno dediščino Obkolpja oz. južne Bele krajine. Za letošnjo obletnico pa je tu zgoščenka, ki

zajema zvoke in sledi celotne pokrajine, ki se bodo ohranjale še naprej in ne bodo le muzejski spomin, ampak živa kulturna substanca s svojo specifično pokrajinsko, etnično in časovno dimenzijo. Za to skrbi FS Dragatuš še s tem, da svojo dediščino prenaša na najmlajše, ti pa jo bodo nekoč spet prenašali na nove generacije.

Izbor pesmi in instrumentalnih melodij na tej zgoščenki raste iz izvajalske tradicije FS Dragatuš, po drugi strani pa so gradivo črpali iz starejših pisanih in tiskanih virov. Prijetno novost pa predstavlja dejstvo, da se je vodstvo skupine lotilo svojih terenskih snemanj in živega izročila Bele krajine od Semiča, Krupe, Talčjega Vrha, preko Dobljč, Dragatuša, Adlešičev, Črnomlja vse do Vinice. Za ljudske pevke in pevce severne Bele krajine oz. semiške okolice pa je značilno, da v svoj pevski repertoar zelo redko vključujejo t. i. uskoške pesmi. Novejši terenski posnetki so narekovali izbor za zgoščenko, ki upošteva celotni pevski repertoar belokranjske ljudske pesmi. To pomeni, da zgoščenka poleg starejših ljudskih pesmi prinaša še nekatere nekoliko novejše, ki so se zasedrale v pevski repertoarje, ker so bile ljudem všeč in jih radi prepevajo. To so pesmi, ki so jih širile tudi različne pesmarice ali šola, zborovodje in ljudski godci. Ljudje so te pesmi sprejeli za svoje ter jih prilagodili svojemu okusu in poetiki, zato so nastale različice, kar pomeni, da tako avtorske pesmi postajajo ljudske. Časovno in vsebinsko širok izbor gradiva na zgoščenki je namenski, saj so pripravljavci hoteli izstopiti iz večnega ponavljanja starih in starejših in že velikokrat izvajanih pesmi. S tem so pokazali, koliko ljudskih pesmi je danes še živih, in da so žive tiste, ki so za pevce in poslušalce še vedno tudi vsebinsko aktualne. Raziskave ka-

žejo prav to, da se ljudsko pesemsko izročilo ohranja le, če zna nagovoriti poslušalce z vsebinsko aktualnostjo. Tak izbor je hkrati še vir in spodbuda drugim pevcem in skupinam pri širitvi svojega repertoarja in ohranjanju pesemske dediščine.

Bela krajina ima, kot preostala slovenska območja, nekaj specifičnih pesmi. Te predstavljajo kakšno tretjino celotnega pevskega repertoarja, drugo odpade na splošnoslovenski repertoar in še nekaj uskoškega ali hrvaškega. To ne pomeni, da pesmi »od drugod« niso belokranjske. So, saj so se tu ustalile, tu živijo in se spreminjajo v skladu z belokranjskimi jezikovnimi, poetičnimi in melodičnimi načeli. Seveda je tudi obratno, saj lahko marsikje drugod po Sloveniji srečamo specifične belokranjske pesmi. Tisto, kar je pevcem všeč, sprejmejo in si prisvojijo.

Sčasoma pevci nekaterim pesmim lahko dajo drugačno namembnost. Vse je odvisno od trenutka, situacije in razumevanja pesemske govornice. Zaradi funkcije neka, tudi zelo lirčna pesem postane delovna, različne pesmi, tudi daljše pripovedne, lahko v celoti ali le v odlomkih postanejo uspavanke. Vsebina in funkcija ljudskih pesmi se ne ujemata vedno. Kratka ljubezenska pesem lahko postane plesna, če se je pela ob ali na plesu. Različno čustveno dožemanje posamezne pesmi lahko sproži poetična govorica sama, ki je že po svojem bistvu prepuščena subjektivnemu dožemanju. V življenjski splošnosti je tudi usoda vsakega med nami nekoliko drugačna ali vsaj drugače videna. In prav tako je tudi v pesništvu. Tudi v ljudskem.

V novejšem času v repertoarjih ljudskih pevcev prevladujejo lirske, predvsem ljubezenske pesmi, zato so najštevilčnejše zastopane tudi na zgoščenki. Izbor obsega še pivske pes-

¹ Besedilo je bilo napisano ob izidu zgoščenke (decembra 2017), a je bilo zaradi pomanjkanja prostora v knjižici ob zgoščenki objavljeno v zelo skrčeni obliki. Tokrat je objavljeno celotno besedilo.

mi in zdravičke, voščilnice, otroške, obredne in domoljubne pesmi, obsmrtnice, uspavanke, šaljive ter stanovske pesmi. Vsebinski in melodični izbor torej presega specifično belokranjsko gradivo, saj je večinoma znan tudi drugod po Sloveniji. Precej vokalnih ljudskih pesmi se »skriva« v instrumentalnih priredbah za ples, kar je logično za skupino, ki oživlja in ohranja predvsem plese in plesne pesmi. Za svojevrstno poživitev pa poskrbi še kombinacija petja z instrumentalno spremljavo. Tudi za instrumentalne melodije velja, da gre za izjemno uravnotežen izbor med belokranjsko godčevsko tradicijo in uskoškim melosom. V preletu izbora, virov in izvajanja pesmi je na začetku plesna pesem *Aj zelena je vsa gora*, obredna pesem, ki so jo nekdanji Črnomaljški peli v kolu na velikonočni ponedeljek. Sama melodija pa je danes že postala ena med najznačilnejšimi »sledmi« Bele krajine. Za otroško ljudsko pesmijo *Sijaj, sijaj, sončece* otroci zapojejo Čuj, škrjančka, ki je po obliki in poetiki novejša umetna pesem izpred 2. svetovne vojne, ki pa se je pevcem z Dobličke Gore tako priljubila, da je postala njihova stalnica in je zato pesem živa še danes. Različne *Jurjevske pesmi* so znane po celotni Beli krajini, tukajšnja različica pa sledi »domači« Župančičevi dopesnitvi, ki jo že dolgo prepevajo dragatuški otroci. S tem so različico vrnili med ljudske in v sklop belokranjskih jurjevskih pesmi. *Ples vil* je splet znanih belokranjskih pesmi (*Kresni Ivan*, *Ustalam sam se u rano jutro*, *Pobeležo pole*) v instrumentalni priredbi za otroške godalke pri Mladinski FS Dragatuš.

Pesem Kresnic je spet ena značilnih »sledí« Bele krajine. FS Dragatuš poje simpatično različico iz domačega kraja z novejšo melodijo, v kateri se pevke in pevci »ne lovijo« več, tako kot je to značilno za starejše adlešičke variante. *Pastirče mlado* na tej zgoščenki je dragatuška različica po vsej Beli krajini znane pesmi, ki se je »priselila« k nam z Balkana in se je v različnih jezikovnih variantah udomačila v Beli krajini. Široko je *Drenopolje* je prva

zvočno posneta pesem. Že leta 1913 jo je v Adlešičih na fonograf posnela ruska folkloristka Linjova, leto zatem pa še domačin Juro Adlešič. T. i. adlešičko različico pojejo tudi Dragatušci. Pesem je ohranila starejši pripovedno-ljubezenski oz. družinski poudarek, medtem ko različice iz Poljanske doline poznajo bolj domoljubni poudarek. Različica hrvaškega izvora se je v Beli krajini spremenila tudi melodično, saj je prvotna, hrvaška različica še v trinajsterskem verzu, tega pa slovenska pevska tradicija ne pozna, zato so ga Belokranjci prilagodili lastni glasbeni tradiciji – distihu osmerca in peterca in s tem pesem melodično »poslovenili.« Med instrumentalnim spletom uskoške pesemske dediščine (*Tamo na Balkanu*, *Pod onom gorom zelenom*) je tudi vokalna *Tihe noči*. Po do sedaj znanih podatkih je pesem nastala v drugi polovici 19. stoletja, po vsej verjetnosti v Bosni. Tam (v Goraždu) je bila zapisana leta 1893, nekaj let pozneje pa še na Hrvaškem (Sinj in otok Hvar). Iz Hrvaške je pesem prišla v belokranjski Predgrad, kjer je bila zapisana leta 1982, v srbski Marindol in na Bojance pa naj bi jo domačini pred drugo vojno prinesli iz Bosne. Izrazito lirski, ljubezenski pesem preseneča z verzom. Ta je epski deseterec, ki je v južnoslovanskem ljudskem pesništvu »rezerviran« za junaške pesmi. Lirskost pesmi poudarja še rima. Pesem je umetnega izvora, a se je zaradi svoje lirčnosti že kmalu priljubila ljudskim pevcem, ki so jo sprejeli v svoj pevski izbor. Pesem *Plovila je galija* je med Beneško republiko nastala nekje v okolici Slunja na Hrvaškem in poudarja tragiko na galejo obsojenega mladeniča, ki v dialogu z dekletom tragiko poudari kot vrhunec pesmi. Belokranjska različica se nekoliko razlikuje. Čeprav še ohranja nesrečo galjota, pa ne ohranja več homersko-pripovedne širine hrvaške različice, ampak se osredotoča na lirčnost, ki prav v lirčnem dialogu dosega svoj vrh. Hrvaški element pa različica ohranja v jeziku pa tudi v verzu – v epskem desetercu. V instrumentalni splet

pesmi pod naslovom *Zora puca* so vključene pesmi iz Marindola in Žuničev: *Zora puca*, *Što bečara u srce udara*, *Gledam bajnu zoru in Išla Anka po vodo*. Slednja je belokranjska različica hrvaške pripovedne pesmi z družinskim konfliktom. Prvotna pesem se je že na Hrvaškem, od koder je prišla v Žuniče, skrčila le na tragični motiv o bratu, ki umori svojo sestro.

Splet pivskih pesmi *Pivaj, uživaj in prepevaj* sodi v železni repertoar dragatuške folklorne skupine, saj jih ta prepeva že od svoje ustanovitve. Naslovna pesem ima zanimiva zgodovino in razvoj. Zbiralec in urednik Karel Štrekelj je domneval, da gre za umetno, avtorsko stvaritev, a je bila pesem že v 19. stoletju tako priljubljena, da je prešla v ljudske pevske programe in se je tam ohranila vse do danes. V pivskih družbah se je začela pojavljati še kot del drugih pivskih pesmi, npr. v povezavi s pesmijo *Nikol ne bom pozabil očeta* (prijatla) svojega. Tako prepletano različico je konec 19. stoletja zapisal Franc Praprotnik v Saleški dolini. Kako z igranjem na ljudske instrumente (violina, glavnik, gudalo, drumlica oz. brundica in »ptiček«) zazvenijo stare melodije, slišimo v spletu *En firkl ure ene tičce*. Več kot stoletje stara zapisa iz Treh far (1890) in Vinice (1909) je FS Dragatuš posredoval dr. Bruno Ravnika.

Pesem *Rožmarin* je zelo tipičen primer, kako priljubljena avtorska pesem postane ljudska. Učiteljica in pesniška sopotnica slovenske moderne Vida Jeraj je poleg drugih pesmi *Rožmarin* napisala v duhu ljudske poetike in ji dodala še melodijo. Na začetku 20. stoletja je pesem naučila svoje učence na Gorenjskem. Postala je zelo priljubljena in kmalu je postala del šolskih pesmaric in glasbene vzgoje. Učenci so jo prepevali še dolga leta po drugi svetovni vojni, sčasoma pa je prešla v ljudske pevske repertoarje, tudi med pevke in pevce z Dobličke Gore, ne da bi pevci sploh vedeli za njeno avtorstvo, kar dokazuje, da so pesem sprejeli za svojo in je postala ljudska.

Za pesem *Lepa Kranjska si dežela* ni mogoče točno ugotoviti, kdaj je nastala, a iz rokopisnih in tiskanih virov se vidi, da je bila v 19. stoletju že zelo razširjena in priljubljena. Štrekljeva zbirka *Slovenske narodne pesmi* prinaša lepo število različic od Koroške do Bele krajine, od Prekmurja do Primorske. Prvotno je bila vojaška pesem, pesem rekrutov, vpoklicanih v cesarsko vojsko. Vsebinske različice kažejo, da so spremljale slovenske vojake, ki so bili vpoklicani bodisi v vojno zoper Francoze, ob koncu 19. stoletja pa so jo peli kranjski Janezi ob odhodu v Bosno. Pesem se je ohranila in jo pojejo še danes. Naša različica je bila posneta leta 2010 na Krupi pri Semiču. Zaradi sorazmerno dolgega življenja, različnih bojev in pokrajin je nastalo nešteto vsebinskih, jezikovnih, metričnih in melodičnih različic, v vseh pa je glavni poudarek na teži in bridkosti slovesa. Zaradi tega splošnega motiva so v začetku 20. stoletja pesem prepevali tudi naši izseljenci.

Med ljudskimi napitnicami in voščilnicami je tudi *Godovna* – voščilnica, ki jo je leta 1931 zapisal folklorist France Marolt v Vrtači nad Semičem. Pesem na novo oživlja FS Dragatuš.

Godčevski štiklc je vzeta iz repertoarja ljudskega godca Rudolfa Bukovca, priredba Primoža Štreklja pa je postavljena za »klasično« glasbeno zasedbo belokranjskega (slovenskega) godčevstva.

Šaljiva ljubezenska pesem *Mati uprašajo svojo hčer* je verjetno nastala na Štajerskem, kjer jo je že v začetku 19. stoletja zapisal Stanko Vraz. Poznajo jo tudi v Medžimurju na Hrvaškem, le

da tamkajšnje različice vsebinsko nekoliko odstopajo od slovenskih. Različica iz Dobljč, ki jo poje FS Dragatuš, sledi slovenskim različicam. Prav tako so ljudski pevci z Dobljč sledili slovenskim različicam v pesmih *Če boš sinka ti rodila* in *Mati ziblje lepo poje*. Dolenjsko različico obsmrtno ljudske pesmi *Zadnja urca bo prišla* so povzele tudi pevke s Krupe, a je bila različica zapisana že konec 19. stoletja v Gribljah.

Ne le slovenske vinorodne pokrajine, ampak vse poznajo šaljivo-pivske pesmi, ki jih na tej zgoščenki predstavlja različica *Ko snoč sem se vračal iz krčme domov* in *Ena štorija*, kot jo pojejo ljudski pevci z Dobljč in okolice. V šaljivki pevci čutijo življenjsko aktualnost besedila in zato ostaja živa.

Zanimiv izbor predstavlja ljudska pesem *Restantska*, ki je bila leta 1957 posneta in zapisana v Ziljah. V ljudskem pesništvu le redko srečamo zaporniško pesem, še zlasti tako, ki je nastala v preteklosti, a je med pevci še danes živa.

Ciganski splet – v katerem ne gre za splet avtentičnih romskih pesmi in melodij, ampak za besedila, ki so jih Slovenci peli o Romih. Največkrat gre za šaljive pesmi in posmehulje, kakršne sta že ob koncu 19. stoletja zapisala Oton Župančič v Dragatušu in Janko Barle v Grmu. V repertoarjih slovenskih ljudskih pevcev pa so tudi pretresljive socialne pesmi o Romih oz. Ciganih. Ljudske pesmi, ki so zajete v *Ciganskem spletu*, so posredovali ljudski pevci z Dobljčke Gore (Če ravno sem ubog Cigan, *Vesela sem Ciganka* in *Svi cigani svetca slave*), z drugimi različicami pa jih združuje to, da pevci v slovensko besedilo hote vpletajo

romske besede, ki jih bodisi zaradi nerazumevanja ali pa zaradi onomatopoi-je prilagajajo svojemu znanju in okusu, pri čemer želijo vsaj nekoliko pričarati »barvo« romščine, na kar kaže tudi pesem *Svi Cigani svetca slave*. Hkrati pa vsak neroden in sprevržen jezikovni »vložek« že sam po sebi lahko učinkuje humorno, saj karikira nekaj, kar nam je tuje, ni naše in je zato zunaj sprejemljivosti našega kulturnega obzorja. Vsebinski prerez belokranjskih sledi končujejo »umirjene« pesmi *Svetlo sonce*, *Aja tutu* in *Angelček*. Ljudski pevci so jih sprejeli in uporabljali kot uspavanke, saj so vsebinsko temu tudi namenjene. Za zadnjo velja, da se je kot uglasbena molitvica zelo priljubila slovenskim ljudskim pevkam in pevcem in je vsaj od konca 19. stoletja del nešteti ljudskih pesemskih repertoarjev po vsej Sloveniji, tako da sodi že kar v t. i. železni repertoar in jo pevci pojo ob različnih prilikah; zato je pesem dobila širšo funkcijo in je lahko tudi pesem slovesa ali meditacija. Različica tudi končuje širok in pretehtan izbor belokranjskih sledi na zgoščenki Folklorne skupine Dragatuš.

Uravnoveženost in nekonvencionalen izbor sta bila glavno vodilo nosilke projekta, gospe Zdenke Pezdirc in njenih sodelavk, sodelavcev ter FS Dragatuš, da pokažejo izročilo, ki je še danes živo in izstopa iz ukalupljenih predstav o ljudskem pesništvu in glasbi kot o zgolj zgodovinskem oz. muzejskem eksponatu. Zgoščenka dokazuje prav nasprotno, dokazuje vselej živo in vselej aktualno ljudsko ustvarjalnost.

ANDREJA BRANCELJ BEDNARŠEK (ur.): Na rovaš!: Belokranjske soseske zidanice in Soseska Drašiči / Communal Wine Cellars of Bela Krajina and the Drašiči Village Community.

Belokranjski muzej Metlika, Metlika 2017, 128 str.

V Ganglovem razstavišču Belokranjskega muzeja Metlika je še do 8. maja 2018 na ogled razstava *Na rovaš!* (Rovaš je bil zapisno sredstvo svoj čas večinoma nepismenih ljudi – vsak član soseske je imel svojega – za označevanje količine izposojenega vina, ki ga je moral dolžnik jeseni vrniti s polovičnim pribitkom v moštu.) Predstavitev stare šege spremlja zgledno oblikovan katalog, izdan kot 6. zvezek zbirke Belokranjska dediščina. Predgovoru urednice sledi časovno prilagojen, leta 1964 napisan zgodovinski oris Jožeta Dularja 'Soseske zidanice v vzhodni Beli krajini'. Andrej Dular se v nadaljevanju posveča predvsem soseski Drašiči, edini od mnogih značilnih belokranjskih vinskih kleti, središč vaške samouprave, sodelovanja in vzajemnega pomoči, ki vse od ustanovitve nepretrgoma deluje še danes. Predstavlja na novo odkrite dokumente te soseske, leta 2012 vpisane v Register nesnovne kulturne dediščine Slovenije, nato pa opiše še njeno delovanje po drugi svetovni vojni s temeljito obnovo, končano leta 2009, ki jo je spremljala tudi obnova vaške cerkve. Povzetke je v angleščino prevedla Nives Sulič Dular, bogato slikovno gradivo pa je iz muzejskega in drugih arhivov.

JELKA PŠAJD: Čez prag me bodo nesli, ko zatisnil bom oči: Smrtne šege in pogrebna praksa Pomurja in Porabja.

Pomurski muzej Murska Sobota, 2017, 302 str.

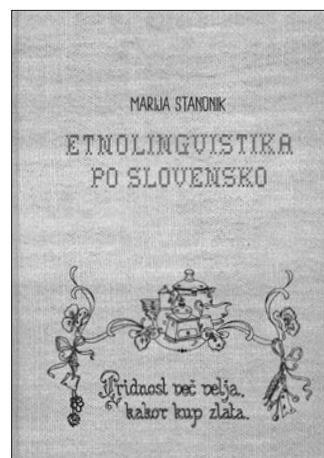
Ob odprtju razstave o pogrebni praksi in šegah Pomurja in Porabja *Čez prag me bodo nesli, ko zatisnil bom oči* je bila decembra 2017 v murskosoboškem muzeju predstavljena tudi publikacija z enakim naslovom, ki z obsegom in vsebino presega običajne razstavne kataloge. Etnologinja Jelka Pšajd, avtorica obeh, je o težavnosti in zapletenosti petnajst let trajajoče raziskave v uvodu v monografijo duhovito zapisala: »Raziskovanje smrtne šege je vse prej kot lahka stvar ...« V Pomurju in Porabju je celo »smrtno resna stvar, saj ima praktično vsaka vas kaj drugačnega, svojega, pa tudi primerljivega, istega: ... pokopališče, če ne celo dve ali tri; gre za različna narečna poimenovanja; gre za verske razlike.« Izsledki, pridobljeni predvsem od informatorjev na terenu, so v knjigi strnjeni v 16 poglavij. Opisujejo lok od odnosa do smrti in pripravljanja na smrt prek umiranja, priprave pokojnega in pogreba do pokopališč, prigod in povedk o smrti kot delu življenja ter razmišljanj o koncu, ki ne more biti zaključek – čeprav smrtne šege ob drugačnem odnosu do smrti in umiranja izginjajo. Slikovne priloge, ki ilustrirajo besedilo, na koncu dopolnjuje katalog z natančnimi opisi predmetov na razstavi.

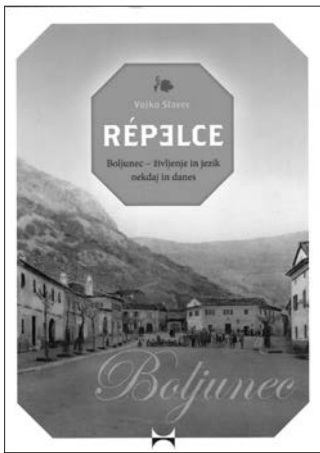
MARIJA STANONIK: Etnolingvistika po slovensko.

Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana 2017, 328 str.

S to knjigo je avtorica, kot pravi, pravzaprav izstopila iz slovstvene folkloristike, saj se ta in etnolingvistika ne pokrivata, temveč dopolnjujeta. Etnolingvistika, rečeno folkloristično, se poglablja zgolj na ravnino teksta, in ker je estetska funkcija zanjo nepomembna, ji pridejo prav tudi druga za etnologijo pomembna besedila. Razmišljanja o etnolingvistiki na splošno in zlasti na Slovenskem je avtorica razdelila v štiri sklope. V prvem z naslovom 'Predzgodovina slovenske etnolingvistike' obravnava nastavke, ki jih označuje kot iskanja in snovanja med rodoljubjem in znanostjo v 19. stoletju. Povezovalna tema drugega sklopa je vprašanje narodne identitete – povezanost jezika in oblačilne kulture v dozorevanju slovenske istovetnosti ter položaj slovenščine v zamejstvu in po svetu. V tretjem sklopu Stanonikova ugotavlja, da se lokalna identiteta na splošno goji bolj kot narodna, kar med drugim spodbuja nastajanje ljubiteljskih narečnih slovarčkov. Tukaj namenja pozornost še temi *genius loci* v prekmurskih folklornih pripovedih in preteklosti njenih rodnih Zirov v luči hišnih imen. Četrty sklop obravnava osebno identiteto in se problemsko, predmetno in metodološko najbolj ujema s poljsko etnolingvistično šolo.

* Iztok Ilich, publicist, prevajalec in urednik, Trebinska 11, 1000 Ljubljana; iztok.ilich@amis.net.

VOJKO SLAVEC: Répálce: Boljunec – življenje in jezik nekdaj in danes.

Založništvo tržaškega tiska, Trst 2017, 352 str.

Malo je krajev, ki bi imeli tako vztrajnega in zlasti v jezikovnih rečeh podkovanega kronista, kot ga je z Vojkom Slavcem dobil Boljunec – še vedno večidel slovenska vas v občini Dolina pri Trstu! Avtor, dolga leta knjigar ter nato upravnik *Primorskega dnevnika* in *Novoga Matajurja*, je podatke o starih rekih ter izrazih za kmečka orodja, živali in rastline, ki so se jih spominjali le še starejši vaščani, začel zbirati že leta 1999 z željo, da ne bi utonili v pozabo. Sprva je nameraval sestaviti le slovar pristnih domačih poimenovanj za vse živo in neživo, nato je delo za nekaj časa opustil, v zadnjih letih pa se ga je z vso vnemo znova lotil in tudi končal. Gradivo je zaokrožil v osupljivo celoto, stkano iz narečnih besed, ki niso sestavljene zgolj iz črk in naglasnih znamenj, saj za skoraj vsako tiči zgodba ... Za pravilno branje jim je Slavec dodal navodila, za razumevanje pa skoraj 70 strani obsegajoč slovar, ki ga z ilustracijami dopolnjuje še 44 tematskih slovarčkov k posameznim poglavjem. Od časa do časa je med dokumente in pripovedovanja drugih vskočil tudi sam s kakšno svojo izkušnjo ali mislijo, kar še poudarja osebno noto knjige.

NUŽEJ TOLMAJER (ur.): Tiha zemlja: Pesemsko izročilo z Radiš in okolice / Liedgut aus Radsberg und seiner Umgebung.

Krščanska kulturna zveza, Celovec 2017, komplet: knjiga 620 str. in 3 zgoščenke.

Za ohranjanje slovenske ljudske pesmi na Koroškem zelo zaslužni kulturni delavec in organizator Nužej Tolmajer je svojim Radišam z okolico posvetil že več publikacij. *Tiha zemlja* je doslej najboljše in, predvsem kar zadeva pesemsko dediščino, najbolj celovito delo, nastalo po več desetletjih zbiranja v besedilih in notnih zapisih ohranjenega tovrstnega gradiva. Zbirko, urejeno v razdelka Radiše in okolica 'Nekoč' in 'Danes', sestavljajo pesmi pesmaric iz različnih obdobjev ter neobjavljene pesmi iz arhivov in s terenskih raziskav. Pri zapisovanju, urejanju ter zbiranju podatkov o omenjenih virih pa tudi o ljudskih pevcih in pevcih sta Tolmajerju največ pomagali Milka Olip in Uši Serainig, notni del je urejeval Egi Gašperšič, za pravilnost zapisov pa je skrbel notograf in oblikovalec Tadej Lenarčič. Tudi v dobesednem pomenu besede – ne le zaradi sproti v nemščino prevedenih razlag in komentarjev – izjemno zgoščena izdaja prinaša toliko gradiva, da bi lahko napolnilo dve zajetni knjigi, natisnjeni v nekoliko večji, lažje berljivi tipografiji in z nekaj več prostora za dragoceno slikovno gradivo. Tudi na zgoščenkah je posnet le izbor, ki sta ga uredila Nužej Tolmajer in Milka Olip.

SANDRO QUAGLIA GUKET: Rezijanski brusarji/Ti rozajanski brüsarji.

Zadruga Most, Odbor C. A. M. A., Kulturno društvo »Muzej rezijanskih ljudi«, Inštitut za slovensko kulturo, Solbica, 2017, 48 str.

Skrivnostna in daljna, čeprav sploh ne tako oddaljena Rezija se ponša s posebnostmi, ki privabljajo vedno več obiskovalcev. Nekatere očarata tradicionalna glasba in ples, mnoge vznemirja jezik, družine pa se najraje napotijo v pred nedavnim odprti »muzej pravljič« v Plocovi hiši na Solbici. V drugem muzeju, malo naprej v opuščeni šoli, je poleg krošnjarstva predstavljena še ena samo za Rezijo značilna dejavnost – obrt potujočih brusarjev. Cvetela je od konca 18. do srede 20. stoletja in Rezijani so bili po njej najbolj znani, čeprav so opravljali tudi druga sezonska dela. Kako domiselno so izpopolnjevali svoje premične delavnice – najprej na lesenih vozičkih, *krěsmah*, nato pritrjene na kolesa in motorje – in kako jih je iskanje zaslužka zaneslo tudi več tisoč kilometrov daleč, je s predmeti, fotografijami in z drugimi dokumenti v muzeju zelo nazorno prikazano. Sandro Quaglia je v pričujoči brošuri, tudi muzejskem katalogu, strnil še vrsto drugih podrobnosti z zgodovinskim pregledom razvoja brusarstva in zapisi življenjskih zgodb nekdanjih mojstrov, ki ob praznikih še vedno radi pokažejo svoje večšine.

Od kolegice Jelke Skalicky smo se poslovili spomladi 2016, ko se je DSEK sestala v OE Maribor.
Foto: Peter Skalar, 18. 5. 2016.

Delovni sestanek DSEK na območju ZVKDS OE Nova Gorica z ogledom obnovljenih slamatih streh v Dolenjih Novakih.
Foto: Mojca Tercelj Otorepec, 20. 4. 2017.

DELOVNA SKUPINA ETNOLOGOV KONSERVATORJEV ZAVODA ZA VARSTVO KULTURNE DEDIŠČINE SLOVENIJE

Poročilo o delu za leti 2016 in 2017

Leta 1982 ustanovljena Delovna skupina etnologov konservatorjev je sprva delovala v okviru Slovenskega etnografskega muzeja, od leta 2003 pa deluje v okviru Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije (v nadaljevanju DSEK ZVKDS) (Tercelj Otorepec 2014: 161). Člani DSEK so: Dušan Strgar, mag. Dušan Štepec (OE Novo mesto), Božena Hostnik in Barbara Klanšek do decembra 2018 (OE Celje), dr. Mojca Tercelj Otorepec, Saša Roškar, Petra Gorenc do aprila 2017 (OE Kranj), Andreja Bahar Muršič, Damjana Pediček Terseglav, Saša Renčelj Škedelj, Boris Mravlje (OE Ljubljana), Jelka Skalicky do leta 2016, Lilijana Medved, Suzana Vešligaj (OE Maribor), Andrejka Ščukovt, Eda Belingar (OE Nova Gorica), Eda Benčič Mohar (OE Piran) in mag. Zvezdana Koželj (SS SRI – skupne službe, služba za razvoj in informatiko).

Delovna skupina etnologov konservatorjev se je leta 2016 sestala na osmih delovnih srečanjih, in sicer v območnih enotah Novo mesto (v nadaljevanju OE), Piran, Ljubljana, Maribor, Nova Gorica, Kranj, Celje in decembra v Ljubljani, na OE Ljubljana. Posebej omenjam delovni sestanek v OE Maribor, ki ga je še zadnjič pred upokojitvijo vodila kolegica Jelka Skalicky. Ob tej priložnosti smo obiskali obnovljeno gotsko cerkev na Ptujski gori, kjer nam je predstavila rezultate svojega dolgoletnega dela pri obnovi trga pred cerkvijo, in si ogledali nekaj obnovljenih stavb v Prekmurju in Mariboru.

Spomladi 2016 se je vodstvo DSEK z namenom priprave kriterijev in metod vrednotenja kulturne dediščine s poudarkom na stavbni dediščini sestalo v Ljubljani pri generalnem konservatorju, doc. dr. Robertu Peskarju. Dogovori o poenotenju vrednotenja kulturne dediščine niso imeli večjega učinka, saj je to naloga posameznih strok oziroma disciplin, katerih predstavniki so zaposleni na interdisciplinarno zasnovanem Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Namen tako zasnovanega dela je, da predstavniki posameznih strok (etnologije, arheologije, arhitekture, krajinske arhitekture, zgodovine, umetnostne zgodovine in drugih) sodelujemo pri skupnem in večdisciplinarnem delu.

DSEK je leta 2016 vodstvu Zavoda predlagalo oživitvev nekdanjega projekta *Mreža muzejev na prostem, eko-muzejev in drugih možnih načinov varovanja kulturne dediščine na Slovenskem*; pobuda ni bila realizirana. Kljub nekaterim obstoječim muzejem na prostem (MNP), kot so: Rogatec, Pleterje, kmečki dvor Žuniči, nastajajoča Rangusova domačija v Klenoviku, eko-muzej v Domžalah v navezavi na slamninarsko dediščino, *in situ* ohranjene Sečoveljske soline, Šentrupert na Dolenjskem z Deželo kozolcev, nekateri zasebni ter manjši muzeji in podobno, država še vedno nima posluha za varovanje tovrstne dediščine. Ta način varovanja še do danes ni vključen ne v *Nacionalni program kulture niti v Strategijo varstva kulturne dediščine*, ki ju pripravlja Ministrstvo za kulturo RS.

* Mojca Tercelj Otorepec, dr. etnoloških znanosti in univ. dipl. sociologinja kulture, predsednica DSEK ZVKDS, konservatorska svetovalka, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Kranj, Tomšičeva 7, 4000 Kranj; mojca.tercelj@zvkd.si.

V letu 2016 je DSEK obravnavala elaborat o *Navodilih za enostavne objekte ter posege*, leta 2015 pripravljenem v okviru prostorskih aktov in varstva kulturne dediščine, ki jih je v skupno besedilo strnila kolegica mag. Zvezdana Koželj. Vodstvo Zavoda se na elaborat do danes še ni odzvalo. Leta 2016 smo se v skupini lotili tudi popisa registriranih sušilnic za sadje, hmelj in der, in to na območju celotne Slovenije oziroma vseh sedmih regijskih enot zavoda. Podlago za izvajanje popisa je kolegica Saša Roškar iz kranjske območne enote pripravila v skupnem »oblaku« (ang. *Dropbox*), kamor smo vpisovali posamezne registrirane sušilnice. Delo smo nadaljevali tudi leta 2017. Zavod je vzpostavil bazo podatkov, kamor je na skupni strežnik vključil tudi popisne liste. Do konca leta 2017 smo zbrali 426 enot registriranih sušilnic za sadje, med njimi prevladujejo vpisi iz ljubljanske in goriške enote Zavoda. Nekaj vpisov še manjka in bodo dopolnjeni v letu 2018. Skupina je vodstvu predlagala tudi knjižno izdajo *Kataloga registriranih sušilnic za sadje, hmelj in der*. S knjigo, ki bi izšla v evropskem letu kulturne dediščine in ne bi bila namenjena le strokovni javnosti, temveč predvsem širšemu krogu ljudi, bi prebivalce Slovenije motivirali za večjo skrb za tovrstne stavbe. V zgodovinskem razvoju predelave sadja in hmelja so bile namreč pomemben del gospodarjenja na agrarnih območjih. Obenem bi, tudi z namenom izboljšanja slovenskega gospodarstva, povečali znanje o vzgoji starih sadnih drevesnih sort in predelavi sadja. Med drugim je DSEK med 11. in 13. 10. 2017 v Krškem pripravila tudi mednarodni posvet slovenskih in hrvaških etnologov konservatorjev z naslovnima temama *Upravljanje s kulturno dediščino: Od vrednotenja do interpretacije / Upravljanje kulturnom baštinom: Od valorizacije do interpretacije*. Posvet je na slovenski strani koordiniral mag. Dušan Štepec v sodelovanju z Mestnim muzejem Krško, dr. Heleno Rožman in s hrvaškimi kolegi konservatorji, predvsem z Ano Mlinar z Ministrstva za kulturo Republike Hrvaške. Z referati so se vključili tudi nekateri člani DSEK. V letu 2018, ki je leto evropske kulturne dediščine, bo izšel tudi zbornik na posvetu predstavljenih referatov. Na zadnjem sestanku, decembra 2016, je DSEK – ker smo prejeli vprašalnik o mnenju oziroma uporabi zakona v praksi – obravnavala tudi načrtovano spremembo *Zakona o varstvu kulturne dediščine* (ZVKD-1, Ur. l. RS, št. 16/2008). DSEK meni, da bi moralo vodstvo ZVKDS konservatorjem-etnologom kot tudi drugim konservatorjem z ZVKDS in iz območnih enot prav tako omogočiti izdelovanje analitičnih delov konservatorskih načrtov (KN – za posamezne fizične obnove kulturnih spomenikov, pogosto tudi dediščine) in konservatorskih načrtov prenove (KNP – prostorski akti), saj regionalni in pristojni konservatorji najboljše poznamo dediščino in spomenike na območjih, kjer delamo. Omenjeno pobudo sem s predlogom, da se vključi v strategijo dela na Zavodu in v območnih enotah, posredovala generalnemu direktorju Zavoda. Poudarjena

pereča vprašanja se nanašajo na veljavnost registra kulturne dediščine v prostorski zakonodaji in občinskih aktih, ki pa veljajo le za vpise do leta 2008. Za poznejše vpise je tako registrirana dediščina le priporočilo in je lokalnim skupnostim ni treba vključiti v svoje prostorske akte.

Drugo vprašanje je povezano z izvajanjem 31. člena *Zakona o varstvu kulturne dediščine*. Postopek »odstranitve dediščine ali spomenikov s kulturnovarstvenim soglasjem za raziskavo in odstranitvijo dediščine in/ali spomenikov« vodi izključno pristojno ministrstvo, ki pri odločanju za izdajo soglasja upošteva le gradbeno izvedeniško mnenje oziroma trenutno gradbeno stanje, drugih meril, zaradi katerih je bila dediščina vpisana v register, pa ne. Nenaavadno je, da je konservator v tem primeru nadzorni organ, ki nadzoruje rušitev in ob tem lahko »rešuje« le morebitno vredno stavbno pohištvo ali posamezno premično kulturno dediščino – predmete oziroma stavbno opremo. Glede na to, da so temeljne naloge konservatorjev evidentiranje, valorizacija, kategorizacija, izdelava različnih strokovnih podlag, tudi za pripravo odlokov o razglasitvi kulturnih spomenikov, vodenje konservatorskega nadzora pri obnovah kulturne dediščine in spomenikov, je v primeru odstranitve dediščine potrebno le konservatorsko spremljanje odstranitve (?). Tak način dela konservatorjev ni usklajen s temeljnim poslanstvom konservatorjev Zavoda, ki je ohranjanje kulturne dediščine in spomenikov. Omenjeno ministrstvo pristojne službe za varstvo kulturne dediščine za strokovno mnenje niti ne zaprosi niti ga ne upošteva. V odločbi je sicer zapisana zahteva investitorju, da mora na pristojni zavod 30 dni pred odstranitvijo poslati arhitekturne izmere, kar investitorji pogosteje spregledajo, dediščino in/ali spomenik pa porušijo brez izpolnitve omenjene zahteve. Tako se na Slovenskem pogosto »rešuje« registrirano kulturno dediščino, ki se je arhivsko ne da varovati. Po drugi strani arhivsko varovanje ni varovanje. Je le varovanje podatkov in projektov arhitekturnih izmer o nekdanji dediščini slovenskega ozemlja (!).

Leta 2017 je DSEK pet delovnih sestankov združila s terenskim delom, ki so jih vodili pristojni etnologi konservatorji, in teoretičnim delom, ki ga je vodila predsednica DSEK ZVKDS. Kot skupina smo podprli predlog ZVKDS, OE Maribor o podelitvi Steletove nagrade za življenjsko delo kolegici Jelki Skalicky; predlog je bil žal zavržen. Prvi sestanek, ki je bil na območju OE Piran, je na terenu vodila kolegica Eda Benčič Mohar. Z lastnico, gospo Ondino Reja, smo si ogledali obnovljeno hišo Vrešje z okolico v Krkavčah; danes je to Živi muzej Krkavče, ki ga želi lastnica razglasiti za kulturni spomenik. Obiskali smo domačijo z mlinom v Maršičih 11 in 12, ki je kulturni spomenik lokalnega pomena. Z družino Pavlič, ki na domačiji skrbi za programe, smo pregledali stanje stavb. Spomenik ima obnovljeno zunanost, notranost lastniki postopoma obnavljajo z lastnimi sredstvi in s sodelovanjem odgovorne konservatorke. Na območju

OE Ljubljana smo s kolegico Damjano Pediček Terseglav pregledali stanje nekaterih vodnih naprav na Notranjskem, v Žerovnici: Veselovo žago in mlin, Mekavčev mlin z žago, Krkotovo žago in mlin, v Lipsnju pa Žago na žagi. Na območju ZVKDS, OE Maribor nam je kolegica Liljana Medved predstavila zunanjščino domačije Renkovci 91, med letoma 2011 in 2014 obnovljeno v okviru ukrepa 323, Ministrstva za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano; domačijo družina Reuter iz Vizor pri Novi Cerkvi uporablja v počitniške namene.

V Turniščah smo si ogledali domačijo Polanšček, ki je v lasti Občine in jo ta preureja v dnevni center starejših občanov. Gotsko cerkev z romansko zasnovo nam je predstavila kolegica Jelka Skalicky. Z avtorjem obnove nam je predstavila poslikave v cerkvi in obnovo novejšega dela cerkve, zgrajenega v drugi polovici 19. stoletja. Z Liljano Medved smo si ogledali še Horvatovo klet v Strehovcih in razgledni stolp Vinarium v Dolgovaških gorica.

S kolegico Andrejko Ščukovt smo si v Spodnji Idriji in na Cerkljanskem ogledali nekatere novejšje obnove z območja OE Nova Gorica. V okviru projekta Preticons – programa čezmejnega sodelovanja med Slovenijo in Italijo med letoma 2007 in 2013 so upravitelji domačije Šturmajce v Gorenji Kanomlji 43 s sodelovanjem odgovorne konservatorke v hiši izvedli nujna investicijsko vzdrževalna dela. Predstavili so nam izvedena vzdrževalna dela in prikazali eno od ponudb – peko kruha. Na domačiji v Dolenjih Novakih, ki stoji na območju Partizanske bolnice Franja, nad sotesko Pasice, je konservatorki uspelo z interventnimi sredstvi Ministrstva za kulturo v petih letih zamenjati dotrajano slamnato kritino na vseh objektih domačije.

S petim srečanjem na Radovljiškem smo končali terenske sestanke na območju OE Kranj. S Sašo Roškar si je skupina ogledala Mrakovo domačijo na Rečici ob Bledu, ki je bila razglašena za kulturni spomenik lokalnega pomena in jo je Občina pred leti odkupila. V tako vzpostavljenem javnem objektu se načrtuje muzejska predstavitev blejskega načina življenja s predstavitvijo zgodovine Mrakove domačije. Na terenu je odgovorna konservatorka predstavila raziskovalne metode, ki jih je izvedla s sodelovanjem konservatorke-restavratorke mag. Eve Tršar Andlovic, Bernarde Jesenko Filipič in mag. Petre Gorenc (takrat pripravnice za konservatorski poklic) z ZVKDS, OE Kranj. Pridružili so se nam tudi sodelavki kustosinji etnologinji iz Gorenjskega muzeja, mag. Tatjana Dolžan Eržen in dr. Ana Beno Vrtovec, ki sta uredili popis premične kulturne dediščine Mrakove domačije, in župan Občine Bled, kolega Janez Fajfar, ki je spregovoril o sodelovanju z Občino Bled pri raziskovanju domačije in svoji vlogi pri obnovi. Kolegica Saša Roškar je predstavila tudi hišo v Bodeščah 12, rezultate raziskovalne naloge in konservatorski načrt Gea consult d. o. o. iz Škofje Loke. V hiši živijo različni ljudje in še ni v postopkih obnove.

Avtorica pričujočega prispevka sem kolege popeljala v Ovsišje pri Podnartu, kjer je v celoti ohranjena Golijeva domačija, kulturni spomenik iz leta 2010, enako na območju občine Radovljica. V okviru izdanih kulturnovarstvenih pogojev je bila leta 2017 izdelana arhitekturna izmera oboda stavbe z ostrejšem in s tlorisi. Izmere sta izdelala Irena Potočnik, konservatorska svetovalka, univ. dipl. inženirka arhitekture z Oddelka za arhitekturo Konservatorskega centra ZVKDS, in Jon Grobovšek, univ. dipl. inženir arhitekture, konservatorski svetovalec z ZVKDS, OE Kranj s sodelovanjem odgovorne konservatorke. Z namenom nadaljnjih posegov med načrtovano celovito obnovo domačije je sodelavka dr. Renata Pamić z ZVKDS, OE Kranj poleti 2017 pregledala stanje lesenih delov stavbe in delno zidovja. Stavbo smo jeseni 2017 pregledali tudi z generalnim direktorjem Zavoda, Jernejem Hudolinom, in vodjem OE Kranj, Milošem Ekarjem. Lastnica lahko leta 2018 s projektom kandidira na javnem razpisu za obnovo kulturnih spomenikov v Občini Radovljica ali na drugih obnovi namenjenih razpisih. Treba je opraviti še posebne konservatorsko-restavratorske raziskave notranjih in zunanjih sten ter pregledati lesene dele zgornje hiše.

Tik pred izdajo je tudi *Zbornik referatov z mednarodnega kolokvija Muzeji na prostem in ekomuzeji kot izziv sodobnemu varstvu in popularizaciji kulturne dediščine – Primer Dežele kozolcev v Šentrupertu*. Zbornik bodo v zbirki Dediščina marca 2018 izdali Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, ZVKDS in Zavod Dežela kozolcev. Glavni in odgovorni urednik zbirke Dediščina je doc. dr. Miha Kozorog, urednika omenjenega zbornika referatov pa sta mag. Dušan Štepec in dr. Vito Hazler. V njem bodo objavljeni zaključki posveta, osem prispevkov in transkripcija razgovora na okrogli mizi.

Leta 2017 smo se odločali za nov projekt, ki naj bi bil z ozirom na DEKD 2017 popis vodnih virov. Projekta še nismo začeli izvajati, saj je DSEK predlagal generalnemu vodstvu Zavoda, naj v letu evropske kulturne dediščine najprej izide knjižni *Katalog sušilnic za sadje in hmelj*, ki bo namenjen širšemu krogu ljudi in ne le strokovni javnosti. Leta 2018 se bomo nekateri člani DSEK v okviru Dnevo evropske dediščine (kratica DEKD 2018 ZVKDS) vključili tudi v pripravo *Priročnika o kulturni dediščini*, in sicer za področje etnologije v konservatorski stroki. DSEK ZVKDS je na zadnjem sestanku uredila tudi medsebojna razmerja med delovno skupino etnologov konservatorjev pri Slovenskem etnološkem društvu (SED), ki jo vodi Saša Roškar, in DSEK ZVDKS, ki opravlja povsem druge naloge. Nekaj članov z ZVKDS se je vključilo tudi v skupino pri SED.

Omeniti želim še posebno nagrado, ki jo je leta 2017 prejela kolegica Andrejka Ščukovt iz goriške enote Zavoda. V sklopu osmega natečaja La Fabbrica nel Paesaggio 2017, v sestavi Evropskega in italijanskega združenja klubov Unesco, je 21. 10. 2017 v Folignu (Italija) Šmartno v Br-

dih prejelo mednarodno nagrado za celovito obnovo vasi. Kandidaturo Šmartnega je predlagal g. Adriano Chinni iz Unescovega kluba v Gorici. Pri pripravi predloga mu je pomagala konservatorica Andrejka Ščukovt, ki je nagrado v Folignu tudi prevzela. V obrazložitvi nagrade je zapisano, da je vas Šmartno zgleden primer konservatorske obnove, po kateri bi se morala zgledovati tudi obnova zgodovinskih jeder v Italiji, prizadetih v potresih leta 2016 in 2017. Vsi dosedanji prejemniki priznanj in nagrad La Fa-

bbrica nel Paesaggio so predstavljeni tudi na spletni strani Atlas Landscapefor.

Vir

TERCELJ OTOREPEC, Mojca: Reorganizacija Zavoda RS za spomeniško varstvo z regionalnimi zavodi za spomeniško varstvo (1981): Etnologija in varstvo kulturne dediščine. V: Nataša Gorenc (ur.), *Sto let v dobro dediščine*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2014, 153–165.

Skupinska fotografija udeležencev posveta pred Kulturnim domom v Krškem.

Foto: Zoran Čiča, Krško, oktober 2017.

Utrinek s predavanj na posvetu v Hotelu City v Krškem.

Foto: Zoran Čiča, Krško, oktober 2017.

POROČILO IN ZAKLJUČKI VII. SIMPOZIJA ETNOLOGOV-KONSERVATORJEV SLOVENIJE IN HRVAŠKE 11.–13. oktober 2017, Krško

Mednarodni simpoziji etnologov-konservatorjev Slovenije in Hrvaške, ki so namenjeni obravnavi problematike varstva in ohranjanja t. i. etnološke nepremične kulturne dediščine, že dvajset let potekajo izmenično, enkrat v Sloveniji, drugič na Hrvaškem.¹ Leta 2017 je med 11. in 13. oktobrom v konferenčni dvorani hotela City v Krškem potekal že VII. simpozij, tokrat z naslovom *Upravljanje s kulturno dediščino: Od vrednotenja do interpretacije*. Na njem je bilo predstavljenih 20 referatov, ki so bili razdeljeni v dva tematska sklopa. Obema tematskima sklopoma je sledila tudi daljša in vsebinsko polna diskusija. Organizatorji simpozija so bili Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, njegovi območni enoti v Novem

mestu in Ljubljani, Kulturni dom Krško in Ministrstvo za kulturo Republike Hrvaške, Konservatorski oddelek Zagreb. Izhodišča in program simpozija so pripravili člani organizacijskega odbora: Dušan Strgar in Dušan Štepec z Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območne enote Novo mesto, Boris Mravljec z Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območne enote Ljubljana, Helena Rožman iz Kulturnega doma Krško, Ana Mlinar in Zoran Čiča s Konservatorskega oddelka v Zagrebu. Vzpostavljena dejavnost simpozija je bila tudi razstava z naslovom: *Pilotni projekt lokalnog razvoja »Otok Cres«*. Nova uloga lokalne zajednice: *Preuzimanje odgovornosti za razvoj teritorije vrednovanjem baštine*, ki jo je pripravila Otočna razvojna agencija d. o. o. za učuvanje otočja Cres-Lošinj s projektnimi partnerji. Razstavo, ki se je po simpoziju selila v Mestni muzej Krško, kjer je bila na ogled med 15. oktobrom in 15. novembrom, je simbolično odprla Tanja Lolić, načelnica konservatorskih oddelkov in inšpekcijske službe na Ministrstvu za kulturo Republike Hrvaške. Simpozij se je začel z uvodnimi pozdravnimi nagovori, v katerih so udeleženci nagovorili: Ana Mlinar, stalna članica organizacijskega odbora simpozijev etnologov-konservatorjev Slovenije in Hrvaške, Ana Nuša Somrak, podžupanja občine Krško, Darja Planinc, direktorica Kulturnega doma Krško, Jernej Hudolin, generalni direktor Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Boris Vičič, vodja

¹ Simpoziji etnologov-konservatorjev Slovenije in Hrvaške so rezultat dvajsetletnega sodelovanja strokovnjakov, konservatorjev iz strokovnih služb za varovanje nepremične kulturne dediščine Slovenije in Hrvaške. Simpoziji so zasnovani interdisciplinarno in mednarodno, saj na njih že od vsega začetka sodelujejo strokovnjaki različnih disciplin in držav, poleg Slovenije in Hrvaške še Srbija in Makedonija. Začetnika in pobudnika posvetov sta bila Ana Mlinar s konservatorskega oddelka v Zagrebu in Dušan Strgar z Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Novo mesto, ki sta do te ideje leta 1998 prišla zaradi potrebe po izmenjavi strokovnih pristopov, izkušenj, znanj in dobrih praks. Simpoziji etnologov-konservatorjev Slovenije in Hrvaške so bili doslej v Metliki (2000), Starigradu v Paklenici (2001), Brežicah (2003), Starem gradu na Hvaru (2010), Trenti (2013), Požegi (2015) in Krškem (2017).

* Dušan Štepec, mag. etnološkega konservatorstva, konservatorski svetovalec, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Novo mesto, Skalickéga ulica 1, 8000 Novo mesto; dusan.stepec@zvkd.si.

Ljubljanske območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Tomislav Petrincec, glavni konservator za nepremično kulturno dediščino na Ministrstvu za kulturo Republike Hrvaške, in Tanja Lolić, načelnica konservatorskih oddelkov in inšpekcijske službe na Ministrstvu za kulturo Republike Hrvaške.

V prvem tematskem sklopu z naslovom 'Vrednotenje kulturne dediščine' so predstavljeni prispevki z različnih vidikov osvetljevali problematiko vrednotenja kulturne dediščine v konservatorski praksi. Prvi del sklopa sta moderirali Ana Mlinar in Andrejka Ščukovt, drugi del pa Sanja Lončar in Dušan Štepec.

Dušan Štepec iz novomeške območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije je v uvodnem predavanju z naslovom 'Problematika uveljavljanja enotnega sistema vrednotenja v konservatorski praksi' poudaril potrebo po enotnem in jasnem interdisciplinarnem vrednotenju kulturne dediščine, ki mora upoštevati tudi specifične vidike vrednotenja posameznih strok v varstveni službi. Na podlagi historičnega pregleda razvoja in uporabe meril vrednotenja v varstveni službi je opozoril na neenotno prakso vrednotenja. Enoten in jasen sistem vrednotenja, za katerega se zavzema, je prikazal na primeru Simončičevega toplarja na Bistrici pri Šentrupertu. Opisno ga je vrednotil s pomočjo 13 meril in točkovne matrike, s katero je dodatno numerično ovrednotil in utemeljil vrednost kozolca kot kulturnega spomenika državnega pomena.

Jadran Kale s Sveučilišta v Zadru in kustos Mestnega muzeja Šibenik je v predavanju 'Koliko je obvezujoči čl. 15. Konvencije o zaščiti nematerijalne kulturne baštine?' ('Koliko je zavezujoč 15. člen Konvencije o varovanju nesnovne dediščine') problematiziral določbo 15. člena *Konvencije o varovanju nesnovne kulturne dediščine* (2003). Konvencija govori o pomenu in vlogi dediščinskih skupnosti pri varovanju in upravljanju s kulturno dediščino, predavatelj pa je poudaril večplastnost problematike pri implementaciji te določbe v hrvaški konservatorski praksi na primeru priprave nominacije dediščine gradnje v suhem zidu na Hrvaškem in v Sloveniji na reprezentativni seznam nesnovne kulturne dediščine.

Saša Roškar iz kranjske območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije je v predavanju z naslovom 'Katalog sušilnic – vaja v vrednotenju in tipologiji' predstavila pilotni projekt popisa sušilnic za sadje, lan in hmelj na celotnem območju Slovenije, ki se ga je samostojno lotila delovna skupina etnologov-konservatorjev z Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Na tem primeru je poudarila potrebo po izdelavi celovitih pregledov posameznih vrst podeželske nepremične kulturne dediščine. V pregledih vidi možnost za medsebojno primerjavo istovrstnih objektov, kar je nujno ob vrednotenju dediščine. Register nepremične kulturne dediščine, ki ga vodi Ministrstvo za kulturo, tega namreč ne omogoča.

Sanja Lončar s Filozofske fakultete v Zagrebu je v predavanju z naslovom 'Tradicijska drvena arhitektura i seoska naselja u depopuliranim područjima Hrvatske. Problemi i izazovi pri istraživanju, valorizaciji i očuvanju' ('Tradicionalna lesena arhitektura in vaška naselja na izpraznjenih območjih Hrvaške. Problemi in izzivi raziskovanja, vrednotenja in ohranjanja') predstavila izkušnje večletnega raziskovanja lesene arhitekture in vaških naselij na izpraznjenih območjih Banovine v Sisačko-moslavački županiji v osrednji Hrvaški. Iz omenjene regije so se v 90. letih 20. stoletja zaradi vojne prebivalci množično izseljevali, za seboj pa pustili prazne domove in celotna naselja. Zapuščeni domovi in naselja so v zadnjih dvajsetih letih močno propadli, novi posegi na tem območju pa ne upoštevajo tradicije, zato je območje močno degradirano. Stanje poslabšuje pomanjkanje pravne zaščite in dokumentacije dediščinskih objektov. Avtorica je zato pomembnost izdelave arhitekturne dokumentacije in strokovnih podlag za zaščito najpomembnejše lesene arhitekture in vaških naselij poudarila na primeru dokumentacije za pravno zaščito vaških naselij v občini Dvor in kulturne krajine Zrinska gora; dokumentacijo je pripravila skupaj s kolegi s Konservatorskega oddelka v Sisku.

Estela Radonjić Živkov z Republiškega zavoda za varstvo kulturnih spomenikov v Beogradu je v predavanju z naslovom 'Sepulkralna arhitektura, višeslojnost valorizacije' ('Nagrobna arhitektura, večplastnost vrednotenja') opozorila na vrednotenje nagrobne arhitekture oziroma nagrobnikov, ki nosijo večplastne pomene. Po njenem je treba tovrstno arhitekturo vrednotiti na poseben način, kar je utemeljevala na primeru analize petih zavarovanih pokopališč v Srbiji ter na primeru nekaj posamezno zavarovanih nagrobnikov. Njena analiza je pokazala, da nagrobniki ne pričajo samo o fizičnem prostoru, temveč tudi o socialnih in družbenih razmerah skupnosti, v katerih je bil nagrobnik postavljen. Z analiziranjem nagrobnikov je ugotovila, da ti sporočajo o socialnih odnosih v družbi, položaju žensk, odnosu do otrok, verski zavesti, pa tudi o razvoju jezika in pisave. Ugotavlja, da se ti pomeni v konservatorski praksi v Srbiji pri valorizaciji nagrobnih spomenikov premalo upoštevajo.

Andreja Bahar Muršič iz ljubljanske območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije je predstavila prispevek z naslovom 'Merila vrednotenja in finančne spodbude', v katerem je poudarila izkušnje sodelovanja z lastniki kmečkih objektov, ki so se prijavljali na občinski javni razpis, s katerim Mestna občina Ljubljana spodbuja razvoj in ohranjanje kmetijstva na primestnem območju. Razpis med drugim omogoča tudi obnovo starih kmečkih objektov, ki imajo dediščinsko vrednost in so vpisani v register nepremične kulturne dediščine. Predavateljica je poudarila problematiko vrednotenja objektov, ki niso vpisani v register, bi si pa lastniki to želeli, da bi lahko kandidirali na razpis. Predstavila je nekaj svojih izkušenj in predlogov po-

stopkov za obravnavo tudi tistih objektov, ki so dediščinsko manj vredni, so pa zaradi svoje številčnosti pomembni za ohranitev identitete prostora, saj ga ambientalno bogatijo. Viktorija Momeva Altiparmakovska iz Nacionalne ustanove – Zavoda za zaščita na spomenicite na kulturata i Muzeja Bitola iz Makedonije je v predavanju z naslovom ‘Valorizacija na manastirskata vodenica vo selo Žvan’ (‘Vrednotenje samostanskega vodnega mlina v vasi Žvan’) predstavila primer izdelave elaborata valorizacije vodnega mlina v vasi Žvan v občini Demir Hisar v Makedoniji, ki so ga v varstveni službi izdelali za načrtovano gradnjo ribnika in turističnega kompleksa v njegovi bližini. Na podlagi revalorizacije mlina so v elaboratu pripravili izhodišča in usmeritve za izvedbo projekta tako, da ta ne bo negativno vplival na dediščino.

Marvy Lah iz novogoriške območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine se je v predavanju z naslovom ‘Vrednotenje kulturne krajine v sistemu varstva kulturne dediščine’ osredotočila na problematiko vrednotenja kulturne krajine. Ugotavlja, da se kulturna krajina spreminja zaradi vpliva narave in človeka. Ker se tako v podobi kot rabi spreminjajo tudi njene žive sestavine, za vrednotenje kulturne krajine ne uporablja splošnih meril, temveč je za njeno vrednotenje razvila novo metodo. K temu jo je spodbudilo dejstvo, da je v registru vpisanih že preko 300 kulturnih krajin, čeprav za njihov vpis ni bilo jasnih meril vrednotenja. Enotna metoda vrednotenja, ki jo je razvila na podlagi svojih konservatorskih izkušenj, omogoča ugotovitev dejanskega stanja dediščinskih kakovosti vpisanih kulturnih krajin, strokovno in boljše identificiranje novih dediščinskih krajin, argumentiranje vrednosti zavarovanih kulturnih krajin in utemeljevanje izbrisa posameznih krajin iz registra, ki dediščinskih vrednosti nimajo oz. so jih izgubile.

Ana Mlinar s Konservatorskega oddelka v Zagrebu je v predavanju z naslovom ‘Pozitivni primjer vrednovanja i održivosti tradicijskog graditeljstva u suradnji s Gradom Velika Gorica’ (‘Pozitiven primer vrednotenja in vzdržnosti tradicionalnega stavbarstva v sodelovanju z mestom Velika Gorica’) predstavila pozitivne konservatorske izkušnje projekta obnove tradicionalne stavbne dediščine na Turopolju, ki so ga leta 2014 začeli v štirih turopoljskih vaseh (Mraclin, Buševac, Okuje in Kuče). Značilnost tega projekta je bila, da so projektni partnerji delo na terenu opravljali po posebni in vnaprej pripravljene enotni metodologiji, ki je obsegala popis stanja in obnovitvenih posegov, izdelavo arhitekturnih posnetkov in foto dokumentacije, celovito valorizacijo, izbor objektov za obnovo, izvedbo njihove obnove in promocijo obnovljenih objektov. Lastnikom, zainteresirani javnosti in vodstvu mesta Velika Gorica so z različnimi oblikami promocije poskušali predstaviti kulturno vrednost obnovljenih stavb. Tako so posamezne lastnike uspeli navdušiti za obnovo njihovih hiš, lokalno oblast pa prepričati, da je obnovo objektov fi-

nančno podprla z vsakoletnimi javnimi razpisi za sofinanciranje obnove tradicionalnih hiš na Turopolju.

Andrejka Ščukovt iz novogoriške območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije je v predavanju z naslovom ‘Vrednotenje naselbinskega spomenika na primeru naselja Goče’ predstavila metodo vrednotenja vasi Goče, eno najpomembnejših naselbinskih kulturnih spomenikov na območju delovanja njihove območne enote. Vrednotenja vasi so se lotili na podlagi rezultata posvetovalne ankete iz leta 2011, v kateri je lokalna skupnost domačine spraševala, ali želijo, da Goče ostanejo kulturni spomenik. Ker je bil rezultat ankete negativen, je občina Vipava na varstveno službo naslovila pobudo za umik varstvenega statusa. Novogoriška območna enota je na podlagi te zahteve leta 2012 opravila ponovno, tokrat celovito, vrednotenje omenjene vasi, in sicer po metodologiji numeričnega vrednotenja naselbinske dediščine, ki velja za vpis tovrstne dediščine v register nepremične kulturne dediščine. Na podlagi vrednotenja je ugotovila, da Goče ne izpolnjujejo pogojev za umik varstvenega statusa, zato ostajajo kulturni spomenik.

Vito Hazler,² upokojeni redni profesor z Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, je predaval na temo ‘Wandelbahn-i – kulturna prepoznavnost evropskih termalnih zdravilišč – izziv za vprašanja konservatorskega vrednotenja, upravljanja in funkcije’. Z uporabo časovnih in funkcionalnih meril je ovrednotil dediščinske vrednosti pokritih sprehajališč v termalnih zdraviliščih doma in po svetu. Predstavil je v konservatorski praksi spregledane objekte, ki so bili v zdraviliških krajih namenjeni zabavi in preživljanju prostega časa. K izboru teme ga je spodbudila nekritična porušitev pokritega sprehajališča v Rogaški Slatini leta 1982. Kot razlog za njegovo rušenje je navedel željo lokalne oblasti po modernizaciji zdravilišča in neustrezno vrednotenje zdraviliškega kompleksa s strani varstvene stroke, ki je spregledalo dediščinsko vrednost pokritega sprehajališča. S primerom analize in vrednotenja pokritih sprehajališč je nagovoril etnologe-konservatorje, naj se pri svojem delu čim prej iz kmečkih okolij podajo tudi v mesta, trge ali fevdalne bivalne in gospodarske enote oziroma povsod tja, kamor doslej etnologova noga še ni stopila, saj si bodo po njegovem le tako v varstveni službi zagotovili ustrezen družbeni pomen.

Drugi tematski sklop z naslovom ‘Interpretacija in upravljanje s kulturno dediščino’ je bil posvečen problematiki interpretacije in upravljanja s kulturno dediščino, ki sta zelo pomembna za ohranjanje oziroma vključevanje obno-

2 Ker se je profesor Vito Hazler na posvet prijavil v zadnjem trenutku, potem ko sta sodelovanje odpovedala Ivana Radovani Podrug in Hrvoje Vuletić s Konservatorskega oddelka v Splitu, povzetka njegovega predavanja ni v že pred začetkom posveta natisnjenem zborniku povzetkov.

vljene nepremične kulturne dediščine v vsakdanje življenje. Tematski sklop sta v prvem delu moderirala Helena Rožman in Amelio Vekić, v drugem pa Eda Belingar in Estela Radonjić Živkov.

Uvodno predavanje z naslovom 'Kako očuvati manje značajnu kulturno baštinu: Prijedlog za uvođenje nove kategorije kulturnog dobra' ('Kako ohraniti manj pomembno kulturno dediščino: Predlog za uvedbo nove kategorije kulturnega spomenika') sta imela Ugo Toić iz Otočne razvojne agencije d. o. o. za očuvanje otočja Cres-Lošinj, in Tatjana Lolić, načelnica sektorja za konservatorske oddelke in inšpekcijsko službo na Ministrstvu za kulturo Republike Hrvaške. Predstavila sta pilotni projekt lokalnega razvoja otoka Cres, ki so ga s participativnim pristopom tam izvedli v obdobju 2010–2015. V omenjenem projektu je bil poudarek na identifikaciji gospodarske in družbene vrednosti dediščine na otoku ter njenem vključevanju v lokalni razvoj. Avtorja sta z določene časovne distance problematizirala varovanje neinstitucionalne in manj pomembne kulturne dediščine na otoku Cres ter njenega upravljanja v luči *Konvencije Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo* (Faro, 2005), ki prinaša širši pogled na dediščino kot nacionalna zakonodaja o varstvu kulturne dediščine na Hrvaškem.

Eda Belingar iz novogoriške območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije je predstavila prispevek na temo 'Upravljanje kulturnih spomenikov v Parku Škocjanske jame'. Svoje konservatorske izkušnje je predstavila na primeru upravljanja s kulturnimi spomeniki v Regijskem parku Škocjanske jame, ki so od leta 1986 uvrščeni na Unescovo listo svetovne dediščine, država Slovenija pa je njihovo upravljanje leta 1996 institucionalizirala z ustanovitvijo Regijskega parka Škocjanske jame. Z Regijskim parkom Škocjanske jame ves čas sodeluje novogoriška območna enota Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, saj je vključena v njegova varstvena prizadevanja, konservatorji pa so člani strokovnega sveta in komisije za razdeljevanje finančnih sredstev za sofinanciranje obnov kulturne dediščine. Varstvena služba je sodelovala tudi pri pripravi upravljalškega načrta, pripravlja pa tudi strokovne podlage ter študije za posege in interpretacijo kulturne dediščine ter izvaja konservatorske nadzore nad obnovami kulturne dediščine v parku.

Ljubica Dimitrijević z Republiškega zavoda za varstvo kulturnih spomenikov iz Beograda je v predavanju z naslovom 'Kulturna mesta – kulturne i duhovne vrednosti jugoistočne Srbije' ('Kulturna mesta – kulturne in duhovne vrednosti jugovzhodne Srbije') predstavila različne lokacije, povezane z bogatim kulturnim in duhovnim izročilom kulturnih mest v jugovzhodni Srbiji. Kot posebna kulturna mesta je označila raznovrstna lesena znamenja, posvečena zavetnikom vasi, in kamnite nagrobnike (*beleg*), po katerih je ta del Srbije še zlasti znan. Ugotavlja pa, da jih varstvena služba v Srbiji doslej še ni dovolj raziskala in

ovrednotila. Avtorica vrednost pripisuje predvsem njihovi nematerialni pričevalnosti, saj pripovedujejo o kulturno-zgodovinskem kontekstu in kulturni identiteti skupnosti, v kateri so nastali. Po njenem mnenju bi njihovo sistemsko raziskovanje, dokumentiranje in analiziranje bistveno pripomoglo k celoviti valorizaciji, ki bi omogočala pravilni interpretacijo in predstavitev tovrstne kulturne dediščine. Zoran Čiča s Konservatorskega oddelka v Zagrebu, ki je predaval na temo 'Govor kao nematerialna kulturna baština: Primjeri zaštite i prezentacije' ('Govor kot nesnovna kulturna dediščina: Primeri varstva in predstavitve'), je opozoril na problematiko zaščite in ohranjanja hrvaških dialektov kot nesnovne kulturne dediščine. Na hrvaškem seznamu nesnovne kulturne dediščine je namreč kar 16 lokalnih govorov oziroma dialektov. Na predavanju je posebej predstavil raziskave, publikacije, interpretacijske oblike in postopke zaščite treh dialektov v Zagrebški županiji: govor iz vasi Dubravice, Kajkavski donjosutlanski (ikavski) dialekt in Turopoljski dialekt.

Eda Benčič Mohar iz piranske območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine je v predavanju z naslovom 'Turistična namembnost kot aktiven način varovanja nepremične kulturne dediščine' spregovorila o problematiki umeščanja novih (turističnih) vsebin v obnovljeno stavbno in naselbinsko dediščino na podeželju, kar je na Primorskem zelo razširjena praksa. Prednost vključevanja dediščine v turistično ponudbo tovrstne dediščine vidi v njeni raznolikosti in unikatnosti. Opozarja pa na previdnost, saj je obnova objektov kulturne dediščine pogosto povezana s posegi in z zahtevami, ki niso vedno usklajeni z varstvenim režimom. Investitorji z željami po obnovi, s katero bi se približali podobi in bivalnemu standardu, te posege pogosto nekritično izvedejo. Dodatno jih k temu usmerja tudi zakonodaja o gradnji objektov, ki je na nekaterih področjih zelo toga, kot npr. pri zagotavljanju sanitarnih standardov. Meja med sprejemljivim in nesprejemljivim posegom je na objektih kulturne dediščine zelo tenka in hitro se lahko uničita njihova avtentičnost in izvirnost.

Mirela Ravas s Konservatorskega oddelka v Osijeku je predstavila prispevek na temo 'Revitalizacija baranjskih pustara – samo još jedna priča ili mogućnost?' ('Revitalizacija baranjskih naselij »pustar« – samo še ena zgodba ali možnost?'). Spregovorila je o načrtno zgrajenih kmečkih zaselkih iz druge polovice 19. stoletja – *pustarah*, ki so se do danes ohranile sredi baranjske ravnine v severovzhodnem delu Hrvaške. Tovrstne obsežne ohranjene kmečke komplekse, na Hrvaškem jih je še 15, sestavljajo večinoma prazne in propadajoče upravne, bivalne in gospodarske stavbe. Kot primer dobre prakse njihove obnove je avtorica predstavila obnovo upravne stavbe v *pustari* Zlatna Greda v Eko center s hostlom in z restavracijo ter adrenalinskim parkom. Poudarila je težave varovanja, ohranjanja in upravljanja tovrstnih zaselkov, saj v njih niso urejena lastniška vprašanja, njihov razvoj pa ni opredeljen

v prostorskih aktih. Prebivalstvo se iz njih izseljuje zaradi neurejene komunalne infrastrukture.

Leda Šiling z Medobčinskega zavoda za zaščito spomenikov iz Subotice je v svojem prispevku 'Stanje i mogućnosti sačuvanja sunčanih zabata u Vojvodini u 21. stoljeću' ('Stanje in možnosti ohranjanja zatrepev s sončnimi motivi v Vojvodini v 21. stoletju') spregovorila o problematiki varovanja in ohranjanja lesenih zatrepev z motivi sonca, ki so se na starih vojvodinskih hišah razširili konec 19. stoletja. Njihovi zadnji ostanki so v zadnjih letih izjemno ogroženi, saj lastniki njihovih izvirkov pri nadomestnih gradnjah ne ohranjajo. V varstveni službi trenutno ne poznajo nobene konservatorske metode, s katero bi tovrstne zatrepe ohranjali *in situ*. Edino možno rešitev vidijo v vzpostavitvi državnega depoja, kjer bi lahko shranjevali s starih hiš odstranjene zatrepe. Žal je do te rešitve v njihovi državi še daleč.

Amelio Vekić s Konservatorskega oddelka v Zagrebu je v predavanju z naslovom 'Utrvrda Turen Svetojanski' ('Utrdba Turen Svetojanski') predstavil obnovo protiturške utrdbе Turen Svetojanski pri Jastrebarskem s preloma 15. in 16. stoletja. Utrdba je po svoji zasnovi tipološko podobna bolj znani utrdbi Furjan pri Slunju. Predavatelj je predstavil raziskave, s katerimi so ugotovili, da utrdba ne izvira iz zgodnjega srednjega, temveč iz novega veka. Na novih spoznanjih so izvedli doslej opravljena dela, ki so obsegala statično sanacijo ostankov utrdbе in delno konservacijo njenih izvirkov zidov, ter pripravili načrte za nadaljevanje obnove, raziskave in prezentacijo.

Helena Rožman iz Mestnega muzeja Krško je drugi tematski sklop končala s predavanjem z naslovom 'Kulturna dediščina občine Krško in lokalno okolje. Prenova in oživljanje kulturne dediščine v lasti lokalne skupnosti'. Predstavila je tri primere dobre prakse, in sicer prenove kulturnih spomenikov – Valvasorjevega kompleksa (2010), gradu Rajhenburg (2012) in Mencingerjeve hiše (2013), ki so jih v zadnjem desetletju v Krškem realizirali s pomočjo občine in države. Poudarila je vlogo različnih akterjev v lokalni skupnosti, razmerja s strokovnjaki pri prenovi in oživljanju omenjenih kulturnih spomenikov ter prednosti in slabosti njihovega pristopa.

Zadnji dan posveta sta Mestni muzej Krško in ljubljanska območna enota Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije organizirala strokovno ekskurzijo. Udeleženci so si ogledali Valvasorjev kompleks, Mencingerjevo hišo in grad Rajhenburg v Krškem, v Kostanjevici na Krki pa prenovno mestnega jedra.

Simpozij se je kot vedno končal s pozitivno energijo, z zahvalo vsem udeležencem in mislimi, usmerjenimi k novemu posvetu.

Zaključki³

1. Simpozij je bil ocenjen pozitivno, saj je kakovosten prispevek h konservatorski teoriji in praksi. Z njim naj se nadaljuje in naj se razširi še na sosednje države.
2. Vrednotenje je pomembna strokovna naloga konservatorjev, zato je treba v varstveni službi merila vrednotenja oblikovati kot strokovni standard, ki bo upošteval multidisciplinarnost konservatorske stroke. Vodstvu službe za varstvo dediščine predlagamo, da je vrednotenje v obliki strokovnega standarda objavljeno oz. dostopno javnosti.
3. Izhodišče za oblikovanje sistema vrednotenja naj bo vrednostni sistem, ki velja za vrednotenje in upravljanje s svetovno kulturno dediščino, ob njem naj se upoštevajo tudi specifična merila vrednotenja posameznih strok, zastopanih v varstveni službi.
4. Kot pomoč pri objektivizaciji vrednotenja naj se poleg opisnega vrednotenja uporablja tudi numerično vrednotenje v obliki numerične matrike, to je vrednotenje s pomočjo točk, ki omogoča medsebojno primerjavo vrednotene dediščine.
5. Pri načrtovanju upravljanja s kulturno dediščino je treba spodbujati vključevanje lokalnih in dediščinskih skupnosti, ki ohranjajo lastno dediščino, saj z njo dejansko živijo in so pomemben povezovalc stroke in lastnikov dediščine. Varstvo in ohranjanje kulturne dediščine je namreč skrb vseh, ne samo javne službe za varstvo kulturne dediščine.
6. Topografski pregledi posameznih vrst dediščine, objavljeni v obliki katalogov in zahtevnejših topografij, so nujni pripomočki za kakovostno vrednotenje kulturne dediščine, zato apeliramo na Ministrstvo za kulturo in vodstvu varstvene službe v Republiki Sloveniji in Republiki Hrvaški, da v letnih načrtih dela namenijo več finančnih sredstev za izdelavo tovrstnih raziskav in njihovo publiciranje. Na Hrvaškem je treba v ta namen zagotoviti uvedbo in uporabo GIS sistema.
7. Ocenjujemo, da so za ohranitev kulturnih spomenikov nujni upravljavski načrti, katerih obvezni sestavni del je celostna in celovita obravnava kulturnega spomenika, zato je treba spodbujati njihovo izdelavo.
8. Depopulacija perifernih območij povzroča opuščanje objektov kulturne dediščine in degradacijo kulturne krajine, zato naj resorna ministrstva v svojih strateških in akcijskih dokumentih za ra-

³ Zaključke VII. simpozija etnologov-konservatorjev Slovenije in Hrvaške so na podlagi predlogov udeležencev pripravili člani organizacijskega odbora: Dušan Štepec, Dušan Strgar, Ana Mlinar, Zoran Čiča, Helena Rožman in Boris Mravlje.

zvoj podeželja vzpostavijo takšno politiko poselitve, gospodarskega razvoja in kmetijske politike, ki bo spodbujala ponovno poselitev izpraznjenih območij ob vključevanju izhodišč varstva kulturne dediščine za revitalizacijo.

9. Ugotavljamo, da bi konservatorji z večjo prisotnostjo na terenu bolj motivirali lastnike dediščine k njenemu vzdrževanju in njeni strokovni obnovi. Pri motiviranju in ozaveščanju lastnikov kulturne dediščine in zainteresiranih javnosti bi potrebovali finančno, strokovno in kadrovsko pomoč za pedagoško in promocijsko dejavnost, zato apeliramo na Ministrstvu za kulturo in vodstvu var-

stvene službe v Republiki Sloveniji in Republiki Hrvaški, da v letnih načrtih dela namenijo več finančnih sredstev za promocijo obnov kulturne dediščine ter konservatorskega in konservatorsko-restavratorskega dela na terenu.

10. Ministrstvu za kulturo predlagamo, da z javnimi razpisi, ki so namenjeni sofinanciranju kulturnih programov in projektov na področju varstva in ohranjanja kulturne dediščine, v večji meri kot doslej spodbuja takšne programe in projekte, ki vključujejo tudi medinstitucionalno sodelovanje in sodelovanje z lokalnimi ter dediščinskimi skupnostmi.

OB 15-LETNICI ETNOLOŠKEGA MUZEJA NA KOSTANJAH

Materialna kulturna dediščina pri Slovencih na avstrijskem Koroškem in njena zaščita

Uvod

Petnajstletnica muzeja na Kostanjah leta 2017 je bila priložnost za pogled na prehojeno pot v prizadevanjih za ohranjanje materialne dediščine na avstrijskem Koroškem v preteklih desetletjih, hkrati pa je bila to tudi priložnosti pogledati današnje stanje in prihodnji razvoj.

Ob koncu leta 2016 je pred praznovanjem petnajstletnice muzeja pravočasno izšel *Katalog muzejske zbirke na Kostanjah* (Sereinig in Sketelj 2016). Izdaja kataloga je bila načrtovana že ob odprtju muzeja, 21. oktobra 2002, kar pa zaradi pomanjkanja finančnih sredstev takrat ni bilo mogoče. Leta 2016 je izšla publikacija, ki poleg opisov predmetov in fotografij vsebuje tudi besedila vseh osemindesetih tematskih sklopov, ki na razstavi seznanjajo obiskovalke in obiskovalce s pogloblitimi dejavnosti v kmetijstvu, rokodelstvu in hišnem gospodarstvu v 20. stoletju na Kostanjah in v okolici. Katalog je bil med drugim 7. oktobra 2017 predstavljen ob praznovanju 15-letnice muzeja na Kostanjah, 19. aprila 2017 pa v Etnografskem muzeju v Ljubljani, kjer so pripravili okroglo mizo o razvoju tovrstnih zasebnih zbirk in muzejev na prostem v prihodnosti, s pogledom na že pridobljene izkušnje.

Pogled nazaj – etnološke zbirke brez muzeja

Skrb za etnološke predmete na dvojezičnem območju se je začela že kmalu po drugi svetovni vojni, ko so takratni koroški in ljubljanski dijaki in študentje na predlog in pod vodstvom študenta etnologije in filozofije Jerneja Šušteršiča med letoma 1951 in 1953 zbirali etnološke predmete na celotnem dvojezičnem območju južne Koroške. Zbirko, ki obsega 539 predmetov, hrani Slovenska prosvetna zveza, strokovno jo je uredila in jo na občasnih razstavah predstavlja etnologinja Irena Destovnik, zgodovino zbirke pa je predstavila v člankih, obširneje v članku 'Narodopisne zbirke Slovenske prosvetne zveze' (Destovnik 2001, 2004a, 2004b: 81–88).

Z ustanovitvijo etnološkega oddelka pri Krščanski kulturni zvezi leta 1983 in Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik leta 1992 se je ob terenskem delu proti koncu 90. let vedno bolj kazala nujnost, da se področju materialne dediščine posveti večja pozornost, saj so izginjali tako predmeti kot tudi znanje o njih. To je bil čas, ko je umirala starejša generacija, ki je etnološke predmete uporabljala v vsakdanjem življenju in poznala njihov način uporabe in (narečna) poimenovanja zanje, mlajša generacija tega znanja ni imela več.

V raznih etnoloških raziskavah (pri dokumentacijah noš in oblačilne kulture, pri krajevnih monografijah, življenjskih zgodbah ipd.) je etnologinja Marija Makarovič v svojih raziskavah dokumentirala (z opisi in s fotografijami) materialno dediščino in etnološke predmete in tako v številnih etnoloških publikacijah ohranila vedenje o njih (npr. Kontschitsch idr. 1995: 113–169). Vprašanje njihove hrambe je ostalo odprto.

Leta 2004 je Marija Makarovič v prispevku z naslovom 'Etnološke zbirke brez muzeja' opozorila na popise zasebnih zbirk, ki so nastajale od začetka 80. let 20. stoletja, pri katerih je bila arhivska dokumentacija prva rešitev za njihovo ohranitev (Makarovič 2004: 129–132). To so bile zelo različne zbirke – od posameznih predmetov do specifično tematskih ali splošnih večjih zbirk (500 predmetov in več) pri zasebnikih, od posameznih predmetov do tematskih zbirk pri krajevnih društvih in osrednjih ustanovah koroških Slovencev (Slovenska prosvetna zveza, Krščanska kulturna zveza, Inštitut Urban Jarnik).

Pomemben korak v dokumentaciji materialne kulturne dediščine na Koroškem je bilo odprtje Etnološkega muzeja na Kostanjah leta 2002. Muzej nudi prostor za okoli šeststo predmetov na stalni, javno dostopni razstavi in jih tako trajno ohranja. Hkrati je odprtje muzeja spodbudilo tudi širšo razpravo o pomenu ohranjanja materialne kulturne dediščine na Koroškem. Prav tako pomembna je bila razprava o ohranjanju znanja in vedenja o rabi predmetov in poimenovanjih zanje, znanja o rokodelskih dejavnostih in izginjajočih poklicih ipd., torej tudi o nesnovni dediščini.

Etnološka zbirka v muzeju

Prva prizadevanja za postavitve muzeja na Kostanjah segaj v leto 1996. Decembra 1996 so Nužej Tolmajer, takratni tajnik Krščanske kulturne zveze v Celovcu, Marija Makarovič, takratna znanstvena vodja Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik, Vito Hazler z Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in takratni predsednik Slovenskega prosvetnega društva Drabosnjak, Hanzi Dragaschnig, na Kostanjah zasnovali prve smernice za obnovo Drabosnjakovega doma. Društveni člani SPD Drabosnjak so k sodelovanju povabili Krščansko kulturno zvezo (KKZ), Slovensko prosvetno zvezo (SPZ) in inštitut Urban Jarnik. KKZ je kot podpornika pridobila Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, ki je finančno omogočilo obnovo Drabosnjakovega doma in postavitve muzejske zbirke,

* Martina Piko-Rustia, mag. filozofije, znanstvena vodja inštituta, Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik, Viktringer Ring 26, 9020 Celovec, Avstrija; piko@ethno.at

projekt sta podprla tudi Občina Vrba in avstrijsko ministrstvo za kulturo.

Zbirka ima svoj dom v obnovljenem župnijskem gospodarskem poslopiju v Zgornji vasi, ki ga je društvo na pobudo župnika Stanka Trapa in predsednika Janeza Lesjaka odkupilo in po posredovanju KKZ in SPZ ter s finančno pomočjo matične Slovenije leta 1975 tudi prenovilo.

Muzejski zbirki je temelj postavil pokojni gospod Janez Lesjak, dolgoletni predsednik društva in duša kulturnega delovanja na Kostanjah, ki je dolga leta skrbno zbiral predmete. Po njegovi nenadni smrti so zamisli o nastanku muzeju dali novega zagona mladi društveni člani.

Bogata zbirka predmetov je po nepričakovani smrti Janeza Lesjaka ostala popolnoma brez sledu o izvoru, izročiteljih, uporabnikih, času in namenu uporabe. Na Kostanjah in v različnih krajih Roža, predvsem v Bilčovsu in Šentjakobu, sta avtorici razstave, etnologinji Polona Sketelj in Uši Sereinig, v pogovoru s pripovedovalci zbrali podatke o razširjenosti in funkciji predmetov, času uporabe, poimenovanju predmetov in njihovih sestavnih delih. Ob strokovnih sta zapisovali tudi narečne izraze, ki jih uporabljajo na Kostanjah, v Šentjakobu in Bilčovsu. V 90. letih 20. stoletja so zbirko dopolnili novi, podarjeni predmeti iz družinske hiše Micke Miškulnik iz Šentjakoba v Rožu. Pozneje, da je zbirka dobila zaokrožene tematske sklope, so bili pridobljeni še nekateri načrtno odbrani predmeti. Zbirka šteje zdaj približno šesto predmetov iz obdobja od zadnje četrtine 19. do druge polovice 20. stoletja.

Obnovitvena dela Drabosnjakovega doma so potekala vse od leta 1998. Celotni projekt obnove in postavitve muzejske zbirke je vodil Vito Hazler. Glede na strukturo predmetov in zmožnosti razstavnih prostorov so predmeti razvrščeni v tri osrednje vsebinske sklope. V prvem delu razstave, na *gumnu*, so predstavljene poglavitne dejavnosti kmečkega gospodarstva, ki so do srede 20. stoletja zagotavljale preživetje samooskrbnim podeželskim družinam. V prvem razstavnem prostoru nad gumnom so na ogled predmeti domačih obrtnih dejavnosti (tako izdelki kot orodje) in gozdarstva, ki je bila glavna gospodarska dejavnost za pridobivanje obrtniških surovin. V zadnjem razstavnem prostoru so na ogled predmeti, povezani z delom in življenjem v hiši. Med različnimi (ob)hišnimi dejavnostmi izstopa trenje lanu kot pomembnejše žensko opravilo; vsebinsko se navezuje na druga ženska hišna opravila. Razstava se sklone za hišnimi vrati, v najbolj zasebnih prostorih vsakdanjega družinskega življenja.

Muzej je bil slavnostno odprt septembra leta 2002. Takrat so nosilci projekta izdali vodnik po zbirki v slovenskem in nemškem jeziku (Hazler in Piko 2002). Dvojezični katalog je izšel leta 2016, izdali so ga Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, inštitut Urban Jarnik in KKZ, založila ga je Znanstvena založba Filozofske fakultete (Sereinig in Sketelj 2016). Muzej je odprt v poletnem času ob koncih tedna

Pogled v muzej na Kostanjah.
Foto: Milka Olip, 17. 10. 2011

in po dogovoru.¹ Za šole in otroške skupine društvo ponuja vodstva na teme: Od setve do žetve, Od zrna do kruha, Delo v gozdu, Podeželska obrt.

Društveno življenje na Kostanjah ima bogato zgodovino. Domačini so že leta 1903 ustanovili Slovensko izobraževalno društvo za Gozdanje in okolico z namenom, da izobražuje slovensko kmečko prebivalstvo in ohranja slovenski jezik in kulturo. Med drugo svetovno vojno je bilo delovanje društva prepovedano. Leta 1973 je na pobudo Janeza Lesjaka delo ponovno zaživelo, društvo je po znanem bukovniku Andreju Schusterju-Drabosnjaku, ki je v letih 1768–1825 živel v Zgornjih Jezercih nad Vrbo, dobilo ime Slovensko prosvetno društvo Drabosnjak. Kulturna dejavnost društva se je razvijala predvsem na področju petja in uprizorjanja gledaliških iger. K požitvi kulturnega življenja na Kostanjah je prispevala zlasti uprizoritev Drabosnjakovega Pasijona v letih 1982 in 1983, nato pa še druge uspešne kulturne prireditve. Ohranjeni so tudi gledališki kostumi za pasijonske igre, ko bodo razstavljeni v kletnih prostorih, kjer je predvidena stalna razstava o društveni dejavnosti ter Drabosnjaku in njegovih delih.

Etnološke zbirke pri osrednjih ustanovah

Slovenska prosvetna zbirka je skrbnik najstarejše etnološke zbirke, ki je nastala kmalu po drugi svetovni vojni. Zbirka se trenutno nahaja v Kulturnem domu na Radišah, predstavljena je bila na občasnih razstavah. SPZ se trudi, da bi zanjo (npr. v gospodarskem poslopiju Kulturnega doma pri Cingelcu na Trati v Borovljah) pridobila ustrezne prostore. Inštitut Urban Jarnik je leta 1998 prejel v dar 61 oblačilnih predmetov iz Podjune v lasti družine Sattman, ki je

¹ Zbirka je na ogled julija in avgusta ob sobotah in nedeljah med 13. in 17. uro v Drabosnjakovem domu (Pfarlleitenweg 2, 9231 Kostanje) ali po dogovoru na telefonski številki predsednika društva SPD Drabosnjak, Ernsta Dragaschniga: 00 43 (0)664 2131841.

predmete posodila v študijske namene in za razstavo o oblačilni kulturi v Podjuni. V naslednjih letih se je zbirka oblačilnih kosov dopolnjevala in narasla na več kot 200 predmetov (večina je iz prve polovice 20. stoletja, redki so iz 19. stoletja), ki jih inštitut hrani v omarah (Makarovič 2004: 129–132). Inštitut je prejel v dar tudi dva kompleta ziljskih noš: prvi je komplet noše Jaka Špicarja in njegove žene iz zasebne lastnine Špicarjeve vnukinje Mirjane Vevar, vnukinje Jaka Špicarja, drugi je iz zasebne lastnine Damjana Ovsca, ki je nošo prejel od svoje tete.

Etnološke predmete inštitut posoja za razstavno dejavnost. V Železarskem muzeju v Ruardovi graščini na Stari Savi je bila leta 2017 na razstavi *Jeseničani, od kod in kam?* med drugim na ogled tudi že omenjena izvorna moška ziljska noša Jake Špicarja. Ob 47. Dnevih noš in oblačilne dediščine v Kamniku je bila v prostorih občine Kamnik na ogled razstava *Oblačilna dediščina v upodobitvah Jane Dolenc*, ki je prikazovala risbe in skice noš in oblačilnih delov iz Roža. Originalne slike in skice hrani inštitut Urban Jarnik.

Druga nastajajoča zbirka, ki se nahaja v prostorih inštituta, so starejši rokopisi in 18. in 19. stoletja. Inštitut Urban Jarnik je prejel v dar izvorne rokopisne dokumente, med njimi tudi izvornike rokopisnih cerkvenih pesmaric iz 19. stoletja.² Zanimivost so rokopisni zvezki s prepisi Lesičjakovih pesmi s konca 19. stoletja. Poleg pesmaric in ljudskih iger so pomembne še kuharske in ljudskomedicinske knjige. Inštitut med drugim hrani izvod (nedatirane) rokopisne ljudskomedicinske knjige in rokopisni zvezek o ljudski medicini. Marca 2017 je inštitut Urban Jarnik prejel v dar izvorni izvod Kapelskega pasijona, ki sta ga v znanstveni monografiji predstavila Erich Prunč in Matija Ogrin (Prunč in Ogrin 2016). Pasijonska igra iz Železne Kaple je eno največjih odkritij starejšega slovenskega slovstva in slovenske dramatike zadnjih let. Rokopis, zapisan ob koncu 18. stoletja, ki vsebuje besedilo starejših verzij pasijona, je prvič izpričan v poročilih jezuitske province v Dobri vasi za leto 1616. Rokopis je našel Erich Prunč v 80. letih 20. stoletja. Razpadajočo knjigo je na svoje stroške obnovil, izvorni izvod pa je 27. 3. 2017 v Celovcu predal v čuvanje inštitutu Urban Jarnik.

V zadnjih letih sta KKZ in inštitut Urban Jarnik prejela številne zapuščine koroških duhovnikov in kulturnih delavcev, med njimi so deli zapuščin narodopisca Pavleta Zablantnika, duhovnikov in kulturnih delavcev Vinka Zaletela, p. Bertranda Kotnika in Tomaža Holmarja, etnomuzikologa Lajka Milisavljeviča in številne druge pomembne zbirke, ki vsebujejo osebno korespondenco, slikovno gradivo (fotografije in diapozitive), knjige, etnološke predmete, notno

gradivo idr. Zapuščine so deloma urejene, deloma pa neu-rejene shranjene v škatlah. Pri urejanju zapuščin pomagajo tudi študentje Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani v sklopu obveznih študijskih praks. Gradivo iz zapuščin je bilo deloma že objavljeno (npr. notno gradivo Lajka Milisavljeviča), deloma je v pripravi za tisk. Urejeno gradivo je dostopno za študijske namene, npr. prepisi imen iz Jožefinskega katastra v zapuščini p. Bertranda Kotnika, ki jih uporabljajo predvsem raziskovalci hišnih in ledinskih imen.

Etnološki predmeti pri zasebnikih

Zasebniki na svojih domovih, v svojih hišah in gospodarskih poslopih hranijo pomembno kulturno materialno dediščino, ki so jo sodelavci inštituta v zadnjih letih opisovali in skušali pri lastnikih zgraditi odnos do te dediščine. Leta 1993, ob 800-letnici prve omembe Vogrč (1193), so Vogrjani pripravili odmevno narodopisno razstavo in predstavili 300 različnih predmetov, ki so bili v kmečkem okolju v rabi vsaj še po drugi svetovni vojni. Predmeti so bili strokovno opisani in predstavljeni v knjigi *Osem stoletij Vogrč* (Kontschitsch idr. 1995: 113–169). Po koncu razstave so bili predmeti vrnjeni lastnikom.

Leta 2004 je inštitut Urban Jarnik izvajal projekt CRP na temo *Varovanje in inventarizacija kulturne dediščine Slovencev v zamejstvu*. Projekt je potekal v sodelovanju Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani in inštituta Urban Jarnik (Zupančič 2004). V sklopu projekta sta etnologinji Uši Sereinig in Polona Sketelj evidentirali etnološke predmete pri zasebnikih na Zilji (osem gospodinjstev), v Rožu (ena etnološka zbirka) in Podjuni (eno gospodinjstvo). V Podjuni je bilo pri družini Lajmiš v Vidri vasi pri Pliberku popisanih nad 400 predmetov. V nad 100 let stari hiši so ohranjeni predmeti za kmečke, obrtne in hišne dejavnosti, in sicer od gradnje hiše pa vse do danes. Kljub obsežnemu številu predmetov v tem primeru ne gre za etnološko zbirko, temveč za v gospodinjstvu ohranjene predmete, v prostorih hiše in gospodarskega poslopja shranjene tam, kjer so se nahajali tudi prvotno.

Etnološke zbirke zasebnikov

V sklopu projekta *Varovanje in inventarizacija kulturne dediščine Slovencev v zamejstvu* sta etnologinji Uši Sereinig in Polona Sketelj dokumentirali zasebno zbirko pokojnega Hanzija Lutschouniga na Golšovem pri Žihpoljeh. Popis hrani tudi inštitut Urban Jarnik. Ker danes za zbirko skrbita sestri pokojnega, je zbirka ostala ohranjena in tudi dostopna (Ilich 2016). V zasebni zbirki pokojnega Hanzija Lutschouniga na Golšovem pri Žihpoljeh je shranjenih več kot 500 etnoloških predmetov, ki jih je zbral pokojni gospodar. Teodor Domej in Marjeta Domej v zasebni knjižnici hranita predvsem stare tiskovine, ki jih je Teodor Domej pridobil na boljših trgih. Med rokopisi je zanimiva pridiga iz prve polovice 19. stoletja, ki jo je dobil v starinarni. Slo-

² Evidentiranja, zbiranja in analize ohranjenih rokopisnih pesemskih dokumentov na Koroškem od prvih zapisov vse tja do srede 20. stoletja se je sistematično lotil etnomuzikolog Engelbert Logar, ki je sestavil pregledni seznam ohranjenih zapisov in rokopisov pesemskega gradiva za cerkveno in posvetno petje, del seznama je objavljen v zborniku o loški pesmarici (Logar 2012: 231–260).

venist Lojze Dolinar pa hrani rokopis evangelija s konca 17. stoletja, ki mu ga je izročil nemški profesor, ker ni znal slovensko (Piko-Rustia 2012: 261–271).

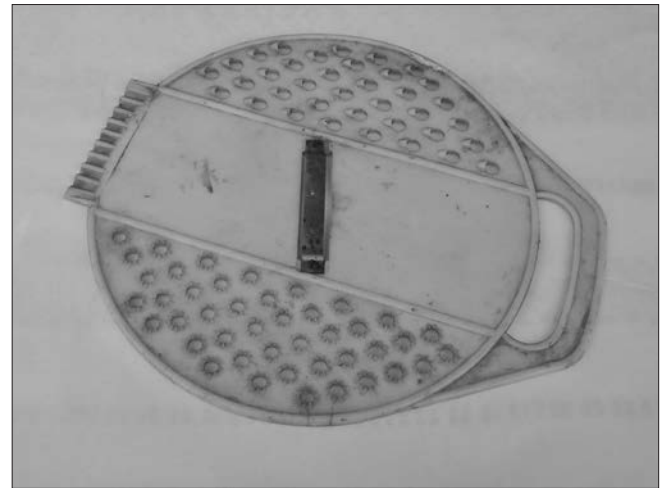
V tematski zbirki Adija Branza z Bistrice v Rožu je fotografsko in dokumentacijsko gradivo kraja, v katerem živi (Branz 2004: 136–137). Tudi v zasebni zbirki pokojnega Wilhelma Krajgerja na Metlovi so se nahajali dragoceni (zgodovinski) dokumenti, fotografsko gradivo, knjige in etnološki predmeti. Zbirka ni bila podrobneje popisana, v članku jo je okvirno predstavila Maja Logar (1996). Posebnost Krajgerjeve zbirke so dokumenti in fotografije o vasi Breza, ki so jo leta 1961 potopili ob gradnji elektrarne na Dravi in zaježitvenega jezera pri Velikovcu.³

Pogled v prihodnost – ko etnološki predmeti in zbirke izgubijo dom

Ker so lastniki hiše, v kateri se je nahajala zapuščina Lajka Milisavljeviča, potrebovali prostore hiše za svoje namene, sta KKZ in inštitut Urban Jarnik julija 2016 prejela drugi del zapuščine, ki obsega diapozitive iz Koroške, Slovenije in s celega sveta,⁴ maske in inštrumente s celega sveta ter filme in gramofonske plošče. Zapuščino sta podarila Vladimir Škof (stric Lajka Milisavljeviča) in njegova žena, obsežno gradivo je prevzel in osnovno uredil Nužej Tolmajer.

Zapuščina Pavleta Zablatnika se je prvotno nahajala v prostorih njegove hiše, za katero je skrbela njegova gospodinja in dedinja Metka Končič. Lastnica hiše je v preteklih letih pomemben del zapuščine, npr. Zablatnikovo korespondenco, že prepustila inštitutu Urban Jarnik in KKZ. Leta 2017 je Krščanska kulturna zveza kupila arhivske škatle za urejanje dragocenih dokumentov v Zablatnikovi in drugih zapuščinah. Ker gospa Končič od leta 2017 ne živi več v hiši, sta Peter in Majda Fister, ki zbirko urejata, v sodelovanju z Nužejem Tolmajerjem in dedinjo, novo lastnico hiše, v inštitutski arhiv prenesla še dodatno gradivo, pomembno za kulturno zgodovino koroških Slovencev. V začetku leta 2018 se je dedinja odločila, da celotno Zablatnikovo zapuščino preda inštitutu Urban Jarnik in Krščanski kulturni zvezi. Ker obsežni fond presega prostorske zmogljivosti obeh ustanov, bosta inštitut in KKZ v dogovoru z dedinjo del knjižnega fonda ponudila slovenskim knjižnicam na Koroškem.

Septembra 2017 je inštitut Urban Jarnik dokumentiral ohranjeno kolarsko delavnico v rojstni hiši Lenčke Kupper na Bistrici pri Pliberku. Ker je lastnica svojo rojstno hišo

Etnološki predmet.

Foto: Verena Smrtnik, 2. 10. 2017.

prodala, je bilo treba odbrati in ohraniti pomembne etnološke predmete in jih tudi odpeljati. Dokumentiranih je bilo okoli 300 predmetov s področij kolarstva in gospodinjstva. Predmete iz kolarske delavnice je opisal brat lastnice, ki pozna poklic kolarja.

Lastnica predmete začasno hrani na svojem domu. Večje predmete iz delavnice so prevzeli zasebniki, ki jih bodo ohranili v prvotnih ali drugih funkcijah (npr. skobeljnik kot etnološki predmet v mizarski delavnici ali pa skobeljnik, pokrit s steklom, kot uporabna miza v gostišču). Dokumentacija v hiši Lenčke Kupper, kjer je bilo treba izbirati med vsemi v gospodinjstvu in delavnici ohranjenimi predmeti, je načela tudi vprašanje, kako danes definiramo etnološki predmet. Ali so npr. plastični gospodinjstvi predmeti iz 60. in 80. let 20. stoletja etnološki predmeti? Medtem ko smo v zadnjih letih ustvarili odnos do klasičnih etnoloških predmetov, plastični izdelki kot »kulturna dediščina« oz. priča časa še niso v zavesti. Vsekakor so ti predmeti pomembni za prikaz razvoja gospodinjstvih predmetov vse do današnjih dni, zato so bili odbrani in izbrani za nadaljnjo hrambo.

Primer dobre prakse: Kovačija Petra Dolinška – oživiljena etnološka zbirka

Peter Dolinšek, letnik 1953, in njegova prijateljica sta po smrti nekdanjega lastnika in njegove hčerke kupila staro kovačijo v središču Železne Kaple. Peter Dolinšek po mojstrskem izpitu ni delal kot kovač in je bil do upokojitve trideset let zaposlen kot šofer avtobusa. Oprema hiše, posodje, fotografije in razglednice so žal končale pri preprodajalcih starin, uspelo pa mu je ohraniti vso opremo in orodja v stari kovačnici, v kateri ureja muzej. Izdelke – ograje in druge manjše okrasne predmete – najraje izdeluje ročno s starim orodjem v muzejskem delu kovačnice; sodobne izdelke namerava z novimi stroji in orodji izdelovati v drugem prostoru. V muzejskem delu od leta 1930

3 Več o dokumentarnem gradivu pri KKZ in inštitutu Urban Jarnik glej prispevek Martine Piko-Rustia (2014: 86–93).

4 Po prvem pregledu zbirka obsega okoli 900 diapozitivov iz Koroške, okoli 1.000 iz Slovenije in okoli 22.000 s celega sveta in z vseh kontinentov (Evropa, Azija, Avstralija, Afrika, Južna in Severna Amerika, Rusija ...). Urejanje diapozitivov strokovno spremlja zunanji sodelavec inštituta Urban Jarnik, Naško Križnar, nekdanji vodja Avdiovizualnega laboratorija pri Inštitutu za slovensko narodopisje ZRC SAZU.

Kovačija Petra Dolinška.
Foto: Gorazd Živkovič, 24. 9. 2015.

deluje tudi elektrarna na vodni pogon. V stari kovačnici izvaja delavnice za otroke, na dvorišču, ki ga še ureja, srečanja kovačev, na vrtu pa kmečki zeliščni vrt (Spletni vir 1). Ogledi so možni ob delavnikih (Spletni vir 2).

Sklep

Januarja 2017 je Živa Pahor v televizijski oddaji Mikser v slovenskem televizijskem sporedu RAI – Radio Trst A vabila predstavnike iz slovenskega zamejstva v Italiji in na Koroškem ter predstavnico Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani k okrogli mizi o stanju zasebnih in muzejskih zbirk v zamejstvu včeraj in danes. Zaključka televizijske diskusije in razprave na okrogli mizi ob predstavitvi *Kataloga muzejske zbirke na Kostanjah* v Etnografskem muzeju aprila 2017 sta bila podobna. Danes je namreč v vseh zamejstvih popolnoma drugačen položaj kot ob začetku prizadevanj za ohranitev muzejskih zbirk. Težava ni le v tem, da informantk in informantov danes skoraj ni več, tudi institucije, ki skrbijo za to dediščino, delujejo v popolnoma drugih razmerah, razpete med raziskovalnimi in evropskimi projekti, ki večjih projektov, kot je npr. postavitve muzejske zbirke na Kostanjah, ne omogočajo več. Hkrati pa je dediščine, ki izgublja svoj dom, vedno več. Lastniki hiše predajajo mlajšim rodovom ali pa jih prodajajo, kulturna dediščina pa ostaja brez strehe nad glavo.

Zato vprašanje primernih prostorov oz. primerne skladišča za materialno dediščino, ki jo želimo ohraniti še za naslednje rodove, postaja vse večji izziv tudi za osrednje ustanove, društva in tudi posameznike. Vse, kar ne bo dobilo strehe nad glavo ali našlo novega doma, bo izgubljeno za vedno. O tem (so)odločamo tudi mi.

Literatura

BRANZ, Adi: Zgodbe vsakdana – iskanje sledov – arhiviranje. V: Katalin Munda Hirnök in Polona Sketelj (ur.), *Odstrta dediščina: Etnološko delo in muzejske zbirke Slovencev v Italiji, na Madžarskem in v Avstriji: Zbornik s treh posvetov*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2004, 136–137.

DESTOVNIK, Irena: *Odstiranje: Predstavitev Narodopisne zbirke Slovenske prosvetne zveze v Celovcu / Enthüllungen: Aus der ethnographischen Sammlung des Slowenischen Kulturverbandes aus Klagenfurt*. Celovec: Slovenska prosvetna zveza, k & k Šentjanž v Rožu in Založba Drava, 2001.

DESTOVNIK, Irena: *Narodopisna zbirka Slovenske prosvetne zveze v Celovcu / Die volkskundliche Sammlung des Slowenischen Kulturverbandes in Klagenfurt*. Celovec: Slovenska prosvetna zveza in Založba Drava; Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2004a.

DESTOVNIK, Irena: Predstavitev »Narodopisne zbirke Slovenske prosvetne zveze«. V: Katalin Munda Hirnök in Polona Sketelj (ur.), *Odstrta dediščina: Etnološko delo in muzejske zbirke Slovencev v Italiji, na Madžarskem in v Avstriji: Zbornik s treh posvetov*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2004b, 81–88.

HAZLER, Vito in Martina Piko-Rustia (ur.): *Kraj spomina in učenja – Etnološki muzej Kostanje / Ein Ort der Erinnerung und des Lernens – Museum für Alltagsgeschichte Köstenberg. Kostanje: Slovensko prosvetno društvo Drabosnjak*; Celovec: Kršćanska kulturna zveza, Slovenska prosvetna zveza in Slovenski narodopisni inštitut Urban Jamnik, 2002.

ILICH, Iztok: Čari majhnih zbirk: Rob (ne več) našega sveta: Domačija Lutschounig/Lučounik, Zabrd, Avstrija. *Turistična tribuna*, 3. 11. 2016, 16–17.

KONTSCHITSCH, Rudolf idr.: Vogrška gmotna kulturna dediščina. V: Marija Makarovič (ur.), *Osem stoletij Vogrč*. Celovec, Ljubljana in Dunaj: Mohorjeva založba, 1995, 113–169.

LOGAR, Maja: Zbiratelj Wilhelm Kraiger. V: Marija Makarovič (ur.), *Dobrla vas in okolica: Iz preteklosti v sedanost*. Celovec, Ljubljana in Dunaj: Mohorjeva založba, 1996, 561–576.

LOGAR, Engelbert: Melodije na besedila rokopisne pesmarice iz Loč iz leta 1825. V: Simon Trießnig in Peter Svetina (ur.), *Loška cerkvena pesmarica iz leta 1825: Komentirana izdaja rokopisne pesmarice iz Loč ob Baškem jezeru / Latschacher Kirchenliedbuch aus dem Jahr 1852: Kommentierte Ausgabe des handschriftlichen Liedbuches aus Latschach ober dem Faakersee*. Celovec, Ljubljana in Dunaj: Mohorjeva založba, 2012, 231–260.

SEREINIG, Uši in Polona Sketelj: *Etnološka zbirka Kostanje – kraj spomina in učenja: Katalog muzejske zbirke na Kostanjah / Volkskundliche Schausammlung Köstenberg – ein Ort der Erinnerung und des Lernens: Museumskatalog der volkskundlichen Schausammlung in Köstenberg*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016.

MAKAROVIČ, Marija: Etnološke zbirke »brez muzeja«. V: Katalin Munda Hirnök in Polona Sketelj (ur.), *Odstrta dediščina: Etnološko delo in muzejske zbirke Slovencev v Italiji, na Madžarskem in v Avstriji: Zbornik s treh posvetov*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2004, 129–132.

PIKO-RUSTIA, Martina: Kamenček v mozaiku kulturne podo-be koroške zgodovine. V: Simon Trießnig in Peter Svetina (ur.), *Loška cerkvena pesmarica iz leta 1825: Komentirana izdaja rokopisne pesmarice iz Loč ob Baškem jezeru / Latschacher Kirchenliedbuch aus dem Jahr 1825: Kommentierte Ausgabe des handschriftlichen Liedbuches aus Latschach ober dem Faakersee*. Celovec, Ljubljana in Dunaj: Mohorjeva založba, 2012, 261–271.

PIKO-RUSTIA, Martina: Dokumentarno gradivo na Koroškem – pregled stanja in načina urejanja arhiva v Slovenskem narodopisnem inštitutu Urban Jarnik in Krščanski kulturni zvezi v Celovcu. *Glasnik SED* 54 (1–2), 2014, 86–93.

PRUNČ, Erich in Matija Ogrin: *Kapelski pasijon: Komedija od Kristusoviga trplinja, katiro so nekidej na te veliki četrtek inu na te velikonočni ponedelek v Kapli špilali: Znanstvenokritična izdaja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU; Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2016.

ZUPANČIČ, Jernej idr.: *Varovanje in evidentiranje kulturne dediščine Slovencev v zamejstvu: Ciljni raziskovalni program »Konkurenčnost Slovenije 2001–2006«: Zaključno poročilo*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja: Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani; Celovec: Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik, 2004.

Spletni viri

Spletni vir 1: Čezmejni projekt DUO-Kunsth Handwerk – Rokodelska kulturna dediščina v čezmejnem prostoru včeraj, danes in jutri, avtorica prispevka Irena Destovnik; http://www.duo-kunsth Handwerk.eu/kaernten_sl/detail/13, 1. 2. 2017.

Spletni vir 2: Bad Eisenkappel/Železna Kapla; občinska spletna stran, turistična ponudba: <http://www.bad-eisenkappel.info/tourismus/themen/erleben-natur-brauchtum-und-kultur/schmiede.html>, 1. 2. 2017.

Skupno fotografiranje na ploščadi pred hotelom Panorama.
Foto: Antun Bukovec, Zagreb, 7. 10. 2017.

Slovesnost v dvorani Kaptol.
Foto: Antun Bukovec, Zagreb, 7. 10. 2017.

25. OBLETNICA ZVEZE SLOVENSКИH DRUŠTEV NA HRVAŠKEM IN 14. VSESLOVENSKO SREČANJE

V soboto, 7. oktobra 2017, smo v Zagrebu v hotelu Panorama obeležili 25. obletnico Zveze slovenskih društev na Hrvaškem, obenem pa smo organizirali tudi 14. vseslovensko srečanje, na katerem se nas je zbralo nekaj sto Slovencev iz vseh koncev Hrvaške.

Po razpadu Jugoslavije smo Slovenci na Hrvaškem začutili močno potrebo po povezovanju, zato so leta 1992 tri slovenska društva (iz Zagreba, Splita in z Reke) oblikovala Zvezo. Sedež Zveze na čelu s prvim predsednikom Vinkom Žibertom je bil najprej na Reki, po nekaj letih, ko je vodenje organizacije prevzel Darko Šonc, ki je na čelu Zveze še danes, pa se je preselil v Zagreb. Najprej smo se zbrali na ploščadi pred hotelom Panorama, kjer smo se fotografirali, nato pa smo slovesnost nadaljevali v hotelu, v dvorani Kaptol. Slovesnosti so se udeležili tudi številni pomembni gostje: Aleksander Tolnauer, predsednik Sveta za narodne manjšine Vlade Republike Hrvaške, dr. sc. Smiljana Knez, veleposlanica Republike Slovenije na Hrvaškem, Milan Bandić, župan mesta Zagreb, Boštjan Žekš, odposlanec predsednika Republike Slovenije, in Gorazd Žmavc, minister za Slovence v zamejstvu in po svetu. Povezovalka programa je bila odlična Eva Ciglar.

Prvi je vsem prisotnim zelo čustveno spregovoril Darko Šonc, dolgoletni predsednik Zveze slovenskih društev na Hrvaškem. Poudaril je močno povezanost Slovencev in Hrvatov in kako pomembno je, da politična elita prisluhne težavam, ki jih imamo kot pripadniki manjšine. Tudi drugi

govorniki so poudarjali pomen dobrih odnosov med Slovenijo in Hrvaško, prizadevanja, da bi bil položaj slovenske narodne skupnosti na Hrvaškem še boljši, potrebo, da bi ta imela več možnosti za učenje slovenskega jezika in še o mnogočem, kar tare Slovence v t. i. zamejstvu. Zelo smo bili ganjeni, ko je Aleksander Tolnauer, predsednik Sveta za narodne manjšine Vlade Republike Hrvaške, Zvezi in njenemu dolgoletnemu predsedniku, gospodu Darku Šoncu, podelil priznanje za izjemen prispevek pri spodbujanju manjšinske kulture in nacionalne dediščine.

Uradni del prireditve so s petjem in z igranjem popestrili Anja Žabkar, sopran, in Miha Bole, bas, s pesmijo *Dan ljubezni*; Sandro Vešligaj, klaviature, Alen Bellulo, kitara, Tomo Divić, kitara, s pesmijo *Med iskrenimi ljudmi*; Marijo Krnić, tenor, Tamara Povrh, sopran, s pesmijo *Kje so tiste stezice*, vrhunec pa je prireditev doživela, ko je Daniel Šimek ob igranju na pianino zapel pesem *Slovenija, od kod lepote tvoje ...* V tistem trenutku so vsi prisotni kot ob petju državne himne vstali in zanosno nadaljevali: »Pozdravljamo te iz srca in srečni tu smo doma ...« Težko je z besedami opisati, kaj je vsakdo od nas v tistem trenutku doživel, čutil ... Dvorana je bila polna emocij ...

Po koncu uradne slovesnosti ob 25. obletnici Zveze slovenskih društev na Hrvaškem smo ob večerji, klepetu, sklepanju novih poznanstev in veseli glasbi nadaljevali s 14. vseslovenskim srečanjem.

* Marjeta Trkman Kravar, učiteljica razrednega pouka, turistična vodnica in članica uredništva Novega odmeva, glasila Kulturno prosvetnega društva Slovenski dom, Masarykova 13/I, 10000 Zagreb, Hrvaška; tkmarjeta@gmail.com.

Srečanje kolegov iz različnih delov Slovenije, Ljubljane in Gorenjske.
Foto: Tatjana Dolžan Eržen, 6. 6. 2017.

Nekateri udeleženci 1. regionalnega srečanja SED.
Foto: Fototeka Gorenjskega muzeja, 6. 6. 2017.

REGIONALNO SREČANJE ČLANOV SLOVENSKEGA ETNOLOŠKEGA DRUŠTVA Z GORENJSKEGA, PODPORNIKOV SLOVENSKEGA ETNOLOŠKEGA DRUŠTVA IN PRIVRŽENCEV ETNOLOGIJE IN KULTURNE ANTROPOLOGIJE

V upravni hiši Gorenjskega muzeja, ki je prijazno dal na razpolago svojo Vojnomirovo dvorano na Tomšičevi 42 v Kranju, se je v torek, 6. junija 2017, zbralo 20 etnologov in kulturnih antropologov z Gorenjskega. Predstavila sta se nam novi Izvršni odbor SED in predsednica Alenka Černelič Krošelj, ki bosta društvo vodila do leta 2019. Urednica *Glasnika SED* je spregovorila o uredniškem delu v letih

2017 in 2018. Razveselili smo se srečanja z našima starejšima upokojenima kolegoma, Anko Novak, kustosinjo etnologinjo Gorenjskega muzeja, in rednim profesorjem dr. Zmagom Šmitkom. Novo vodstvo SED se je v zaključnem delu srečanja odlično izkazalo z blagoglasnim cvičkom in odličnimi piškoti.

Udeleženci okrogle mize.
Foto: Zora Slivnik, Ljubljana, 14. 9. 2017.

Skupinska fotografija z obiskovalci.
Foto: Jure Rus, iz dokumentacije Slovenskega etnografskega muzeja, Ljubljana, 14. 9. 2017.

OKROGLA MIZA 4x70 = 47 – ETNOLOŠKA DESETLETJA IN DELO ŠTIRIH

Slovenski etnografski muzej, 14. september 2017

Na začetku večernega pogovora je vse navzoče pozdravila Alenka Černelič Krošelj, predsednica Slovenskega etnološkega društva, organizatorja okrogle mize. Nato je prosila za nagovor Tanjo Roženberger, direktorico Slovenskega etnografskega muzeja, hiše, ki že mnogo let daje društvu dom in mu tako v veliki meri omogoča delovanje. Ta je pozdravila navzoče v imenu vseh kolegic in kolegov iz Slovenskega etnografskega muzeja, saj so počaščeni, da se ta žlahtni dogodek odvija pri njih. Ob tem je poudarila, da je etnologija zaznamovala njihovo osebno rast, življenjski nazor in poglede na svet, hkrati pa izpostavila vlogo jubilarantov v tem oblikovanju in jim ob jubileju čestitala. Vsem je zaželela prijeten in navdihujoč večer.

Pogovor je spretno vodila predstojnica Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU Ingrid Slavec Gradišnik, ki je bila po svojih besedah v zadregi, kako nepristransko predstaviti strokovno, poklicno in življenjsko pot jubilarantov, s katerimi jo veže več kot štiridesetletno poznanstvo. Občinstvo je najprej seznanila s svojimi prvimi srečanji z njimi. Vsi štirje so bili njeni učitelji, zahvalila se jim je za skupne poti in vse, kar je začetkom sledilo, in poudarila, da so vsi štirje v zadnjih desetletjih pomembno zaznamovali tako razvejitev kot poglobitev slovenske etnologije. Vsi so vstopili vanjo v obdobju 2. polovice 60. let prejšnjega stoletja, ki so ga ob začetkih raziskav načina življenja in vsakdanjosti spremljali številni samopremisleki o tem, kaj in kako raziskovati in s kakšnimi nameni. Prvo vprašanje

jubilantom je bilo zato namenjeno nagibom, ki so jih pripeljali v etnologijo, in dogodkom v študentskih letih, ki so izoblikovali njihovo prihodnjo pot.

Marko Terseglav je začetek svoje poti postavil že v gimnaziju, ko sta s sošolcem Janezom Bogatajem urejala šolski časopis *Pričakovanje* in se prepirala, ali naj v njem prevladuje literatura ali naj bo fizikalni priročnik. Resno srečanje s folkloristiko pa so prinesla predavanja Borisa Merharja na fakulteti, ko je študente slavistike uvajal v ljudsko slovnstvo, in nato zaposlitev v Glasbenonarodopisnem inštitutu. Njegovo zanimanje se je poglobilo s študijem etnologije in kulturne antropologije v Berlinu v času strokovnega izpopolnjevanja, ko je lahko poslušal predavanja na Humboldtovi univerzi v vzhodnem delu in na Freie Universität v zahodnem delu tedaj še razdeljenega mesta. Doma je znanje etnologije širil kot poslušalec razprav na srečanjih Slovenskega etnografskega in pozneje Slovenskega etnološkega društva ter seveda z raziskovanjem slovenskega ljudskega pesništva.

Mojca Ravnik je na začetku študija etnologije skrbelo, ali bo sposobna za terensko delo, ali bo zmogla obvladati gradivo, ga analizirati in razumeti. Po zaslugi Slavka Kremenška je s praktičnim delom še med študijem te zadrege premagala. V etnologiji jo je takrat navdušilo veliko pametnih ljudi, od katerih se je ogromno naučila, v njihovih razpravah so se kresala mnenja, v njih pa je spoznavala probleme, ki jih je želela reševati.

* Mirko Ramovš, upokojeni sodelavec Glasbenonarodopisnega inštituta, ZRC SAZU, Novi trg 2, 1000 Ljubljana; mirko.ramovs@gmail.com.

Marija Stanonik je pot po končani srednji ekonomski šoli začela v tovarni Alpina, v kateri se je zaposlila kot njena študentka. A neusahljiva želja po nadaljnjem študiju jo je po dveh letih pripeljala na univerzo, kjer se je po uspešno opravljenih sprejemnih izpitih pri Vilku Novaku, Slavku Kremenšku, Bredi Pogorelec in Helgi Glušič posvetila slovenistiki in etnologiji. Med študijem so jo nekoliko motila drobnjakarska predavanja Vilka Novaka, očarala pa predavanja Slavka Kremenška, vendar so ji pozneje Novakovi napotki zelo pomagali pri znanstvenem delu.

Janezu Bogataju je glede na njegova široka zanimanja študij etnologije in umetnostne zgodovine svetovala Majda Rojko, učiteljica na viški gimnaziji. Podobno kot Marija Stanonik je tudi on cenil profesorja Novaka in Kremenška. Pri slednjem se mu je zdelo pomembno, da je mladim takoj na začetku dal priložnost predavati, kar danes skoraj ni mogoče. Po njegovem mora mlad človek že zgodaj dobiti zahtevne naloge, ne da samo skrbi, kot se je slikovito izrazil, »za vodovod in kanalizacijo«. Ob tem je navedel dva nazorna primera, raziskavo Galjevice in sodelovanje na posvetovanju etnologov v Kruševcu, kjer beograjski profesor Petar Vlahović ni mogel razumeti sproščenosti ljubljanskih študentov po uspešno predstavljenih referatih.

Voditeljica pogovora je v nadaljevanju razgrnila začetek poklicnega dela vseh štirih jubilarov v etnoloških ustanovah, na eni strani njihov trud, da postavijo trdnješe in sodobne temelje folkloristike, na drugi strani pa spoprijem z izzivom, kako prenesti zelo ambiciozen in širok koncept načina življenja, vsakdanjega življenja v konkretne raziskave. Tu je za zgled navedla Bogatajeve raziskave materialne kulture oziroma materialnega sveta, kakor so se pokazale v njegovi magistrski nalogi o mlinarjih in žagarjih ob Krki, ter raziskave Ravnikove, ki so se lotile širokega področja, nekdanj imenovanega socialna kultura. Nato je jubilate vprašala, kako bi komentirali svoje poklicne začetke.

Prvi jih je opisal Janez Bogataj, tudi z zgodbami o direktorju in delovnih razmerah v Dolenjskem muzeju, kjer je našel prvo zaposlitev. Takrat je veliko delal na terenu, si pridobil izkušnje in zbral ogromno gradiva, tako za muzej kot tudi zase. Po dveh letih ga je delo za slovensko etnološko bibliografijo za eno leto pripeljalo v Inštitut za slovensko narodopisje SAZU, po služenju vojaškega roka pa se je začel z raziskovalnim delom ukvarjati na Oddelku za etnologijo Filozofske fakultete. Po njegovem mnenju ima etnološka stroka veliko srečo, da je tako široka; če se raziskav lotimo temeljito, lahko odlično delamo, saj so za to lepe možnosti, čeprav vedno zmanjkuje denarja. V njegovih prvih poklicnih letih je bilo največ stroškov s fotografijo, filme si je kupoval z zaslužkom od pisanja člankov, pogosto na poti, ko se je z avtobusom vozil iz Novega mesta. Filme je za raziskave pač nujno potreboval. Njegov arhiv danes obsega 25.000 diapozitivov.

Marija Stanonik se je v Inštitutu za slovensko narodopisje znašla »med velikimi škarjami«, kot je rekla: na eni stra-

ni med klasično folkloristiko, kot jo je takrat še imenoval Milko Matičetov, a se je izrazu pozneje pod vtisom soočenj s Slavkom Kremenškom odpovedal, in Kremenškovo šolo. To je bilo zanjo zelo naporno usklajevati, dokler se ni v Zagrebu v takratnem Zavodu za istraživanje folklor (zdaj Inštitut za etnologijo in folkloristiko) seznanila z Majo Bošković-Stulli, ki ji je dala lep kupček separatov svojih znanstvenih razprav in člankov. Ko jih je prebrala, se ji je razširilo obzorje, začutila je, da je to smer, ki jo mora ubrati – in jo še danes zagovarja.

Mojca Ravnik se je po začetku na fakulteti, kjer je bila najprej bibliotekarka in nato vodja seminarja za izseljenstvo, zaposlila v Zavodu za naravno in kulturno dediščino v Piranu. Kot konservatorica je bila zadolžena tudi za zaledje slovenske Istre in bi reševanja različnih problemov ne zmogla, če ne bi imela odličnih sodelavcev in podpore v Slovenskem etnološkem društvu in njegovi skupini konservatorjev. Za zgled je navedla nasprotovanje zazidavi Strunjana in pripravo gradiva za predmet konservatorstva. Poudarila je, da je biti konservator najtežji etnološki poklic, saj mora ta znati reševati probleme na različnih ravneh, biti več v zakonodaji in nasploh nekakšen terapevt za podeželje. Pozneje se je usmerila v raziskavo družine in sorodstva v istrskih vaseh, kjer je, kot že v raziskavi ljubljanskega naselja Galjevica, odkrivala povezanost družinskih oblik in stavbarstva.

Marko Terseglav je prve začetke v Glasbenonarodopisnem inštitutu navezal na novo izdajo Slovenskih ljudskih pesmi, za katero je kot »vajenec« zbiral gradivo v Narodni in univerzitetni knjižnici, in na razprave s sodelavci v inštitutu o tem, kaj raziskovati v ljudski pesmi in kako, o ljudski glasbi in tudi širše o antropologiji. Pri tem je posebej omenil tedanjega predstojnika inštituta Valensa Voduška, izredno razgledanega raziskovalca, tudi po ameriški antropologiji, ki jo še danes vsi citirajo. Usmerjal ga je v teorijo in mu svetoval, naj svoje znanje poglobi v tujini. Bil je njegov duhovni mentor, čeprav je bila uradna mentorica Zmaga Kumer. Posebej se je spomnil društvenih sestankov v inštitutu, kjer so se srečevali etnografi in etnologi in razpravljali o različnih temah. Kalili so ga simpoziji, ki jih je spodbudil Slavko Kremenšek in na katerih so se obravnavala razmerja med etnologijo in drugimi vedami, kot so slavistika, zgodovina in arhitektura. Na mnoga vprašanja so dobili odgovore, postavljala pa so se vedno nova. Mnoga od njih je ob primerjavi vzhodne in zahodne antropološke šole osebno rešil med študijem v Berlinu.

Janez Bogataj je svojo pripoved dopolnil z opozorilom, kako pomembno je bilo za njihovo raziskovalno pot, da sta imela profesorja Novak in Kremenšek odlične stike s tujimi etnologi, pri čemer je še posebej poudaril mednarodno poletno šolo *Seminarium ethnologicum*, ki jo je organiziral Ján Podolák iz Bratislave in na kateri so sodelovali najodličnejši evropski etnologi. Sam se je na tem seminarju ogromno naučil, saj so celodnevnomu terenskemu delu zvečer vedno sledile odlične razprave s profesorji.

Voditeljica Ingrid Slavec Gradišnik je ob poudarjanju pomena Slovenskega etnografskega in pozneje Slovenskega etnološkega društva za vse jubilate dodala kratek pregled društvene dejavnosti, od sekcij, na primer konservatorske in filmske, do različnih prireditev in kolektivne priprave vprašalnic za etnološko topografijo slovenskega etničnega ozemlja v drugi polovici 70. let. Društvo je bilo prostor, ki je močno prispeval k razvoju oziroma utrjevanju etnologije v takratnem času. Zato je jubilate prosila za morebitna dopolnila k povedanemu.

Marko Terseglav je obžaloval pomanjkanje demokratične debate, ki je bila nekdanj v stroki zelo živa in je potekala v sklopu društva, ki je bilo srce vsega dogajanja. Društvo je poleg spodbujanja stanovske razvijalo tudi znanstveno zavest o etnologiji in njenih ciljih. Mlajša generacija je razpravo začela razumeti kot kritiko, ne več kot dialog, in se je umaknila sama vase.

Mojca Ravnik je opozorila, kako se danes vsaka ustanova zapira vase, vsi današnji raziskovalci pa so pod pritiskom samodokazovanja v velikih projektih, ki so lahko daleč od prioritet stroke. Muzeji so tako po njenem mnenju še zadnje najbolj nedotaknjene ustanove, kjer se strokovno dela. To bi bila odlična tema za razprave v društvu, ki je bilo nekdanj povezava med ustanovami, povezava, ki ni bila obremenjena z znanstvenimi naslovi in v kateri ustanovi delaš, ampak so bili pomembni strokovni interesi. Pri tem je kot primer navedla delovno skupino za Slovence v zamejstvu in po svetu, ki ni samo povezovala, ampak je zaradi znanstvene sfere, ki se za to ni dovolj zanimala, dajala tudi pobude. Društvo je organiziralo posvetovanja, izdajalo publikacije, postavilo mrežo stikov, društvo je mislilo na Slovenijo kot skupni prostor od Monoštra do Devina. Bilo je zelo širok posrednik, to ni bilo samo povezovanje, ampak tudi zapolnjevanje tistega, česar stroka ni delala, pa bi morala. Kot je še dejala, so zdaj, ko so meje padle, vse poti do manjšine, zamejstva odprte, zato bi bilo dobro, da bi društvo vztrajalo pri omenjenih aktivnostih. Problemov je ogromno, zato upa, da bo društvo še naprej živa pobuda in prostor za njihovo spoznavanje.

Marija Stanonik se je v »predzgodovino« vrnila s spominom na Raziskovalno skupnost slovenskih etnologov, ki je bila takrat pomembnejša od društva, o pripravi vprašalnic za etnološko topografijo slovenskega etničnega ozemlja pa dodala, da so bile ob njihovem oblikovanju razprave zelo ostre, kresala so se različna mnenja, pa tudi pozneje, ko so se določala razmerja med inštitutom in fakulteto.

Janez Bogataj je omenil še eno pomembno zaslugo društva za stroko. Z organizacijo simpozijev o razmerjih z drugimi vedami in prisotnosti etnoloških vsebin v šolskih programih je utrjevalo položaj in ugled etnologije v družbi, čeprav ni šlo brez nasprotovanj. Kot primer je navedel učbenik za predmet Družba (naslov *Z družbo v družbi*), ki sta ga napisala skupaj s kolegom Vitom Hazlerjem, a ga je založba slabo prodajala, ker ga geografi in nekaj malega

tudi zgodovinarji niso podprli. Ne sicer odkrito, ampak z lobiranjem med učitelji, kar je bila njihova velika prednost. Največ zaslug za organizacijo omenjenih simpozijev je imel Slavko Kremenshek, »ki je imel nos, kje je treba zakuriti ogenj.«

Voditeljica je, kot je povedala, srečna, da je poklicno odraščala s to generacijo. Občinstvo je spomnila na priporočilo društva iz druge polovice 70. let, da mora biti na vsakem zavedu, v vsakem muzeju zaposlen etnolog, danes pa nas lahko skrbi, kaj bo z mladimi diplomantkami in diplomanti. To je kazalo na sistematično in načrtno skrb ne samo za znanstveni razvoj, ampak tudi za reprodukcijo same discipline. Janez Bogataj je opozoril še na dejstvo, kako si je moralo društvo izboriti tudi financiranje društvene revije *Glasnik*. V primerjavi z drugimi strokami, ki so imele svoje revije, je bilo glasilo tedaj še Slovenskega etnografskega društva skromno in so ga razmnoževali na ciklostil, urednica Zmaga Kumer pa ga je celo sama plačevala. Ko je sam postal urednik, je prosil za podporo pri tedanji Kulturni skupnosti, kjer so mu rekli, da mora društvo izkazati družbeni interes. Potrebna je bilo veliko truda in iznajdljivosti (z Mojco Ravnik sta npr. skovala morda prvi oglaševalski verz na Slovenskem: »Si potno čelo briše ob predpasnik, a roka, glej, že sega po nov Glasnik« – a ena od etnologinj se je takoj spotaknila ob nepravilni uporabi sklona!). Kulturno skupnost je zanimala tudi mednarodna odmevnost. Zato so Andreju Mrevljetu dali izvod *Glasnika*, da se je fotografiral z njim, ko je obiskal Kitajski zid. Dokazov družbene in mednarodne odmevnosti in »interesov« je bilo dovolj in od leta 1976 je bil *Glasnik* na seznamu revij, ki so dobivale finančno podporo.

Za sklep je voditeljica jubilate prosila, naj kaj sporočijo mlajšim kolegicam in kolegom, ki so tako ali drugače nadaljevalci njihovega dela.

Marija Stanonik je obžalovala, da se ni nadaljeval načrt raziskav, za katere so bile pripravljene vprašalnice, saj bi bile odlično nadaljevanje *Narodopisja Slovencev*, seveda z novimi izhodišči. Predvsem pa si je želela, da bi bolj gledali nase, da bi raziskovali to, kar je naše, slovensko, dokler še lahko, dokler še govorimo slovensko. Žal mladi rod izbira teme, ki so vsesplošne, ki bi jih lahko kdo drug raziskal celo boljše, medtem ko nam teme, za katere smo sami odgovorni in smo jih dolžni sami obravnavati, uhajajo iz rok, z njimi pa tudi informatorji, gradivo in smisel za obdelavo.

Mojci Ravnik je bilo težko dajati napotke mladim, ki nimajo možnosti zaposlitve. Spotaknila pa se je ob neutemeljene, ideološke kritike že omenjenih vprašalnic za raziskave načina življenja Slovencev v 20. stoletju. Zato je bila vesela, da se je na večeru o njih spregovorilo kot o nečem kakovostnem. Mlajšim je svetovala, naj iščejo izvirne probleme, za katere se ve, da so pomembni in etnološki, v svojih obdelavah pa naj se izogibajo takšni znanstvenosti, ki je podprta s preštevilnimi citati, saj ti zameglijo avtor-

jeve misli. V tem smislu bi morali mlade usmerjati tudi pedagogi.

Podobnih misli je bil Marko Terseglav in pri tem navedel misel mednarodno uveljavljenega slovenskega raziskovalca v Srednji Ameriki: »Da dobro raziskujem v Mehiki, se imam zahvaliti temu, da sem dobro raziskoval slovenski teren.« Terseglav je z grenkobo opozoril, da jih doma takoj označijo z nacionalisti, če govorijo o slovenskem terenu, in še dodal, da je antropologijo pretirano prekrila sociologija. Janez Bogataj je pritrnil povedanemu s pomembno mislijo, da se mora etnologija aktivno vključevati v reševanje aktualnih družbenih vprašanj in zavzemati do njih svoja stališča. Kot je poudaril, je ponosen, da opozarja na elemente, ki od drugod vdirajo v slovenski kulturni prostor in ga poneumljajo, pa čeprav ga nekateri označujejo z nacionalističnim etnologom. Menil je, da je inovativne rešitve vedno treba iskati v lastnem gradivu, ob dobrem poznavanju lastnega terena in njegovih življenjskih slogov. V moderni, sodobno orientirani stroki je dobre uspehe mogoče doseči le ob primernem stališču do zgodovinskega razvoja vede od njenih

nezavednih začetkov vse do današnjega časa.

Mojca Ravnik je opozorila na pomanjkljivost sedanjega društvenega življenja, saj se mladi skoraj ne udeležujejo društvenih sestankov in ni več tistega stika med generacijami, kakršen je bil v preteklosti.

Janez Bogataj je pripomnil, da mu je bilo od prvega dne dela na fakulteti jasno, da se pedagoški rezultati ne delajo na hrbtih študentov.

Voditeljica pogovora je ob koncu pogovora zaprosila za vprašanja občinstva. Oglasila se je le Alenka Ložar Podlogar, ki je dopolnila sliko o sestankih nekdanjega Slovenskega etnografskega društva in se nostalgичno spominjala zanimivih razprav; te so se pogosto nadaljevale še pozno v večer v gostilni Maček. Voditeljica je pogovor zaključila s spoštljivim spominom na razvoj etnološke stroke in generacije njenih nosilcev ter se zahvalila vsem štirim jubilarantom za prijazno sodelovanje, občinstvu pa za pozorno poslušanje.

V Mizarskem muzeju v Solkanu.
Foto: Ivanka Počkar, Solkan, 11. 11. 2017.

Na grobu Andreja Malniča.
Foto: Ivanka Počkar, Šempeter, 11. 11. 2017.

STROKOVNA EKSKURZIJA NA GORIŠKO – MURKOVANJE 2017

Strokovno popotovanje Slovenskega etnološkega društva, t. i. rajža, na katero se člani društva že tradicionalno podajo ob podelitvi Murkovih nagrad, priznanj in listin, je kot po navadi potekalo po delovnem območju prejšnje Murkove nagrajenke. Člani SED so torej na Martinovo, 11. novembra 2017, pred prireditvijo na gradu Kromberk obiskali Novo Gorico in okoliške kraje ter tako spoznali delček moje Goriške, kjer sem delovala od prve zaposlitve na Zavodu za varstvo kulturne dediščine Nova Gorica ob začetku svojega etnološkega dela, od leta 1983 do upokojitve leta 2016 pa kot muzealka v Goriškem muzeju.

Zgodovina Goriške sega daleč v preteklost, kraj Gorica pa je bil leta 1001 prvič omenjen v pisnih virih, v darovnici cesarja Otona II, kot vas, ki se ji v slovenskem oziroma slovanskem jeziku reče Gorica. Od 12. stoletja so usodo Goriške krojili Goriški grofje, ki so si ime nadeli po kraju, dokončno pa se je Goriška v avstrijski monarhiji iz nekdanje grofije goriških grofov izoblikovala kot poknežena grofija Goriško-Gradiščanska; obstajala je do razpada avstro-ogrske monarhije leta 1918. Zgodovinska Goriška je v kulturnozgodovinskem in geografskem smislu zajemala različne pokrajinske in upravne enote Posočja, Vipavske doline in Krasa ter združevala alpski in mediteranski kulturni prostor na stičišču slovanskega in romanskega sveta, ki je povezovalo in še vedno povezuje na skupnem prostoru naseljene Slovence, Italijane in Furlane. Mešanica različnih narodov in kultur je bila ena od značilnosti Goriške pred prvo svetovno vojno, ko so v mestu Gorica živeli še

manjša skupnost Avstrijcev in Nemcev, židovska skupnost in posamezniki različnih evropskih narodnosti.

Po prvi svetovni vojni je Goriška skupaj s Primorsko pripadla Italiji, doživela prepoved uporabe slovenskega jezika, slovenskih društev in podjetij, italijanizacijo osebnih in krajevnih imen in seveda upor proti poitalijančevanju. Po drugi svetovni vojni, določitvi meje z Italijo in priključitvi Primorske Sloveniji v okviru tedanje Jugoslavije leta 1947 je tudi večji del Goriške postal slovenski; zahodni del Goriške z mestom Gorica in delom okolice pa je ostal v Italiji. Slovenski del je z gradnjo novega mesta Nova Gorica dobil novo upravno, kulturno in gospodarsko središče.

V etnološkem smislu je tradicionalna ljudska kultura razpeta od alpske kulture s prevladujočo uporabo lesa na severu, do mediteransko-kraške kulture, ki jo označuje uporaba kamna, na jugu. Do druge svetovne vojne je večinoma kmečko gospodarstvo v alpskih predelih dopolnjevala reja drobnice in govedi, v mediteranskih pa vinogradištvu. Že pred prvo svetovno vojno je bilo za Goriško značilno ekonomsko izseljevanje, moški so si delo iskali kot gozdarji in zidarji, ženske so se zaposlovale kot dojilje, varuške otrok in v drugih gospodinjstvih poklicih, poseben fenomen pa je ekonomska migracija žena in deklet v Egipt. Po Aleksandriji, kjer je bilo največ tovrstnih zaposlitev, so jih poimenovali »aleksandrinke«. Industrija se je po drugi svetovni vojni napajala iz tradicionalnih obrti, ki so se od srede 19. stoletja razvile po trgih in vaseh v okolici Gorice – tako pohištvna industrija iz mizarske obr-

* Inga Miklavčič Brezigar, dipl. etn. in mag. sociologije kulture, kustodinja-etnologinja, muzejska svetnica v pokoju, Ulica Rada Simonitija 19, 5000 Nova Gorica; brezigar.inga@gmail.com.

ti, razvite v Solkanu, železarska industrija iz kovaštva v Lokovcu, čevljarska industrija iz usnjarstva in čevljarstva v Mirnu itd. Že v 19. stoletju je bil v Gorici pomemben tudi turizem; Gorico so imenovali »avstrijska Nica«, v 20. stoletju pa je v Novi Gorici turizem povezan predvsem z igralništvom.

Na tokratni rajži po Goriškem smo predstavili nekaj posebnosti te dežele ob zahodni meji slovenskega ozemlja. Člani SED so se najprej ustavili na kavi in pecivu v novozgrajenih sodobnih prostorih kustodiata Goriškega muzeja ob Vili Bartolomei v Solkanu, kjer bo v prihodnje, upajmo, zrased nov muzejski center. Z ogledom razstave o starovercih in zbirke Pavla Medveščka v razstavnih prostorih vile Bartolomei, ki ju je predstavila kolegica, etnologinja Darja Skrt, avtorica razstave, so se seznanili s tem skoraj pozabljenim delčkom naše duhovne kulture. Nato smo se odpeljali do Mizarske zbirke v Solkanu, ki ohranja materialno dediščino solkanskih mizarjev. Zgodovino solkanskih mizarjev je prvi raziskoval nekdanji direktor Goriškega muzeja, zgodovinar dr. Branko Marušič, sicer tudi Solkanec, z diplomsko nalogo na to tematiko je diplomirala Katja Kogej, sama pa sem kot prvo nalogo ob nastopu službe v Goriškem muzeju zasnovala in pripravila prvo muzejsko razstavo o solkanskih mizarjih. Tedaj smo v Goriškem muzeju zbrali zbirko mizarskega orodja in predmetov, na katerih temelji današnja Mizarska zbirka. Dolga leta smo si nato v Solkanu prizadevali za njeno postavitve, vendar nismo uspeli, vse dokler se ni v lokalni skupnosti zasedrila zavest o njenem pomenu. Tako je zbirka nastala ob pomoči Krajevne skupnosti Solkan in Mestne občine Nova Gorica, ki sta zagotovili prostore, in s prizadevanjem društva RIRDS (Rezbarsko, intarzijsko in restavratorsko društvo Solkan), ki je pod vodstvom ing. Jožka Markiča, potomca solkanskega mizarja, postavila zbirko v obliki solkanske mizarske delavnice. Društvo jo vodi in z vrsto dejavnosti ohranja tudi znanje in obrtniško spretnost nekdanjih mojstrov, ki so po drugi vojni ustvarili uspešno pohištvono industrijo. Jožko Markič nam je predstavil zbirko in dejavnost društva, v podhodu ob solkanski muzejski hiši smo si ogledali tudi novo pridobljeno fresko v spomin na srečanje tolminskih puntarjev v Solkanu.

Nato smo se zapeljali vzdolž nekdanje meje med Italijo in Slovenijo (še prej Jugoslavijo) po poti vrste muzejskih zbirk, ki po zamisli pokojnega Andreja Malniča, etnologa in nekdanjega direktorja Goriškega muzeja, nastajajo kot svojevrsten Muzej ob meji. Na Trgu Evrope ob Železniški postaji Bohinjske železnice – Transalpine iz leta 1906 je Muzej meje, na Rafutu etnolog Rok Bavčar v nekdanji mejni carinarnici pripravlja Muzejček kontrabanta – tihotapstva, na Vrtojbenkem polju je muzejček v Stražnem stolpu, vojaški opazovalnici ob meji, ki je tukaj tekla čez polja. Ustavili smo se na pokopališču v Šempetru in položili venec na grob Andreja Malniča, nato pa pot nadaljevali v Miren, kjer smo si ogledali še en muzejček iz zbirke Muzejev ob meji – muzejsko zbirko v vežici v spomin na begunce in pokopališče v Mirnu, ki ga je po drugi svetovni vojni meja razdelila kar počez – čez grobove in pokopališke poti.

Zbirka Spomni se name, ki jo je ob sodelovanju Andreja Malniča zasnoval zgodovinar Jakob Marušič in oblikoval sodelavec Goriškega muzeja Boris Blažko, odprli pa smo jo tik po Andrejevi smrti, je sicer majhna – vendar ob številnih podatkih in ogledu pokopališča z opečnato začrtano mejo, ki je grobove delila do uveljavitve Osimskih sporazumov leta 1975, vzbuja čustveni odziv obiskovalcev. Število beguncev in omembe nekaterih ključnih svetovnih političnih beguncev, kot so npr. Albert Einstein, Marlene Dietrich in Dalajlama, pa ob številnih domačih vzbujajo zavedanje pogoste nesmiselnosti birokratskih političnih odločitev, ki nato ključno vplivajo na življenja ljudi. S kosilom v domači gostilni Bric v Mirnu smo končali našo rajžo in se odpravili na grad Kromberk, sedež Goriškega muzeja. Med pripravami na slavnostno prireditev ob podelitvi Murkovih nagrad, priznanj in listin za leto 2017 so si člani SED lahko ogledali razstavo *Slovenski begunci s Soške fronte*, po kateri je vodil avtor dr. Marko Klavora, zgodovinar in kustos Goriškega muzeja, in razstavo umetniških del goriških avtorjev *Na začetku je bila črta – 70 let likovne ustvarjalnosti v mestu ob 70-letnici Nove Gorice*, ki jo je predstavila umetnostna zgodovinarica in kustosinja Goriškega muzeja Katarina Brešan.

Mislím, da bodo udeleženci tako rajžo po Goriškem kot prireditev na gradu Kromberk ohranili v lepem spominu in tako našo Goriško spet malo bolj približali osrednji Sloveniji.

GOVOR NA SLOVESNI PODELITVI MURKOVE NAGRADE, MURKOVEGA PRIZNANJA IN MURKOVIH LISTIN ZA LETO 2017

Grad Kromberk, 11. november 2017

Na slavnostni prireditvi ob letošnjem dnevu reformacije je igralka Milena Dravič izrekla pomenljivo trditev, ki jo povzemam po spominu: »*Ob prodoru sodobne globalizacije je vedno bolj jasno, da je le še kulturna identiteta temelj narodove samobitnosti.*«

Po zaslugi reformacije smo dobili besedo v parlamentu narodov sveta – in govor, ki mu Slovenci tako lepo rečemo »materni jezik«, je v zapisani besedi postal temelj naše identitete. Slovenci smo se trdo borili za priznanje svojega jezika, tudi umirali smo zaradi jezika, in na Goriškem in Primorskem bo v večnem spominu ostal Lojze Bratuž, ki je kot nedolžna žrtev fašističnega nasilja moral umreti zaradi slovenskih pesmi in takrat v naših krajih prepovedanega jezika. Le malo več kot ena življenjska doba je tega – drugo leto bo sto let, ko je po koncu prve svetovne vojne Primorska pripadla Italiji, vendar boj za slovenski jezik ni in ne sme biti pozabljen. Prehitro se lahko zgodi, da ga izgubimo – še leta 1991 pred osamosvojitveno vojno se mi je zgodilo, da so mi na slovenskih tleh, na mejnem prehodu z Italijo, srbski tovarnjakarji oporekali slovenski jezik – in v moji duši zbudili prvobiten strah, da se spet vračajo časi, ko se bomo morali boriti za svoj jezik. Vesela sem, da imamo danes svojo državo in svoj jezik.

Vendar se nismo borili le za slovensko besedo, pač pa tudi za slovensko kulturo – za pesmi, plese, pripovedke, običaje, jedi in nenazadnje za nošo, ki je sicer kot »narodna noša«, nekoč pomemben element izražanja pripadnosti, danes predvsem v pristojnosti folklornih skupin, ki pa jo prav tako uporabljajo za izražanje svoje narodne in lokalne samobitnosti. In tu sem dolžna pojasnilo ob moji tokratni podobi – ko sem razmišljala o obleki za to svečano priložnost, mi je ob srečanju s sosedom folkloristom in šiviljo, ki je sešila oblačila za pevce iz Lokovca in folklorno skupino Kal nad Kanalom, pravzaprav naproti prišla ideja o noši, izdelani po vzoru pražnje, nedeljske, »zakmašne« ženske noše goriških žena in deklet iz časa, ko se je oblikovala narodna zavest goriških Slovencev in je taka, dopolnjena z značilno pečo in ovratno ruto ter s predpasnikom, pomenila tudi odločitev za slovenstvo.

Ko sem tako tehtala, ali naj grem obleko kupiti v Max-Mara, Vögele, ali naj kupim Desigual ali obleko Tanje Zorn, sem se odločila za vzorec goriške noše – v poklon vsem ženam in dekletom, ki so možem ob boku gojile slovensko besedo v čitalnicah in na taborih pred prvo svetovno

vojno, v poklon goriškim možem, kot so bili Karel Lavrič, Andrej Winkler, Henrik Tuma, ki so se borili za priznanje slovenskega jezika ne le v čitalnicah, pač pa tudi za rabo v uradnih dokumentih in politiki. Poklon možem, kot je bil Andrej Gabršček, ki je s tiskano besedo na Goriško pripeljal ne le časopisje, pač pa tudi svetovno publicistiko, možem in ženam iz goriške družine Šantel, ko so se, čeprav rojeni in vzgojeni v nemškem okolju, ob prihodu v Gorico zavestno odločili za slovenski jezik. Moje današnje oblačilo je torej poklon vsem ženam in možem, tako meščanskega razreda kot podeželskega prebivalstva na Goriškem, ki so se povezali v skupni želji po razvoju slovenskega naroda. Pred prvo svetovno vojno smo Slovenci v Gorici imeli močan meščanski razred, razgibano družabno in društveno življenje, burno politično dogajanje, Fabianijev narodni dom, ki so ga pod imenom Trgovski dom zgradili slovenski podjetniki in opremili solkanski mizarji, imeli smo prvo državno gimnazijo s slovenskim učnim jezikom, imeli smo celo muzejsko društvo, ki je že začelo zbirati gradivo za ustanovitev »narodnega muzeja«. Leta 1910 so v obširnem članku na naslovnici časopisa *Soča* objavili poziv za zbiranje predmetov in napovedali skorajšnjo ustanovitev muzeja. Poudarek na pomenu zbiranja in muzeja za »narodno zavest« je bil povezan s poudarkom na izobraževalni vlogi muzeja. Dovolite mi, da preberem delček tega poziva:

Kako velikega pomena so muzeji sploh in narodni še posebno, o tem skoro ni treba izgubljeni dosti besed. Vsak količkaj izobražen človek je že bil v mestu, kjer si je ogledal to ali ono stvar, kar ga je ravno zanimalo. Nekateri z dežele so bili tudi že v raznih muzejih, kot n. pr. v Gorici (kjer so Italijani ustanovili muzej že leta 1861), v Ljubljani itd. Tam so videli veliko zbirko raznih stvari in reči, večkrat iz tujih krajev, kjer žive nam neznani ljudje, neznane živali.

Ampak, navajajo v *Soči*:

Poleg splošnih muzejev imamo tudi posebne za posamezne stroke. Med temi so zelo važni ravno narodni muzeji, kjer se hrani vse, kar se tiče kakega naroda: n. pr. narodne noše, stare posode, orodja in orožja, stare skrinje, slike in knjige itd. Pomen takih muzejev za vsak narod je zelo velik. Vsak, ki bi n. pr. rad študiral in pisal o naših narodnih nošah, ven-

* Inga Miklavčič Brezigar, dipl. etn. in mag. sociologije kulture, kustodinja-etnologinja, muzejska svetnica v pokoju, Ulica Rada Simonitija 19, 5000 Nova Gorica; brezigar.inga@gmail.com.

Govor na slovesnosti.

Foto: Ivanka Počkar, Kromberk, 11. 11. 2017.

dar ne more hoditi po celi deželi okoli, ker bi bilo to izguba časa in denarja in vključno temu še morda ne bo vsega dobil. Če pa imamo vse to že lepo zbrano, potem si delo olajšamo in o izgubi časa skoro ni govora.

In tako vidimo, da so razni kulturni narodi zbrali ogromne zbirke svojih narodnih stvari. Tako n. pr. Angleži, Francozi, Rusi, Lahi, Nemci, pri nas na Avstrijskem pa posebno Čehi. Slovenci imamo v Ljubljani že precej lepo zbirko, ki pa še ni popolna. Potreba je, da se zganemo tudi mi na jezikovnih mejah, kot so to storili ravno pred kratkim Slovenci na Štajerskem (ustanovitev Muzeja v Mariboru 1903). Uvideli so potrebo lastnega narodnega muzeja, ker sicer jim tujci poberejo njih najlepše stvari. Tako je tudi pri nas na Goriškem. Že več časa sem se opazuje med Lahi neko gibanje in nabiranje, ki se vrši v korist bodočemu laškemu narodnemu muzeju v Gorici. Sicer imamo tu že deželni muzej, a kakor hočejo Lahi dati svojemu pristno italijansko lice, tako moramo dati mi naši zbirki pristno slovensko. Najvažnejše pri tem je, da Lahi sedaj pridno nabirajo po

naših slovenskih [poudarek avtorja članka] vasesh in selih. Družba mož, ki imajo smisel za to stvar, je sedaj sklenila temu na vsak način odpomoči. Naše slovenske stvari spadajo v naš narodni muzej, kateri se vstanovi v kratkem v Gorici.

Obračamo se torej na naše duhovnike in učitelje, zavednike in izobražence, sploh na vsakega pravega narodnjaka brez ozira na politično mišljenje, da delujejo vsi v tem smislu med ljudstvom. Paziti je treba na to – posebno v goriški okolici – da ne pride nobena stvar več našim nasprotnikom v roke, kateri se potem ponašajo z našo narodno imenitnostjo, češ, to je laško, Slovenci nimajo nič. Skrbno je treba hraniti stare majolike, krožnike, posode itd. Paziti je treba na stare slike, okvirje, na stare obleke, narodne klobuke, kožuhe in drugo. Važne so ženske vezane rute, avbe, peče in podobno. Razen tega je treba hraniti vsa naša orodja, skrinje, omare in take stvari.

Etnologi so bili vedno del tega narodnostnega gibanja – le da so sprva nastopali kot domoznanci in ob zgodovinskem orisu navajali tudi etnološke značilnosti, kot Štefan Kociančič v *Drobtinica* ali Simon Rutar v svojih zgodovinah Goriško-Gradiščanske, Tolminske in Beneške Slovenije. Saša Šantel iz že omenjene goriške družine, ki je ob študiju na Dunaju deloval v narodnostnem društvu Vesna, je svoj slikarski dar uporabil tudi za upodobitev vrste etnoloških značilnosti, med katerimi je najbolj znan cikl akvarelov primorskih narodnih noš, ki ga hrani Slovenski etnografski muzej v Ljubljani. V dnevniku njegove matere Avguste Šantel starejše in sestre Avguste Šantel mlajše pa najdemo vrsto etnoloških podrobnosti iz življenja goriških meščanskih družin.

Prva svetovna vojna je ustanavljanje slovenskih muzejev ali vsaj muzeja ustavila, dogajanje po njej pa je zbiranje slovenskega narodnega blaga potisnilo tako rekoč v ilegalo. Slovenska skupnost v Gorici je bila skoraj povsem uničena, mnogi so se umaknili v tedanjo Jugoslavijo, narodni dom so zavzeli Italijani, ljudje in kraji so dobivali nova, italijanska imena, po gostilnah je visela parola: »*Qui si parla solo italiano*«.

Po drugi svetovni vojni so ljudje na Primorskem začeli svoja življenja graditi na novo. In spet so se etnologi vključili v družbena dogajanja. Prvi šolani primorski etnolog, Milko Ukmar, Matičetov iz Koprive na Krasu, je etnološko izobrazbo pridobil na univerzi v Padovi na študiju »*belle lettere*« s poudarkom na slavistiki, kjer je intelektualno ozračje visoke italijanske kulture omililo fašistično ideologijo. Po lastnih besedah je že kot srednješolec v Gorici začel po Primorski zbirati pravljice in pesmice, za informatorje pa je uporabil kar sošolce. V goriški škofijski gimnaziji so se zbirali dijaki z vseh koncev Primorske in Milku ni bilo težko dobiti primerke ljudskega slovstva iz marsikaterega kraja.

Danes pravzaprav težko razumemo, kaj je Primorcem pod Italijo pomenila slovenska beseda, vsak najmanjši drobec, vsaka besedica. V lovu za besedami je Milko Matičetov peš in s kolesom prevandral celo Primorsko. Kot dijak je objavljajal prozo in verze v dijaških skrivnih listinah, etnološke prispevke pa je začel objavljati že kot študent, od leta 1937 tudi že v javnih občilih. Takoj po drugi svetovni vojni se je vključil v boj za priključitev Primorske Jugoslaviji in pripravil etnološko gradivo za komisijo, ki se je o tem pogajala z zavezniki. Po podpisu Pariške mirovne pogodbe leta 1947 je sicer dobršen del našega ljudstva ostal v Italiji, in zanje boj za jezik in svojo kulturo še ni končan. Dela Milka Matičetova, predvsem prispevka *O etnografiji in folklori zapadnih Slovencev* iz leta 1948 in *Duhovna kultura v zgornjem Posočju*, ki je sicer izšlo pozneje, leta 1973, pa tudi druga so prva kompleksna strokovna etnološka dela o ljudski kulturi slovenske etnije na stičišču z romanskimi narodi in kulturo. Humanistična izobrazba in znanje italijanskega jezika so Milku Matičetovu pomagali, da je kljub slabim izkušnjam z italijansko kulturo pred in med drugo svetovno vojno po koncu vojne zmožal presegati nasprotja med narodi in kot urednik *Alpes Orientales* povezovati srednjeevropski kulturni krog prek jezikovnih in političnih meja.

Z urejanjem življenja po vojni je prišel tudi čas ustanavljanja muzejev – etnologija je bila prisotna že na samem začetku tako pri ustanovitvi Goriškega kot Tolminskega muzeja. Goriški muzej je kot referent za kulturo že od leta 1949 pripravljajal Ludvik Zorzut, briški domoznanski pesnik in publicist, ki je humanistično izobrazbo, podobno kot Matičetov, pridobil na goriški škofijski gimnaziji, kot muzealec se je kalil v pregnanstvu v Mariboru, leta 1952 pa z uradno ustanovitvijo muzeja postal njegov prvi ravnatelj. Svoje prostore je muzej dobil v osnovni šoli v Solkanu, kamor se je vselil skupaj s študijsko knjižnico. Leta 1953 je Goriški muzej javnosti predstavil svojo prvo zbirko, ki je obsegala »nekaj kamenin, arheološke predmete, zbirko denarja, nekaj etnografskih predmetov in predmetov, ki so izvirali iz srednjega veka«, naslednje leto pa se je preselil v napol porušene prostore Kromberškega gradu. Tolminski muzej pa je nastal iz Etnološke zbirke, ki so jo zbrali muzejski navdušenci v Tolminu, leta 1950

so že postavili planinsko razstavo in leta 1951 ustanovili Muzej za Tolminsko, ki ga je nato dolga leta vodila Marija Rutar – učiteljica po izobrazbi, vendar etnologinja po duši. Etnološka zbirka z razstave pa je postala tudi jedro Trentarskega muzeja.

Prvi šolani etnolog v Goriškem muzeju je bil od leta 1955 njegov ravnatelj Karel Plestenjak, ki je etnološko izobrazbo pridobil ob delu v muzeju, leta 1961 je vzpostavil samostojni etnološki oddelek in ga nato vodil do smrti leta 1963. Po njegovi tragični smrti – umrl je v prometni nesreči – je ravnatelj Goriškega muzeja postal zgodovinar Branko Marušič. Nekaj časa v muzeju ni bilo etnologa, nato pa je kot etnolog in arheolog nastopil Drago Svovljšak, ki je sicer postavil prvo etnološko razstavo v gradu Kromberk, vendar je kar hitro delo z živimi ljudmi raje zamenjal za delo z mrtvimi in se usmeril v arheologijo. Nato je raziskovalno etnologijo v Goriškem muzeju na noge spet postavil Naško Križnar, njegovo delo sem nadaljevala jaz, moje zdaj nadaljuje Rok Bavčar. Na etnološkem oddelku sta krajši čas delovala tudi Katja Kogej in Andrej Malnič, v muzeju pa sta zaposlena še etnologinja Darja Skrt za vizualno dokumentacijo in etnolog Borut Koloini v knjižnici. Vsak zase je v etnologiji iskal svoj izraz, vendar smo vsi bili in smo še etnologi po duši. Etnološkega dela ne zmanjka, pravzaprav ga je vedno več, in mislim, da mi bo Rok pritrdil ... Seveda je delo drugačno in se ga opravlja drugače kot nekoč, ko je bila etnologija pravzaprav v službi narodnega buditeljstva in obrambe. Vendar je etnologija še vedno v službi iskanja narodne ali lokalne identitete, posebnosti, osebnosti vsakega kraja in vseh skupaj, tistega torej, kar nas dela posebne v mozaiku človeške družbe.

In če rečemo, da mora vsak Slovenec ali vsaka Slovenka vsaj enkrat na Triglav, če se strinjamo, da mora vsak Slovenec ali Slovenka poleg slovenskega znati vsaj en tuj jezik, bi sama svoj govor končala z mislijo, da bi bilo lepo, če bi imela vsak Slovenec ali Slovenka v omari »narodno nošo« svojega kraja, vasi ali mesta, za posebne priložnosti in za vsak primer, če bi bilo treba spet pokazati, da smo Slovenci.

Hvala za vašo udeležbo, kolegi etnologi, in čestitke vsem nagrajencem!

Dr. Ivanka Počkar v pogovoru z Murkovo nagrajenko Jano Mlakar Adamič.
Foto: Stanka Glogovič, Ljubljana, 7. 12. 2017.

Letošnja prejemnica Murkove nagrade Jana Mlakar Adamič.
Foto: Stanka Glogovič, Ljubljana, 7. 12. 2017.

POGOVOR Z MURKOVO NAGRAJENKO 2017, KUSTOSINJO IN MUZEJSKO SVETNICO JANO MLAKAR ADAMIČ

Etnološki večer, Slovenski etnografski muzej, 7. december 2017

Letošnja Murkova nagrajenka je bila 7. decembra 2017 na Etnološkem večeru v Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani predstavljena pred zglednim številom poslušalcev. Pogovor, kot so ga nato nekateri komentirali med prednovoletnim druženjem in pozneje v elektronskih sporočilih, je bil zanimiv in, kot so ga ocenili posamezniki, bi lahko trajal »še dvakrat dlje«.

Slovensko etnološko društvo je 11. novembra 2017 najvišje stanovsko priznanje, Murkovo nagrado za življenjsko delo na področju etnologije in etnološke muzeologije podelilo muzejski svetnici Jani Mlakar Adamič. Univerzitetna diplomirana etnologinja in sociologinja kulture Jana Mlakar Adamič je že tri desetletja zvesta Zasavskemu muzeju Trbovlje, kjer se je posvetila pedagoškemu in znanstvenemu delu ter iskanju novih oblik predstavitve kulturne dediščine Zasavja, ki jo popularizira z inovativnimi razstavami, s članki in z razpravami ter živim stikom z okolico in ljudmi. S temeljitim vpogledom v knapovsko preteklost je zasavski kulturni dediščini predana z vsem svojim bistvom in je z njo tudi zaznamovana. Odlikujejo jo izvirnost in njen dobro uravnani muzejski radar, iskanje vedno novih vsebin ter inovativnih in ustvarjalnih načinov predstavitve dediščine, saj uspeh, kot sama pravi, »*pride le, če drzno skrenemo z uhojene poti*«.

S toplim in svetlim odnosom do ljudi uspeva, da zasavska kulturna dediščina ne ostaja zapuščena in spregledana. Še

več, z vsakim novim dejanjem Jana Mlakar Adamič dokazuje, kar se ji zdi »*edino prav, da muzealci vidimo dlje od svojih zidov in posegamo v prostor okoli nas. Iz tega prostora smo pobrali, kar imamo (spravljenega za muzejskimi zidovi), prav je, da vanj tudi vrnemo, kar lahko. Da pokažemo, iz katerih in kakšnih korenin je zrasla sedanost.*« Kako to naredimo, pa je nadvse uspešno dokazala na sodoben muzejski način z nadgradnjo – umestitvijo predmetov, védenj in znanj v istoveten prostor in v vsepovezujoči čas.

Pogovor z nagrajenko je usmerjala predlagateljica Ivanka Počkar, s katero imata stike več desetletij in obe precej spremljata delo dveh muzejev ob Savi, Zasavskega in Posavskega. Jana Mlakar Adamič je ob podelitvi nagrade povedala, da

je to nagrada, o kateri etnološka duša »iz provinc« ne razmišlja prav pogosto. Običajno nima časa. Ko pa jo preseneti klic predsednice društva in ko si opomore od šoka, potem razmišlja o tej nagradi, predvsem o tem, kdo so predhodniki, Murkovi nagrajenci. Ob velikem spoštovanju, ki ga čuti do njih in v njihovi družbi, se nagrada še bolj zablešči.

Za svoje delo je bila že večkrat nagrajena. Leta 2007 je prejela priznanje Turističnega društva Trbovlje, leto pozneje Prvojunjsko nagrado Občine Trbovlje, leta 2010 za monografijo *Kaj pa vi sploh delate* Murkovo prizna-

* Ivanka Počkar, dr. znanosti s področja etnologije, muzejska svetnica, Posavski muzej Brežice, Cesta prvih borcev 1, 8250 Brežice; ivanka.pockar@pmb.si.

nje ter leta 2017 najvišje stanovsko priznanje – Murkovo nagrado, ki ju podeljuje Slovensko etnološko društvo. Upravičeno je ponosna na svoje delo, ki je tesno povezano z Zasavjem, s Trbovljami in z rudarstvom na drugačen, ponotranjen in človeški način.

O odločitvi za študij prav etnologije in ne arheologije ali zgodovine, o katerih je tudi razmišljala, ter o zaposlitvi v Zasavskem muzeju je pojasnila, da tisto leto ni bilo vpisov na arheologijo, zgodovina se je zdela nekoliko suhoparna, in tako »jo je ujela etnologija«. Zaposlitev pa se ji je ponudila, ker je v Zasavskem muzeju nadomestila zgodovinarja, ki je leta 1986 sprejel mesto občinskega tajnika ali partijskega sekretarja v občini Zagorje. Ravno takrat so se muzeji NOB in delavskega gibanja, kakršen je bil tudi trboveljski, masovno transformirali v muzeje novejše zgodovine. Takrat je bilo videti precej napredno, če so zaposlili še kak drug kader, ne le zgodovinarjev. Spremenile so se sistemizacije, prav tako tudi strateške usmeritve oz. delokrogi, in tako je postala kustosinja-etnologinja Zasavskega muzeja Trbovlje.

Kot muzejski etnolog si človek za vse hkrati, za zbiranje, dokumentiranje, terensko delo, raziskave, razstave, pedagoško delo, delo z obiskovalci, ustvarjanje dobrih stikov z zbiralci in s pričevalci, delo z javnostjo, pisanje člankov, razprav, publikacij, monografij in drugih publikacij. Ob tem in še o sto drugih opravilih obenem so v skromnih razmerah nastajale razstave brez arhitektov in oblikovalcev, ki si jih provincialni muzej ni mogel privoščiti. Česar ne zmoreš v službenem času, delaš doma. Vse, kar je bilo etnološko narejenega, je rezultat njenih prizadevanj in trdega dela, nič ni bilo podarjenega, prej prigarane. Tako je vprašana tudi pojasnila antitezo, ali ji ni z zaposlitvijo v Zasavskem muzeju morebiti »sekirica padla v med«. Iskreno je govorila o delovnih razmerah v muzeju in majhnih možnostih specializacije ter o tem, da je njena muzejska pisarna občasno še spovednica ali avtobusna postaja. In še: če se zavedaš dosežkov še koga razen sebe,

boš skupnost bogatil, ne siromašil, kot to počenjajo vase zaverovani. Na vprašanje o glavnem in naglavnem grehu v etnološki muzejski stroki je navedla še pozabljanje in spregled informatorjev oziroma pričevalcev življenja, ki jih »po uporabi« vse prepogosto zavržemo, kar je popolnoma skregano tako z empatijo kot etiko etnološkega dela. Iz pogovora smo lahko izvedeli, da je tudi Jana Mlakar Adamič ena tistih slovenskih etnologinj, ki si ozke specializacije spričo narave dela v regionalnem muzeju ne morejo, zaradi svoje predanosti stroki pa nočejo privoščiti. Nadalje smo s sogovornico razkrivali, ali in za koga so (bile) Trbovlje tudi obljudljena dežela, kako celovito ji muzejsko delo v majhnem perifernem muzeju omogoča razumeti in interpretirati načine življenja Zasavcev ter s kakšno mero strasti ga opravlja. Svoje poslanstvo razume tudi kot vztrajno nagovarjanje javnosti in prizadevanje za boljše razumevanje pomena rudarskih kolonij, ohranjanje in spoštovanje rudarske stavbne dediščine v srčiki rudarskega okolja, ki je dajalo kruh večini prebivalstva, ga zaznamovalo in oblikovalo poseben način življenja. S posebnim žarom je nagrajenka spregovorila tudi o nekaterih drugih etnoloških raziskovalnih temah, o lutkarstvu, higieni, obrteh in praznovanju prvega maja, po snovi različnih, med sooblikovalci zasavskega kulturnega življenja, knapov in njihovih potomcev ter prebivalci na splošno pa z odprtimi rokami sprejetih zgodovin v obliki razstav, monografij, učenja na Univerzi za tretje življenjsko obdobje, večerov Muzejskega kluba, predavanj in še marsičesa. Zapala nam je tudi svojo povsem svežo raziskovalno temo o s Trbovljami pobratenih krajih Lazarevac, Valandovo, Jesenice in Sallaumines, francoskem rudarskem kraju, po katerem so poimenovali tudi ulico v Trbovljah.

Nagrajenka je na etnološkem večeru pokazala, da se ji je v osrčju etnološkega terena tudi kot etnološki raziskovalki v tridesetih letih dela posrečilo vsrkati košček revolucionarnosti zasavskih knapov in v težkem rudarskem okolju ohranjati pokončno držo, ravnovesje, vedrino in humornost.

Pustovanje v Kanalu ob Soči.
Foto: Primož Hieng, Kanal ob Soči, 4. 2. 2018.

Udeleženci »pustne rajže«.
Foto: Primož Hieng, Kanal ob Soči, 4. 2. 2018.

PO POTEH LIŠKIH PUSTOV

»Pustna rajža« Slovenskega etnološkega društva, 4. februar 2018

Pustovanja v občini Kanal ob Soči sodijo med kulturne in etnološke zanimivosti, ki tako kot povsod oznanjajo odhod zime in čarajo prihod pomladi, novega življenja, sončnih žarkov, ki ogrejejo zemljo in srce. S svojo posebnostjo pripomorejo k večji prepoznavnosti območja Liga in kanal-ske občine, z gostovanji in s prireditvami pa prispevajo k promociji teh krajev. In tako se vsako leto znova kot davni spomin, kot duhovi iz davnine, ob pustnem času pojavijo Liški pustjè, »ta grdi« in »ta lepi«, in nas s svojo magično močjo povežejo z naravnimi in nadnaravnimi silami nekdanjih časov in krajev Kanalskega Kolovrata. Naličja iz tolčene bakrene ali aluminijaste pločevine so posebnost Liških pustov ali »maškaronov«. Nekoč jih je menda delal kotlar iz Velendola. Posamezne maske so se ohranile do 70. let 20. stoletja, ko je bilo območje že tako izseljeno, da je maskiranje skoraj izumrlo. V ustnem izročilu starejših pa je med mnogimi spomini na nekdanje šege in običaje ljudske kulture ostal živ tudi spomin na raznolike šemske like, ki jih je v 50. in 60. letih 20. stoletja opisal slikar in narodopisec, domačin Pavel Medvešček. V 70. letih pa je etnolog Naško Križnar dobil le še dve starinski maski iz tolčene pločevine vojaških aluminijastih menažk, ki ju zdaj hrani Goriški muzej. Liški pustjè so ponovno oživel po letu 1983, ko se je Branko Žnidarčič, domačin iz Markičev, prvič spet oblekel v »maškarona« in s prijateljem odšel na pustovanje v Portorož – doživela sta navdušen sprejem in Branko se je Liškim pustom zapisal za vse življenje.

Člani tokratne pustne rajže smo se zbrali v Kanalu, pred Brankovo hišo, kjer je v kleti muzejska zbirka Liških pustov – Branko je sicer iz zdravstvenih razlogov moral v bolnišnico, vendar je njegov sin Dejan prav tako navdušen član pustne družine in je tokrat prevzel njegovo vlogo. Nazorno nam je razložil potek izdelave mask iz aluminijaste in bakrene pločevine, predstavil nam je stare izvorne maske, ena je celo iz bakrenega kotla, pokazal prve maske in naličja Brankove izdelave, način izdelave »ta grdega«, z rogovi in s kožo opremljenega pusta v pisani, s trakovi pošiti obleki, z zvonce okrog pasu in lesenimi škarjami v rokah ter opisal delo Etnološkega društva Liški pustjè. Brankova klet, kjer nastajajo umetniške interpretacije nekdanjih pustnih likov, je premajhna za obsežno opremo, ki jo potrebuje okrog 30-članska pustna družina – zato smo se zapeljali do Gasilskega doma, kjer so se pustarji oblekli, si nataknili maske in se pripravili na pohod. Iz Kanala smo se nato zapeljali na tradicionalni pohod po vaseh in k posameznim družinam. Pravzaprav se tudi v tradicionalnem pohodu kažejo velike spremembe, ki so te kraje doletele v načinu življenja in upadu prebivalstva, saj je veliko hiš opuščenih, celo nekateri zaselki. Ponokod pustarji niso dobrodošli, zato se pustna družina po dogovoru ustavi pri hišah, kjer so gostoljubno in z veseljem sprejeti. Z njimi smo šli v Ukanje, k družini Brankove sestre in k sosedom, nato se je pustni sprevod odpravil še k družinam v Bajte, Britof, Strmec, Lovišče in Melinki, kjer smo obiskali 92-letnega

* Inga Miklavčič Brezigar, dipl. etn. in mag. sociologije kulture, kustodinja-etnologinja, muzejska svetnica v pokoju, Ulica Rada Simonitija 19, 5000 Nova Gorica; brezigar.inga@gmail.com.

Franca Jerončiča, ki živi sam v skoraj opuščeni vasi. Razveselil se je obiska in nam pokazal muzejsko zbirko svojih rezbarij in etnoloških ter vojaških predmetov.

Pustni sprevod je slikovit: spredaj gredo pari »ta lep in ta lepa« – pustna ženin in nevesta, ki oznanjajo začetek novega življenja in ob harmoniki »muzikanta« pred hišo zaplešejo. Spremljajo jih »ta grdi pusti« z masko iz ovčje kože in rogov, ki ob trušču zvoncev tekajo po vasi, s kleščami lovijo dekleta in otroke in uganjajo norčije. »Pustica z metlo« pometa po hiši, »pustica z vrečo« pa potresa in nabira orehe, ki simbolizirajo bogato letino. Poleg so še »pustica z dojenčkom« ali »ciganka«, ki v hiši milo prosi mleka za bolno dete, pa »žena, ki nosi moža« kot simbol zakonske sreče ali nesreče. »Daj-dam« je kot potujoči vaški krošnjar uvrščen v sprevod, »berač« v koš nabira darove, medtem ko »žandar« skrbi, da vse poteka po določenem pustnem redu. Branko in člani pustne družčine skušajo po opisih Pavla Medveščka rekonstruirati tudi nekdanje like. V Brankovem muzeju nekdanjih pustnih likov tega območja smo lahko občudovali tudi rekonstruirane like »ramaštona«, »ramauša«, »bajerja« in »braje«, ki pa tokrat niso šli s pustnim sprevodom.

Planotasti svet Kanalskega Kolovrata s številnimi zaselki, nanizanimi okrog centra v Ligu na desni strani ter vse do doline Idrije z Britofom, je del občine Kanal. Hribovit greben povezuje še mediteransko območje Goriških brd z že alpskim območjem Matajurja. Liško in Kambreško s svojimi zaselki so bili nekoč naravna vez med Soško dolino na eni strani in Beneško Slovenijo na drugi strani pogorja, prek doline reke Idrije na meji z Benečijo. Liško obsega razpršene zaselke na zahodnem pobočju Kanalskega Kolovrata na 600 do 700 m nadmorske višine – na najvišji vzpetini 677 metrov nadmorske višine je postavljena romarska cerkev Marijino Celje. Vključena je v povezovalno tematsko pot, ki povezuje tri Marijina svetišča: Sveto Goro pri Gorici, Marijino Celje na Ligu in Staro Goro v Beneški Sloveniji. Z Liga vodita poti v dolino, na eni strani proti reki Idriji in Britofu, kjer je bil nekdanj mejni prehod, na drugi strani je Lig povezan s Kanalom, Kambreško pa z Ročinjem.

Lig, danes središče Liškega, je osrednjo vlogo središča pridobil po drugi svetovni vojni, predvsem po odprtju tovarniškega obrata industrije avtomobilskih delov ISKRA iz Šempetra pri Gorici, kjer so zaposlitev in zaslužek dobili domačini iz Liga in okoliških vasi. Kot središče je nadomestil nekdanj pomembnejši Britof, ki je z vzpostavitev meje po drugi svetovni vojni izgubil nekdanj pomembno vlogo povezovalnega kraja na prehodu v Benečijo. Lig in njemu pripadajoči zaselki so bili do srede 20. stoletja kme-

tijsko območje, pomembne panoge so bile sadjarstvo in živinoreja pa tudi prodaja kostanja in lesa v bližnja mesta predvsem na beneški strani. Po drugi svetovni vojni se je z vzpostavitev meje in s spremembo političnega ter gospodarskega sistema spremenil tudi način življenja. Ob kmetijstvu so si ljudje zaslužek iskali v industriji, predvsem v tovarni cementa Anhovo, pa tudi v industriji v Novi Gorici in Kanalu; sprva so se zaposlovali predvsem moški, pozneje tudi ženske. Povečala se je dnevna migracija, prav tako pa se je močno povečalo izseljevanje, zato je vrsta zaselkov na Liškem v 70. in 80. letih 20. stoletja opustela. Lig je obdržal funkcijo osrednjega naselja, kjer še vedno občasno pripravijo osrednjo družabno prireditev »praznik kostanja«, ki je v socialističnih časih nadomestila in dopolnila tradicionalne cerkvene shode in sejme – »šagre«. Naša pustna rajža se je ustavila v Britofu, v dolini ob reki Idriji, kjer je po drugi svetovni vojni od priključitve Primorske tedanj Jugoslaviji leta 1947 tekla sprva povsem zaprta in strogo zastražena meja med Jugoslavijo in Italijo. Meja je presekala in preusmerila družbene in gospodarske povezave, zarezala v najbližje sorodstvene in sosedske vezi, kraji na obeh straneh meje so gospodarsko nazadovale. Pred priključitvijo k Jugoslaviji leta 1954 in pozneje so mnogi ljudje čez mejo pobegnili iz Jugoslavije, zaradi množičnega izseljevanja v Belgijo in druge zahodnoevropske države pa so se praznile tudi vasi na italijanski strani doline. Nekdanji pomen Britofa smo člani naše rajže zaslužili tudi ob ogledu poznogotske cerkvice sv. Kancijana v središču vasi iz 16. stoletja, s prizidki in poslikavo iz 17. stoletja, s kopijo poznogotskega krilnega oltarja sv. Kancijana, ki je eden redkih srednjeveških krilnih oltarjev v Sloveniji, restavrirani izvornik pa hrani Narodna galerija v Ljubljani. Prvotno je bil glavni oltar, nato so ga okoli leta 1690 nadomestili s čudovitim velikim zlatim baročnim oltarjem. Britof je bil tudi končna postaja za okrepčilo, ki smo ga užili v restavraciji v nekdanji karavli ob prav tako nekdanji italijansko-jugoslovanski in nato slovenski meji. Po letu 2004 in odprtju meje je restavracija zaživela, nato za nekaj časa usahnila, od leta 2016 pa je spet odprta in v teh krajih ena od pozitivnih točk, kjer so domačini in obiskovalci iz slovenske ali italijanske strani gostoljudno sprejeti z domačo hrano – posebnost sta divjačinski golaž z belo polento in klobasa v kisu. Za konec pa so se nekateri člani naše rajže ustavili še pri Liških pusteh na družabnem srečanju v prostorih Gasilskega doma v Kanalu – in čeprav mogoče Liški pustje na 4. februar še niso povsem pregnali zime, so nam pripravili čudovito doživetje ob koncu zime in prehodu v pomlad.

POROČILO O DELU SLOVENSKEGA ETNOLOŠKEGA DRUŠTVA¹

Marec–december 2017

Marec 2017, po zboru članov

Na zboru članov 23. marca 2017 v Posavskem muzeju Brežice smo se zahvalili vsem, ki so vodili društvo od leta 2015 do 2017, in izvolili naslednje člane v organe upravljanja Slovenskega etnološkega društva za obdobje od 2017 do 2019.

Izvršni odbor:

Alenka Černelič Krošelj, predsednica
 dr. Saša Poljak Istenič, podpredsednica
 dr. Rebeka Kunej, glavna urednica *Glasnika SED*
 dr. Helena Rožman, glavna urednica Knjižnice GSED
 mag. Marko Smole
 Anita Matkovič
 dr. Miha Kozorog
 Saša Rožkar
 dr. Ana Beno Vrtovec
 dr. Anja Moric
 Barbara Sosič
 mag. Tadej Pungartnik

Glasnik SED:

dr. Rebeka Kunej (glavna urednica)
 Anita Matkovič (odgovorna urednica)
 dr. Miha Kozorog (član)
 mag. Martina Piko-Rustia (članica)
 Alenka Černelič Krošelj, predsednica SED (članica)

Knjižnica GSED:

dr. Helena Rožman (glavna urednica)
 mag. Anja Serec Hodžar
 dr. Marija Klobčar
 dr. Mojca Tercej Otorepec
 dr. Mirjam Mencej

Nadzorni odbor:

dr. Ivanka Počkar
 dr. Katalin Munda Hirnök
 mag. Tatjana Dolžan Eržen

Častno razsodišče:

zasl. prof. dr. Janez Bogataj
 dr. Monika Kropelj Telban
 mag. Tita Porenta

1 Poročilo je pripravljeno v sodelovanju z nosilci programov in projektov.

April 2017

V torek 18. aprila 2017 se je na svoji prvi seji sestal novi IO SED, in sicer v pedagoški sobi Slovenskega etnografskega muzeja.

Skupaj s Slovenskim etnografskim muzejem smo se med 19. in 22. aprilom 2017 predstavili na **vseslovenskem festivalu Slovenski dnevi knjige** na Stritarjevi ulici v Ljubljani, kjer smo prodajali publikacije Slovenskega etnološkega društva in Slovenskega etnografskega muzeja. Mimoidočih je bilo veliko, stroškov pa glede na slabo prodajo in šibke promocijske učinke preveč, zato se v letu 2018 na tem sejmu ne bomo več predstavljali.

Med 21. in 24. aprilom smo izvajali tudi program **Urejanje etnografske zbirke pri Hostovih** v Dolenjih Poljanah nad Loško dolino. Pri tem sta sodelovala še Javni zavod Snežnik in Društvo ljubiteljev gradu Snežnik, mentorja pa sta bila Marko Smole in Magda Peršič. V sklopu aktivnosti delovne skupine za ljubitelje etnologije pri Slovenskem etnološkem društvu smo na podlagi nekaj prejšnjih obiskov in posvetovanj z lastnikom etnografske zbirke v nastajanju Juretom Kordišem iz Viševka dva tedna pred delavnico izvedli zadnje posvetovanje in pomoč na terenu, in sicer o pripravi prostora in predmetov (groba izbira sklopov, arhitekturna ureditev razstave ...). Lastnik je nato dokončno pripravil prostor na skednju in tja pripeljal vse predmete. Ob petka zvečer do nedelje smo uspeli očistiti nekaj sto predmetov, jih zaščititi z osnovnimi zaščitnimi sredstvi, delno popraviti ter razmestiti v pregledno zbirko, ki pripoveduje o življenju v naselju in Loški dolini. Delavnico smo izvedli s podporo Magde Peršič, etnologinje iz Notranjskega muzeja Postojna.

Zbirko smo po dveh intenzivnih delovnih dneh, začinjnih s kulinaricnimi dobrotami domačink in njihovimi pripovedmi, za javnost slovesno odprli v nedeljo, 23. aprila 2017. Članek o delavnici je bil objavljen maja v lokalnem glasilu Obrh, dejavnosti pa je bilo mogoče spremljati tudi na družabnih omrežjih in po lokalnem radiu. Na delavnici je sodelovalo 50 udeležencev.

Maj 2017

Maj sta zaznamovala dva dogodka: mednarodna ekskurzija in etnološki večer.

V soboto 20. maja smo se odpravili na mednarodno strokovno ekskurzijo: **Koroška: Celovec–Kostanje–Rož**. Izvedli smo jo s Slovenskim narodopisnim inštitutom Ur-

* Alenka Černelič Krošelj, univ. dipl. etnologinja in kulturna antropologinja, prof. umet. zgod., v. d. direktorice, Posavski muzej Brežice, Cesta prvih borcev 1, 8250 Brežice, predsednica SED; alenka.cernelic.kroselj@pmb.si.

ban Jarnik, ki ga vodi Martina Piko-Rustia. Ekskurzijo z 42 udeleženci so sooblikovali tudi sodelavca inštituta Uši Sereinig in Nužej Tolmajer, Slovensko prosvetno društvo Drabosnjak (Ernst Dragaschnig) ter Marija Inzko, Bernarda Inzko Fink in k&k – Kulturno komunikacijski center Rož (Janko Malle).

Obiskali smo Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik v Celovcu, kjer delujejo naše kolegice Martina Piko-Rustia, Milka Olip in Uši Sereinig. Ob tem smo se želeli srečati še z nekaterimi vidnejšimi koroškimi kulturnimi delavci, ki delujejo med Slovenci. Ti so po plebiscitni odločitvi 20. oktobra 1920 ostali v zdajšnji Avstriji in se vsa leta bolj ali manj uspešno spopadajo s političnimi in drugimi odločitvami, ki krojijo njihova življenja.

V torek 30. maja smo izvedli etnološki večer z naslovom **Bratva iz Pišec, predstavitev igrano-dokumentarnega filma**. Večer je potekal v dvorani Zemljepisnega muzeja ZRC SAZU v Ljubljani, pripravila pa sta ga Naško Križnar in Miha Peče. Pri izvedbi so sodelovali še Tanja Kovačič, vodja delovne skupine za etnološke večere, ter gosta Davor Lipej in Ivanka Zupančič. Zbrane je nagovorila predsednica Alenka Černelič Krošelj, etnološki večer pa je privabil 35 obiskovalcev.

Bratva iz Pišec je igrano-dokumentarni film, ki je leta 2016 nastal v produkciji Videokoma in Vinogradniškega društva Pišec. Scenarij za film je napisala Ivanka Zupančič iz gledališke skupine Smeh ni greh iz Pišec. Na etnološkem večeru je s kratkim skečem v lokalni govorici razložila, kako je nastala ideja za film. Sledil je ogled filma, po njem pa razprava. Pogovor z avtorjema Davorjem Lipejem in Ivanko Zupančič je vodil Naško Križnar

Junij 2017

IO SED se je na 2. redni seji sestal 6. junija v Gorenjskem muzeju Kranj in tako uvedel novost – regionalna srečanja. Po sestanku smo skupaj s kolegi z Gorenjske preživeli zanimiv večer. Najprej smo predstavili delo IO SED in ključne programske aktivnosti, potem pa v razpravi osvetlili nekaj tem iz preteklosti ter se zavezali k aktivnemu delu naprej.

Avgust 2017

Po počitniškem juliju je med 12. in 19. avgustom v Pleščah potekala **Mednarodna poletna delavnica SED in Etnološke zbirke Palčava šiša** z naslovom **Plešče, dediščina na starih tovorniških poteh v prostoru doline zgornje Kolpe in Čabranke od Brod Moravic do Loške doline**. Soorganizatorji so z različnimi aktivnostmi pritegnili 287 udeležencev.

Delovna skupina za ljubitelje etnologije pri Slovenskem etnološkem društvu, ki jo vodi Marko Smole, vodja Etnološke zbirke Palčava šiša, je s sodelovanjem Pokrajinskega muzeja Kočevje, Pomorskega i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka, Udruge Turanj iz Brod Mora-

vic, Društva Osilniška dolina iz Osilnice, vaške skupnosti iz Padova nad Osilnico, Slovenskega kulturnega društva Gorski Kotar, Narodnega parka Risnjak, Društva ljubiteljev gradu Snežnik iz Kozarišča v Loški dolini, Zavoda Rihtarjeva domačija iz Babnega Polja, etnografske zbirke Hostovih iz Gorenjih Poljan ter številnih domačinov in informatorjev z območja med nekdanjima pomembnima žitnima trgovina Brod Moravice in Lož organizirala raziskovalno delavnico. Udeleženci so večino časa posvetili raziskovanju stavbne dediščine v povezavi z načinom življenja tamkajšnjih prebivalcev. Delavnica je bila povezana z različnimi dogodki in predavanji za javnost v Brod Moravicah in v Pleščih na Hrvaškem ter v vasi Padova na slovenski strani doline. V tem programu so tesno sodelovali lokalna društva in prebivalci (informatorji). Delavnica se je, kot že vsa leta prej, zaključila z dnevom odprtih vrat kulturne dediščine v Pleščih in Zamostu, s pohodom na Sveto Goro z mašo ter z obveznima plesom in popoldanskim sejmom na pleškem trgu.

September 2017

September se je začel s strokovno ekskurzijo 25 udeležencev v **Prlekijo in Slovenske gorice**, ki je bila 2. septembra 2017. Vodili so jo Janez Bogataj, Vito Hazler in Miran Puconja. Tokratna strokovna ekskurzija je bila posvečena kolegu etnologu in slovenistu Miranu Puconji, ki je bil leta 2011 prejemnik Murkovega priznanja. Kot etnolog je v tem delu Slovenije temeljito raziskal etnološko problematiko ter **življenje** in delo znanih Slovencev, ki so od tod izšli in so delovali tudi izven meja svoje rodne Prlekije. Odmeven in dobro obiskan septembrski dogodek (75 udeležencev) pa je bila okrogla miza **4 x 7 = 47, Etnološka desetletja in delo štirih: zasl. prof. dr. Janez Bogataj, dr. Mojca Ravnik, akad. prof. ddr. Marija Stanonik, izr. prof. dr. Marko Terseglav**. Okrogla miza, ki jo v Slovenskem etnografskem muzeju 14. septembra 2017 vodila Ingrid Slavec Gradišnik, je osvežila poglede na etnološko vedo v preteklih desetletjih in na njen današnji položaj. Sogovornici in sogovornika so s svojim razvejanim raziskovalnim, pedagoškim in strokovnim delom postavili temelje etnološke vede.

Pred okroglo mizo so se člani IO SED sestali tudi na 3. redni seji.

Oktober 2017

V torek 10. oktobra 2017 so člani IO SED svojo sejo znova združili z regionalnim srečanjem, katerega gostitelj je bil tokrat Koroški pokrajinski muzej v Slovenj Gradcu. Po sestanku je sledilo **živahno srečanje s kolegi s Koroške**, zaznamovano z izmenjavo mnenj in novimi idejami za nadaljnje delo.

Na gradu Rajhenburg sta Saša Renčelj Škedelj in Helena Rožman 21. oktobra izvedli **Malo šolo etnologije**, na kateri sta udeležencem predstavili etnologijo in kulturno an-

tropologijo. Program smo izvedli v sodelovanju s Kulturnim domom Krško, enoto Grad Rajhenburg, in z Zavodom za varstvo kulturne dediščine, OE Ljubljana.

Na gradu Rajhenburg, kulturnem spomeniku državnega pomena, ki se ponaša z izjemnimi arhitekturnimi elementi – ti pričajo o njegovi dolgi in bogati zgodovini – sta mentorici izvedli delavnico z naslovom *Grajski detektiv*. Njen namen je bil otrokom na zanimiv način približati značilne elemente iz različnih časovnih obdobij grajske arhitekturne zgodovine, od romanike in gotike do renesanse in baroka.

November 2017

November je mesec etnološke odličnosti, saj je namenjen slovesni podelitvi stanovskih nagrad, ki je že nekaj let, če je le mogoče, združena s strokovno ekskurzijo pod vodstvom Murkovega nagrajenca ali nagrajenke preteklega leta.

Martinova sobota (11. november 2017) se je tako začela s strokovno ekskurzijo **Goriška: Solkan, Nova Gorica, Miren in na grad Kromberk** pod vodstvom Inge Miklavčič Brezigar in sodelavcev Goriškega muzeja, ki je bil soorganizator celotnega dogodka.

Strokovna pot je 35 udeležencev vodila v Novo Gorico in okoliške kraje, kjer so spoznali samo delček prizadevanj naše kolegice Inge. Na tem območju je dobila že prvo zaposlitev, in sicer na Zavodu za varstvo kulturne dediščine Nova Gorica, kot muzealka pa je začela delati leta 1983 s službo v Goriškem muzeju.

Podelitev Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine za leto 2017 je bila 11. novembra 2017, ob 17. uri, na gradu Kromberk v Novi Gorici.

Kot vsako leto je bila podelitev organizirana v kraju, od koder prihaja Murkov nagrajenec za preteklo leto. Za leto 2016 je bila to Inga Miklavčič Brezigar, upokojena sodelavka Goriškega muzeja. Podelitev je bila pripravljena v sodelovanju z Goriškim muzejem, pri organizaciji in izvedbi je poleg Murkove nagrajenke aktivno sodeloval Rok Bavčar, kustos za etnologijo. Ob slavnostnem nagovoru nagrajenke so zbrane pozdravili tudi Vladimir Peruničič, direktor Goriškega muzeja, Ana Zavrtanik Ugrin, podžupanja mestne občine Nova Gorica, in Damjana Pečnik, državna sekretarka Ministrstva za kulturo RS.

Prejemniki priznanj za leto 2017 so:

Murkova nagrada: Jana Mlakar Adamič

Murkovo priznanje: Božidar Premrl

Murkovi listini: Nužej Tolmajer in Kulturno društvo Kapele.

Na podelitvi je bila prvič predstavljena promocijska zloženka SED, in sicer v digitalni obliki (v tiskani obliki je izšla 7. novembra 2017).

O podelitvi z več kot 100 udeleženci so poročali tudi mediji, po zaslugi KD Kapele in Davorja Lipeja pa je celotna prireditev objavljena na kanalu Youtube (<https://www.youtube.com/watch?v=F62f7AJzf-E&t=7487s>).

December 2017

Tudi december se je začel s sejo IO SED, peto po vrsti (7. december 2017). Tudi ta e je nadaljevala z dogodkom za javnost, in sicer z etnološkim večerom.

Še zadnji etnološki večer, **Pogovor z Murkovo nagrajenko Jano Mlakar Adamič**, smo pripravili v Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani. Sooblikovali sta ga nagrajenka in Ivanka Počkar, 35 udeležencev pa je prisluhnilo iskrevemu pogovoru, ki mu je sledilo še prednovoletno druženje članov SED z zdravico prihajajočemu letu 2018. Program SED za leto 2017 smo sklenili z **izdajama Glasnika SED (letnik 57, št. 3–4) in Knjižnice Glasnika SED** ter z **obiskom Slovenske skupnosti v Samoborju**.

Kot del mednarodne dejavnosti smo se 20. decembra srečali s člani slovenske skupnosti v Samoborju na Hrvaškem. Gostil nas je Goran Gorše, predstavnik slovenske manjšine mesta Samobor, o SED pa je zbranim udeležencem (teh je bilo kar 60) spregovorila predsednica društva Alenka Černelič Krošelj.

Člani SED smo se udeležili tudi skupne proslave ob 26. obletnici samostojnosti Slovenije in Hrvaške ter hkrati srečanja ob zaključku starega leta – z željo, da tam živijo Slovenci izvedo nekaj o delovanju društva in njegove delovne skupine za Slovence zunaj meja RS, ki jo od leta 2017 vodi Ana Vrtovec Beno. Srečanje je bilo v Centru mladih Bunker, ki je pred kratkim odprl na novo preurejene prostore za samoborsko mladino in jim tako omogočil društvene, razstavne in koncertne dejavnosti.

Iz Slovenije se je srečanja v Samoborju udeležilo sedem članov SED, česar so bili Slovenci, ki so se udeležili prijetnega predbožičnega druženja, še posebej veseli. Razdelili smo precej promocijskega gradiva – zloženke, ki so društvena novost, in več novejših publikacij iz Knjižnice GSED, ki so hitro pošle.

Izdajanje publikacij

Glasnik Slovenskega etnološkega društva, letnik 57 (2017)

Glasnik Slovenskega etnološkega društva, letnik 57 (2017), je izšel v dveh dvojnih številkah; v juniju (20. junija 2017) je izšla številka 1–2 na 136 straneh, v decembru pa številka 3–4 na 152 straneh.

V obeh dvojnih številkah je svoje prispevke objavilo 55 avtorjev – etnologov, kulturnih antropologov in ljubiteljev etnologije. Tako je bilo v letniku 57 objavljenih 22 znanstvenih člankov ter 30 strokovnih in poljudnih prispevkov in različnih poročil, knjižnih novosti in prispevkov o delovanju društva.

Prva dvojna številka je vsebovala še tematski sklop z naslovom »Meandri medicinske antropologije«, druga pa tematski blok »Ontološki obrat v antropologiji«; poleg njih pa so bili prispevki objavljeni še v ustaljenih rubrikah revije, kot so Razglabljanja, Odmevi, Knjižne ocene in poročila, Slovenci zunaj meja RS, Konservatorske strani,

Razstave, Društvene strani, Poročila, Etnologija je povsod, Nekrolog ter Vabila, razpisi in obvestila. Revija je dostopna v tiskani in elektronski obliki.

Urednici *Glasnika SED* sta Rebeka Kunej in Anita Matkovič.

Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva 51
Nemi spomini: Manjšine med obrobjem in ospredjem, december 2017

Narodne oziroma etnične manjšine so v slovenski etnologiji in kulturni antropologiji pogosta tema raziskav, monografija *Nemi spomini: Manjšine med obrobjem in ospredjem* pa prinaša nove, problemsko naravnane analize odnosov med različnimi družbenimi skupinami. Namen knjige je spodbuditi nadaljnje razprave o manjšinah in marginalnih skupinah ter njihovem vplivu na sožitje v etnično in socialno raznolikih okoljih, identificirati prakse sožitja med marginalnimi in dominantnimi skupinami ter povezati nacionalne manjšine in druge marginalne skupine v prizadevanjih za pre- in pripoznanje dediščin. Urednice in sedem avtoric poglavij opozarjajo na neme glasove, utišane spomine in skrite dediščine, s tem pa skušajo marginalnim skupinam tudi v vsakdanjem življenju dati glas in jih enakopravno vključiti v dominantni dediščinski diskurz.

Knjigo so uredile Mateja Habinc, Katja Hrobat Virloget in Saša Poljak Istenič, urednica zbirke pa je Helena Rožman.

Druga promocijska dejavnost

Načrtovana oblikovna in tehnična prenova spletne strani je bila zaključena decembra 2017, se pa stran še vedno dopolnjuje.

Na začetku novembra smo izdali predstavitveno zloženko v slovenskem in angleškem jeziku. Zloženska vsebuje bistvene podatke o društvu vključno s predstavitvijo glavnih dejavnosti in programov. Ob tem je sodobno grafično oblikovana in privlačna. Dostopna je tudi na spletni strani SED. Prav tako smo izdelali nove vrečke z logotipom za splošno promocijo SED.

Delo IO SED in srečanja s člani SED

Na zboru članov SED 23. marca 2017 v Brežicah je bilo izvoljeno novo vodstvo SED. Nova predsednica Alenka Černelič Krošelj se je predsednici Anji Serec Hodžar, ki je to delo opravljala dva mandata, torej med letoma 2013 in 2017, zahvalila za predano in odlično vodenje društva. Članice in člani IO SED smo leta 2017 imeli pet rednih sej. Tri smo izvedli v prostorih Slovenskega etnografskega muzeja, ki prijazno soomogoča delovanje SED, dve pa izven Ljubljane. Po zaključenih sejah smo ob sodelovanju tamkajšnjih muzejev organizirali še t. i. regionalna srečanja, in sicer 6. junija 2017 v Gorenjskem muzeju v Kranju in 10. oktobra 2017 v Koroškem pokrajinskem muzeju v Slovenj Gradcu. Tako smo še bolj povezali člane, jim predstavili delo ter skupaj načrtovali nove aktivnosti in dopolnitve programa dela društva. To je pomemben del prepoznavnosti in promocije SED v različnih okoljih. Skladno z zahtevami pogodb o sofinanciranju smo o našem delu poročali Ministrstvu za kulturo RS, ARRS, Nacionalni komisiji za UNESCO, na zboru članov marca 2018 pa tudi vsem članom in članicam.

Smrt s koso – črni humor.

Foto: Tomislav Vrečič, Pomurski muzej Murska Sobota, 1. 12. 2017.

Odprtje razstave, obiskovalci v tretjem prostoru.

Foto: Tomislav Vrečič, Pomurski muzej Murska Sobota, 1. 12. 2017.

OBČASNA RAZSTAVA ČEZ TA PRAG ME BODO NESLI, KO ZATISNIL BOM OČI V POMURSKEM MUZEJU MURSKA SOBOTA

Raziskovati smrtno šege je vse prej kot lahko opravilo, čeprav ne gre za njihovo morbidnost, ljudje so namreč o smrtnih šegah in pogledih na lastno smrt govorili brez zadržkov. Spopasti se s smrtnimi šegami v Pomurju in Porabju je smrtno resna stvar, saj ima praktično vsaka vas kaj drugačnega, svojega, pa tudi primerljivega in istega: vsaka vas v Prekmurju ima pokopališče, če ne celo dve ali tri; gre za različna narečna pojmovanja; za verske razlike (evangelicanske, katoliške, kalvinske in binkoštnne vere) in tri narodnosti (slovensko, madžarsko in romsko). Nemogoče je končati raziskavo, ne da bi še kaj ostalo. S pomočjo šeg in verovanj, ki so bili pomemben del smrtnega obredja, je človek tudi v 20. stoletju dojemal smrt in jo sprejemal. Verovanja so oblikovala posameznikovo, družinsko in družbeno obnašanje na podeželju. Smrt je bila pri posamezniku in v skupnosti prisotna vse leto. Z njo povezane šege so določale stike med člani skupnosti, družinsko disciplino, moralno obnašanje in dogovore znotraj doma.

Prostorsko sem se omejila na Pomurje s Porabjem; posegla pa sem tudi v notranjost osrednjih Slovenskih goric (Podravje), saj je to prostor, ki ga raziskovalno poznam in je blizu pomurskemu. Čas šeg in dejanj, ki sem jih zbirala s pomočjo ustnih virov, se v 40 letih ni spremenil. To je obdobje med letoma 1940 in 1985, čas, ki se ga ljudje najbolj spominjajo. Odnos do smrti se je začel korenito spreminjati s pojavom mrliških vežic v 90. letih 20. stoletja, ko smrt ni več samo družinsko-vaški obred, ampak obred s

pogrebnimi zavodi. To je čas, ko smrt izrinemo z domov in jo preselimo v bolnice, domove za ostarele in mrliške vežice. Da je bila v preteklosti na slovenskogoriškem podeželju lastna minljivost prisotna v vsakodnevem življenju, nam sporočata dva hišna napisa, ki sta visela na vhodu (na vidnem mestu), večno opominjajoč stanovalce in obiskovalce: »Ta hiša meni sliši, pa vendar moja ni, / Saj kdor za menoj pride, tud' tist' njo zapusti / In tretnjega do nesli mrliča ven iz žnje / Prijatelj! Vprašam te – čegava hiša je?« (Grabe pri Ljutomeru, 1914) in »Čez ta prag me bodo nesli / ko zatisnil bom oči / prazno mesto drugim pustil / njim ravno se tako zgodi!« (Sovjak, prva polovica 20. stoletja).

Naslov razstave ima dvojen pomen. Govori o tem, da sta praksa nošenja pokojnih čez domači prag (tuzemski dom) na pokopališče (»večni dom«, onostranstvo) in z njo povezana šega trikratnega dvigovanja krste s pokojnim izginili predvsem zaradi spremenjenega načina življenja, posledičnega tabuiziranja smrti in njene medikalizacije. Hkrati pa nas napis oziroma naslov, ki je na vhodu na razstavo na kopiji lesenih, bogato izrezljanih vrat bogate kmečke hiše, opominja, da smo vsi (če parafraziram: mladi, stari, bogati, revni, pametni, neumni, črni, beli ...), ki vstopamo na razstavo in z nje izstopamo, smrtni in minljivi – tako kot naši predniki.

Razstava je razdeljena na tri prostore: čas pred smrtjo in umiranje, čas smrti in čas po smrti. Glavni nosilci infor-

* Jelka Pšajd, univ. dipl. sociologinja kulture in etnologinja in kulturna antropologinja, muzejska svetovalka, Pomurski muzej Murska Sobota, Trubarjev drevored 4, 9000 Murska Sobota; jelka.pšajd@pomurski-muzej.si.

macij so izvorni predmeti (sposojeni iz zasebnih lokalnih zbirk in zbirk Pomurskega muzeja), stenski napisi (naslovi prostorov, vsebinski napisi, vezani na prostor, podnapisi k predmetom), osvetljene povečane fotografije, avdio-posnetki (evangeličansko zvonjenje, molitev tridelnega rožnega venca v prekmurščini, petje mrtvaških pesmi šalovskih »dijakov« in gornjeseniških ljudskih pevcev) in video-posnetki (izjave oseb različnih starostnih skupin – od vrtčevskih otrok, osnovnošolcev, srednješolcev in odraslih oseb, kopanje groba za skeletni pokop in pripoved grobarke o svojem delu). Prostorji so barvno ločeni; z »barvitostjo« smo se želeli izogniti morbidnosti, ki je navzven povezana s črmino. Vsak prostor je naslovljen in neposredno aplicira na čase smrti. Prvi prostor v azurno modri barvi z naslovom 'Smrt ga že prdiše' ('Smrt ga že ovohava') predstavlja odnos do smrti (evfemistične narečne besede za smrt, medicinska razlaga smrti, izjave posameznikov o smrti, »ljudska« razlaga smrti), pripravljanje na smrt (molitev za srečno smrt), napoved smrti (zvonjenje) in umiranje (zadnje maziljenje, polaganje blagoslovljene sveče v roke umirajočemu). V drugem prostoru, pobarvanem v fluorescentno oranžni barvi in z naslovom 'V izi se je čutila mrtveča saga' ('V hiši se je čutil mrtvaški vonj') se obiskovalec s pomočjo predmetov, povečanih fotografij in avdio-posnetkov sooča z nastopom smrti in z z njo povezanimi šegami, dejanji in obredjem (priprava pokojnika, pokojnik doma, odhod od doma, pogreb, vloga cehovskega in gasilskega društva, po pogrebu). Tretji prostor v umirjeno fluorescentni zeleni barvi z naslovoma 'Lesen kaput kot večni dom' ('Krst kot večni dom') in 'Smrt je del življenja' prikazuje pokopališča v Pomurju in Porabju (leseni in litoželezni križi/nagrobniki, detajli porabskih in pomurskih kamnitih nagrobnikov, epitafi v prekmurščini, madžarščini in nemščini, zračni posnetki pokopališč v Prekmurju, kopanje groba), spominjanje na pokojne (mrtvaške slike) in smrt kot del življenja z umetniškimi upodobitvami živečih in pokojnih pomurskih umetnikov (Ladislava Danča, Zdenka Huzjana, Gregorja Purgaja, Franca Mesariča, Franca Košarja in Ladislava Kondorja). Ker je glavni moto razstave, da je smrt del življenja (tudi zaradi tega sva se avtorica in oblikovalec razstave Gregor Purgaj odločila za barvitost), na koncu obiskovalca s prazgodovinskima žarama, s pomanjšanimi krstami in z na zidu izpisanimi za in proti argumenti »prisilimo« v razmislek, ne samo o lastni minljivosti, ampak o načinu pokopa. Da pa obiskovalec z razstave ne odide preveč žalosten, smo pri izhodu iz tretjega prostora kot primer »črnega humorja« obesili karikature Aljane Primožič Fridau, ki skozi svoje oči »življenjsko«, tudi humorno, interpretira smrt oziroma razmišlja o (aktualni) smrti. Prav tako na izhodu z razstave petelin na pragu kopije lesenih, bogato izrezljanih vrat obiskovalca sprašuje o lastni minljivosti in ga nanjo opominja; posameznik pa ima možnost svoje vtise vpisati še v »žalno« knjigo.

Zakaj razstava o smrti? Ker smrt v sodobnem svetu in načinu življenja postaja vedno bolj tabuizirana. Hkrati me je gnal tisti »primarni etnološki strah«, ki žene raziskovalca na teren in poskrbi za dokumentiranje ustne dediščine določenega prostora. Zato snemanje tukaj živečih prebivalcev in prebivalcev (kar se najbolj odraža v publikaciji in njih na novo pridobljenih informacijah ter zapisih trenutnega stanja tovrstne etnološke dediščine). Hkrati sta nas kot muzealce gnala radovednost, kako se bodo obiskovalci odzvali na temo, in izziv, kako izginjajočo duhovno zapuščino s predmeti, z vizualijami in s strokovnimi vodstvi »drugače« (čim manj morbidno) interpretirati. Če smo pred odprtjem razstave upali in verjeli, da obiskovalci nimajo prastrahu pred tovrstno temo, je rezultat dogodka ob odprtju razveseljiv: okrog 160 obiskovalcev, ne samo iz Pomurja, ampak tudi od drugod!

Tudi odprtje razstave je bilo premišljeno in domišljeno. Na začetku je Pogrebni cerkveni pevski zbor iz Križevcev zapel dve stari pogrebni prekmurski pesmi, ki sta se peli ob grobu in na domačem dvorišču: *Vremen teče bistro in Velka žalost je pri hiši*. Posebnost in pomembnost obeh pesmi je, da se ne pojeta več in so jih pevci zapeli tako, kot so jih peli nekoč oziroma kot je slišala voditeljica zbora peti starejše pevce: enoglasno, kot so rekli, »da so vlekli«. Refren in kitica imata isto melodijo, spreminja se samo tempo petja. Zaradi nepriljubljenosti so tak način ljudskega petja opustili. Danes se v glasbi in petju izvaja populistični melos, dopadljiv sodobnim ušesom. Tudi v urbanem okolju postaja trend, da svojci plačujejo estradnim pevcem ali glasbenikom za izvajanje glasbe ali petja na pogrebu. Cerkveni pevski zbor iz Križevcev danes večglasno poje na pogrebih v vaseh cerkvene križevske gmajne. Ni naključje, da so na odprtju razstave peli stare pogrebne pesmi; saj so del razstave. Petje mrljskih pesmi oziroma žalostink je bil pomemben element smrtnih šeg in pogrebnih praks Pomurja in Porabja. V evangeličanskih vaseh so bili prepoznavni moški pevci, imenovani »dijaki«, ki so peli ob različnih dogodkih ob smrti. Do danes se je ohranilo samo še petje na pokopališčih, čeprav se je v preteklosti pelo tudi doma: ob mrliču, odhodu od doma in med potjo. Za potrebe petja mrtvaških pesmi je bilo natisnjenih in ponatisnjenih mnogo krščanskih pesmaric, ki so jih pevci/verniki redno uporabljali. Omenim naj samo *Mrtvečne pesmi* puconskega učitelja Štefana Sijarta iz leta 1786. Pesmi z mrljsko tematiko se niso pele samo ob smrti, ampak ob različnih priložnostih. V rokopisnih pesmaricah – nekaj jih hrani tudi Pomurski muzej – so med drugimi ljudskimi pesmimi prepisane tudi pesmi s smrtno vsebino. Dve so nam zapeli Ljudski pevci Trta, KUD Maks Furjan iz Zavrča. Sedem članov iz Haloz ohranja štiriglasno ljudsko petje: prvi, drugi glas, prvi in drugi bas, občasno pa tudi petje na tretko ali »prek petje«. Prva pesem se je imenovala *Zakaj nočaj tak žalostno*, druga *Pomladi vse se veseli*.

Med ohranjanje naše skupne dediščine, ki je pomembno poslanstvo, uvrščamo tudi pokopališko dediščino. Ohranjamo tiste stare kamnite nagrobnike, na katerih so napisi v prekmurščini, ki so posebnost slovenskega prostora. To, da starih nagrobnikov lastniki ne odstranjujejo, je najboljši način ohranitve nagrobnikov in primer dobre prakse. Zaradi materialnih in socialnih vzrokov tega vsi ne zmorejo, še zlasti kadar morajo skrbeti za več grobov in je to povezano s prevelikimi stroški. Zato v dobrem sodelovanju z Občino Moravske Toplice in z Javnim komunalnim podjetjem Čista narava poskušamo te nagrobnike ohraniti tako, da Občina nagrobnikov z dediščinsko vrednostjo ne odstranjuje, lastnike pa oprosti plačevanja. Rezultat večletnega dela in evidentiranja pokopališč je uspešno sodelovanje z eno izmed 27 občin v regiji, ki poskrbi, da dediščinski na-

grobniki ne izginejo in ostanejo *in situ* na pokopališču. V znak hvaležnosti za dobro sodelovanje je tako Alojz Glavač, župan Moravskih Toplic, slavnostno prerezal »žalni« trak in s tem odprl razstavo.

V času trajanja razstave bomo poskrbeli za različna predavanja, pogovore o smrti in poskušali razbijati tabuje. Razstavo spremlja publikacija z istim naslovom in s podnaslovom *Smrtne šege in pogrebne prakse Pomurja in Porabja*. Oblikovalec razstave, publikacije, plakatov in sožalnic je pomurski umetnik mlajše generacije, Gregor Purgaj. Razstavo si je mogoče ogledati do jeseni 2018.

Vir

PŠAJD, Jelka: *Čez ta prag me bodo nesli, ko zatisnil bom oči: Smrtne šege in pogrebne prakse Pomurja in Porabja*. Murska Sobota: Pomurski muzej Murska Sobota, 2017.

Odprtje razstave v Domu krajanov v Adlešičih.
Foto: Tončka Jankovič, Adlešiči, 22. 12. 2017.

Pogled na razstavo v Pastoralnem centru v Črnomlju.
Foto: Miha Špiček, Črnomelj, 18. 1. 2018.

BOŽO RAČIČ – KUME

Spominska razstava ob 130. obletnici rojstva

Razstava je nastala na pobudo Krajinskega parka Kolpa, ki je zagotovil večino sredstev, za njeno izvedbo pa smo poskrbeli v Slovenskem etnografskem muzeju.

V Krajinskem parku Kolpa že od njegove razglasitve leta 1998 nenehno in zavzeto skrbijo tudi za ohranjanje in promocijo lokalne kulturne dediščine, čeprav je osnovni namen ustanovitve KPK ohranitev naravnih vrednot, biotske raznovrstnosti in krajinske pestrosti ter izvajanje ukrepov za zagotavljanje ohranitve območij Natura 2000 in ekološko pomembnih območij. Park se razteza ob mejni reki Kolpi v občini Črnomelj, njegov namen pa je tudi povezovanje gospodarskega in družbenega razvoja na območju parka in čezmejno sodelovanje. Pomemben element parka je bogata kulturna dediščina zavarovanega območja. Kljub odsotnosti strokovnjaka za to področje jo v parku z veliko mero posluha vključujejo v svoje programe in ponudbo ter na ta način skrbijo za bolj celostno predstavitev območja. V tem oziru negujejo tudi spomin na nekdanjega adlešiškega učitelja in ljubiteljskega etnografa Božo Račiča. Svoj odnos do kulturne dediščine pa izkazujejo tudi s tesnim sodelovanjem s KUD Božo Račič iz Adlešičev. Zato ne preseneča, da je pobudo za razstavo dal prav direktor parka Boris Grabrijan.

Krajinski park Kolpa je imel do nedavnega svoj sedež v prostorih podružnične osnovne šole v Adlešičih. V tej stavbi je leta 1919 prevzel mesto nadučitelja Božo Račič. Čeprav je tam ostal le pet let, se je na Belo krajino in Be-

lokranjce tako navezal, da se je še do svojih poznih let vračal mednje. Številnim belokranjskim otrokom je bil krstni boter ali nastrižni kum, rad pa je pomagal tudi odraslim. Zato se ga je med Belokranjci prijelo ime Kume.

Razstava je bila namenjena Adlešičanom oziroma Belokranjcem, ki se ga še spominjajo, pa tudi v spodbudo vsem drugim, predvsem mlajšim, da bi še naprej ohranjali zgodovinski spomin in lokalno identiteto. Zasnovana je bila kronološko in je prikazovala različna življenjska obdobja Boža Račiča (1887–1980) s poudarkom na petletnem obdobju v Adlešičih.

Po uvodnem panoju je bila na kratko predstavljena Račičeva primarna družina, ki je nedvomno močno zaznamovala njegovo življenjsko pot, saj so mu bili vedoželjnost, ustvarjalnost in veselje do poučevanja položeni že v zibelko.

Po končani nižji gimnaziji in učiteljišču v Ljubljani je leta 1909 dobil službo učitelja na Kalu nad Šentjanžem na Dolenjskem, v bližini Boštanja pri Sevnici, kjer je odraščal. Kot mlad učitelj se je zanimal za zgodovino kraja in šole ter lokalne etnografske posebnosti, si prizadeval izboljšati gospodarske razmere kraja in vodil sokolsko društvo v Šentjanžu. Ukvarjal se je tudi s fotografijo in kljub odmaknjenosti kraja imel bogato družabno življenje. Po drugi strani pa je bilo življenje večine njegovih učencev zaradi pomanjkanja v družini, potreb po delovni sili ali boleznih precej težje. Zato je bilo to obdobje njegovega življenja na razstavi orisano le z redkimi ohranjenimi šolskimi opravi-

* Mojca Račič, univ. dipl. etnologinja in sociologinja, bibliotekarska specialistka, Slovenski etnografski muzej, Metelkova ulica 2, 1000 Ljubljana; mojca.racic@etno-muzej.si.

čili iz tega obdobja, ki pričajo o tem, v kakšnih razmerah so živeli otroci.

Račičevo naslednje življenjsko obdobje je zaznamovala prva svetovna vojna. Kot avstro-ogrski vojak je imel srečo, da je veliko vojno preživel večinoma v zaledju, nekaj časa tudi kot vojaški kuhar. Zaradi spremenjenih prehranjevalnih navad je napisal priročnik *Sušenje v gospodinjstvu*, ki naj bi ljudem pomagal prebroditi vsesplošno prehranjevalno krizo. Pred začetkom vojne se je poročil in med vojno se mu je rodila prva hčerka. Konec vojne pa je preživel kot avstrijski vojak v Srbiji, kjer se je njegovo zanimanje za ljudsko kulturo še poglobilo, saj je v Šabcu in okolici naletel na pravo zakladnico etnografskega gradiva. Na podobno bogat »teren« pa je naletel tudi v Beli krajini. Kot učitelj v Adlešičih je začel službovati 1. decembra 1919. Enako kot na Kalu je bil tudi tu poleg poučevanja otrok dejaven pri pospeševanju in razvoju sadjarstva, vinogradništva, ovčereje in čebelarstva. Vse te dejavnosti so bile usmerjene predvsem v izboljšanje življenja ljudi na gospodarsko nerazvitem podeželju. Podobno kot pred njim že drugi zbiralci in zapisovalci belokranjskega ljudskega izročila se je tudi sam navdušil nad bogatim etnografskim izročilom Belokranjcev. Najbolj sta ga prevzeli tkanje domačega platna in pisanje pisanic. Obe spretnosti, ki sta tedaj že zamirali, si je prizadeval obuditi in ohraniti. V rokodelski dediščini je prepoznaval bogastvo lepote in znanja, pa tudi izražanje »narodove duše« in navsezadnje možnost dodatnega zaslužka, zlasti za dekleta in žene. Zato je že leta 1920 v Ljubljani, v prostorih založbe Umetniška propaganda, organiziral prvo prodajno razstavo »adlešičkih« pisanic. Belokranjsko domačo obrt je predstavljala tudi na Ljubljanskih velesjemih. Najodmevnejša je bila predstavitev leta 1921 na prvem velesjemu, kjer je pripravil belokranjski paviljon. Z zbiranjem motivov s pisanic je sodeloval pri pripravi mape risb *Narodni okraski na pirhih in kožuhih*, ki jo leta 1922 izdal Albert Sič. Tudi po selitvi v Ljubljano je Belo krajino, njene ljudi in obrti populariziral s poljudnimi objavami v domačem in tudi izseljenskem časopisju ter skrbel za oglaševanje in prodajo pisanic in drugih rokodelskih izdelkov.

Belokranjsko obdobje je bilo na razstavi predstavljeno z oblačilnimi kosi lokalne noše, ki si jih je Račič izposojal za kostumiranje svojih družinskih članov ob fotografiranju. Pozneje je poskrbel za njihov prenos v tedaj ustanovljeni Etnografski muzej, še pozneje pa v Belokranjski muzej. Tam je shranjena tudi mapa *Belokranjske pisanice*, kjer so zbrane risbe učitelja in učencev z motivi pisanic. Poleg družinskih fotografij in povečave fotografije učencev adlešiške šole so bile na razstavi še fotografije Frana Vesela, ki jih je posnel na Ljubljanskem velesjemu leta 1921.

Leta 1925 se je Račič z družino preselil v Ljubljano, saj je bil imenovan za ravnatelja Državnega osrednjega zavoda za žensko domačo obrt. Zavod je organiziral šolanje zlasti za čipkarstvo in vezenje. Izučenicim čipkaricam je

dostavljal material ter skrbel za prodajo njihovih izdelkov doma in v tujini, največ v Nemčiji, Franciji, Angliji, na Švedskem in Finskem, posamezna naročila pa so prihajala tudi z drugih celin. V ta namen je zavod leta 1933 izdal prodajni katalog v petih jezikih *Jugoslovanske čipke* s 600 vzorci. Ravnatelj je skrbel tudi za promocijo izdelkov svojih gojenk in na splošno ženskih ročnih del. V Ljubljani in tudi drugod je organiziral razstave in predavanja, objavljala poljudne prispevke in pripravljala radijske oddaje. Udeleževal se je mednarodnih razstav in sejmov (Pariz, Praga, Berlin, Frankfurt, London, München, København, Haag, Helsinki, Milano, Bari, Solun), na katerih je zavod prejel več priznanj in nagrad. V tujini je predstavljala tudi umetnoobrtne izdelke drugih jugoslovanskih narodov. Državni osrednji zavod za žensko domačo obrt je želel povzdigniti izdelke domače obrti na višjo, umetnoobrtno raven ter jih prilagoditi uporabi in okusu sodobnega meščana. Pri ustvarjanju slovenskega narodnega sloga na osnovi ornamentov in motivov ljudske likovne dediščine je bil idejno blizu zasebni umetniški šoli Probuda. Profesorji te šole, Saša Šantel, Maksim Gaspari in Mirko Šubic ter nekateri njihovi učenci, so za zavod risali načrte za čipke, prapore, oblačila in okrasne predmete za dom. V zadnjih dvajset letih delovanja zavoda se je tam izšolalo več kot 10.000 gojenk. Pridobljeno znanje jim je omogočalo samostojni ali dodatni zaslužek.

Čeprav je na delovnem mestu ravnatelja Državnega osrednjega zavoda za žensko domačo obrt Račič preživel največji del svoje delovne dobe, je bilo to obdobje na razstavi predstavljeno sorazmerno skromno. Razloga sta bila pomanjkanje prostora na razstavi in poudarek na belokranjskem obdobju. Delovanje zavoda je bilo tako predstavljeno zgolj v eni vitrini s fotografijami gojenk, tečajev, domačih in mednarodnih razstav ter različnimi tiskani osebni predmeti.

Enako skromno je bilo predstavljeno tudi obdobje po upokojitvi, čeprav je bil Račič v tem obdobju dejaven na številnih področjih: bil je strokovni sodelavec podjetja Dom, ki je skrbelo za prodajo spominkov in izdelkov domačih obrti, na področju spominkarstva je sodeloval s Turistično zvezo Slovenije, na področju keramike s tovarno Svit iz Kamnika, na področju tekstila s Tekstilno šolo v Kranju in Tehniškim muzejem Slovenije, bil je med ustanovnimi člani Belokranjskega muzeja, na področju nesnovne kulturne dediščine pa je sodeloval z Glasbenonarodopisnim inštitutom in dialektološko sekcijo Inštituta za slovenski jezik SAZU. Posvetil se je tudi lastni ustvarjalnosti in publicistiki, saj je še naprej objavljala številne poljudne prispevke o domačih obrteh in Beli krajini. Monografske publikacije in strokovni prispevki so bili predstavljeni v posebni vitrini. Že med učiteljevanjem v Adlešičih je izdal kuharsko knjižico in zbirko otroških belokranjskih pesmi. Obe publikaciji sta po obsegu sicer skromni, vendar sta doživeli več ponatisov, otroške pesmi pa so uglasbili kar

trije slovenski skladatelji. Tudi prispevek 'Domače tkalstvo v Beli krajini', objavljen leta 1951 v reviji *Slovenski etnograf*, ostaja zaradi nazornih opisov in slikovnega gradiva temeljno čtivo za to področje.

Razstavljeno gradivo je bilo iz zbirk Slovenskega etnografskega muzeja in Belokranjskega muzeja ter iz družinskega arhiva Boža Račiča in zasebne zbirke Borisa Grabrijana. Razstavo je obogatilo tudi filmsko gradivo, in sicer pred kratkim najdeni posnetki v dokumentaciji Televizije

Slovenija ter izjave nekaterih domačinov, ki jih je posnel in vse skupaj prijazno zmontiral Vinko Papež iz Črnomlja. Odprtje razstave 22. decembra 2017 je bilo del predpraznične prireditve *Dirin dirin duka*¹ v Domu krajanov v Adlešičih. Naslednji dan so razstavo prenesli v Pastoralni center v Črnomlju, kjer so bili boljši razstavniki pogoji in boljša dostopnost, tudi po zaslugi črnomaljske izpostave Javnega sklada za kulturne dejavnosti. Razstava je bila na ogled do 18. februarja 2018.

¹ To je naslov ene od izštevank iz zbirke *Belokranjske otroške pesmi*, ki jo je leta 1920 izdal Božo Račič.

VZDEVKI VAŠČANOV NA KRANJSKEM IN GORIŠKEM

Uvod

Vzdevki vaščanov so šaljive, zbadljive, posmehljive in podobne označitve prebivalcev sosednjih vasi; nastali so večinoma v daljni, nedoločeni ali nedoločljivi preteklosti in sodijo med folklorne posebnosti. Razlogi za nastanek vzdevkov se nanašajo večinoma na raznovrstne, večkrat tudi spotakljive navade in dejavnosti prebivalcev. Včasih so tudi neznani ali nerazumljivi, pa kljub temu žaljivi. Ohranjajo se večinoma z ustnim izročilom, v novejšem času pa tudi s pomočjo medijev. Nekoč je nagovarjanje z vzdevkom med odraslimi lahko zanetilo prepire ali celo pretepe (Magajna 1952; Tschinkel 1931), med otroki pa so bili vzdevki priročno pomagalo za zmerjanje vrstnikov sosednjih vasi (Ustni vir 5; Šabec 2017). Danes imajo drugačen pomen, uporabo, le redki jih jemljejo resno ali napol resno, nikakor pa ne kot žalitev, ki bi »zahtevala takojšnje izbijanje podočnikov« (Spletni vir 1).

Prvi je pri nas najbrž objavil vzdevke vaščanov Kočevar, ki je zbral nekaj desetnih vzdevkov rojakov in razloge za njihov nastanek (Tschinkel 1931). V Sloveniji so poleg navedenega dela objavljeni tudi vzdevki vaščanov in razlogi za njihov nastanek v Vremski dolini (Magajna 1952), Prekmurju (Rešek 1990: 63–65) in na Spodnji Pivki (Šabec 2017). Vzdevke prebivalcev Postojne je objavljen v ilustrirani knjižici (Fatur in Šajn 1991). Vzdevke o prebivalcih posameznih slovenskih vasi najdemo tudi na spletu (npr. Spletni viri 1, 5, 6, 9, 10, 11 in 12).

Vzdevke vaščanov in meščanov poznajo tudi v drugih državah, npr. v Nemčiji (glej Spletna vira 2 in 3) in Italiji (Spletni vir 4). V Nemčiji jih organizirano zbirajo in zbiralcem nudijo formularje (Spletni vir 5).

V nadaljevanju so prikazani vzdevki vaščanov in razlogi za njihov nastanek v nekaterih vaseh na nekdanjem Kranjskem in Goriškem.

Dolenjska

Podbočje ob Krki in Kostanjevica

Podbóčani Kostanjevčane obmetavajo s Flókarji, ti pa jih, le z varne razdalje, pozdravljajo s Pəzdovárji. Pri tem izgovarjajo polglasnik, eni in drugi pa dobro vedo, da imajo v mislih samoglasnik. Kostanjevci trdijo, da si Podbočani tak vzdevke zaslužijo, »ker taki pač so« (Ustni vir 1).

Ribniška dolina

V Ribniški dolini so vaščani dobili »različne vzdevke, kot recimo Križmeki, Polžarji, Piščalkarji ...«. Vzroki niso navedeni (Spletni vir 6).

Sodražica

Sodražani so dobili vzdevke Psoglavci. Zakaj, do sedaj še ni popolnoma pojasnjeno. Od leta 2004 pa domačini vsako leto prirejajo še kulturni dogodek, imenovan Psoglavski dnevi (Spletni vir 6).

Kočevsko

Kočevar je v maternem, nemškem jeziku objavil več desetih vzdevkov vaščanov, večino z znanim pomenom, nekaj pa tudi brez: Muhojedci, Fižolarji, Blatojedci, Drvojedci, Sestradanci, Ovni, Podgane, Žrebci, Blatarji, Golšarji, Purgarske cote (Kočevje), Drekokopači, Hlačedrekači, Otrobarji itd. (Tschinkel 1931). Vzdevki vaščanov so imeli enak pomen kakor v njihovi nekdanji domovini in v slovenskih pokrajinah (Spletna vira 2 in 3).

Dobrepoljska dolina, Dobrepolje

Dobrepoljci so Foucki. Vzrok za nastanek vzdevka ni znan (Ustni vir 3).

Ljubljana

Ljubljana je naša najdaljša vas, o tem priča pesem *Stoji, stoji Ljubljanca, Ljubljanca, dolga vas*, ki ima skorajda pridih himničnosti. Ljubljančane so »provincialci« počastili z vsaj štirimi vzdevki: so Ljubljanske srajce, Žabarji, Morostarji in Močvirniki. Zadnji trije so nedvomno vezani na njihovo okolje. Če na Googlu vtikamo poleg Ljubljana še posamezne vzdevke, izvemo marsikatero podrobnost tudi o vzrokih njihovega nastanka. Prepričljiva je npr. njihova telesna danost kot utemeljitev za Žabarje: plavalna kožica, ki jim je zrasla med prsti kot posledica uspešne evolucije.

Odnos Ljubljančanov do vzdevkov se je v toku zgodovinskih dogodkov in vojn spreminjal. Pred drugo svetovno so imeli vzdevke za zbadljivke in žaljivke in so bili ogorčeni nad tistimi, ki so se z njimi še vedno ponašali, po njej se je tako gledanje omililo, po zadnji pa z njimi kitijo svoja društva in prireditve.

Gorenjska in okolica Ljubljane

Trzin

Trzinci so Skirci. Znano je, da so Skirci možje akcije, zato je, če se jih tako ogovori – ne glede na to, da nihče ne ve, kaj ta vzdevke pravzaprav pomeni – najboljše, da se to izreče le od daleč (Ustni vir 11).

Okolica Škofje loke (Ustni vir 4)

Mavčiče

Mavčičani so muharji, ker ob žeganju (nedelja po 15. avgustu) v juho pade muha.

* Drago Šabec, dr. veterine, red. prof., upokojenec, Soška 48, 1000 Ljubljana; drago.sabec@telemach.net.

Stražišče

Stražiščani so Mačkarji. Mačkar je po SSKJ »kdor goji ali prodaja mačke«, kar se Gorenjcu menda ne spodobi.

Pirniče

Pirničanom pravijo, da so Na Telečjem. Ime izvira iz legende o beraču, obešencu in teletu. V spomin nanjo Turistično društvo Pirniče na semanji dan organizira šaljivo dirko telet (Spletni vir 7).

Štepanja vas in Kašelj (Ustni vir 2)

Štepanjci so Kolerabarji. Ti nikomur in za nobeno ceno ne zaupajo, s kakšnimi vzgojnimi prijemi jim uspe prisiliti otroke, da zmorejo pospraviti enolončnico, šaro iz kolera-be, vsaj petkrat na dan. Iz kuhinjskih receptov izvemo, da je šara ena od pravih, avtohtonih slovenskih jedi, da gredo k njej najbolje prekajena rebra in da to ni dietna jed.

Kašelj

Kašljarjem v Spodnjem in Gornjem Kašlju sosedi pravijo Zéljarji. Ogovorjeni se še hudovati ne upajo, še manj pa ukrepati, sicer zanesljivo ne bi prodali zeljnega semena, ki ga ponujajo od hiše do hiše in ga odmerjajo z žlico. Drob-nega semena je že v eni žlici dovolj za ves zelnik.

Borovnica, Črna vas in Iška vas

Borovničani so Coklarji. Pri nastanku vzdevka so ime-le prste vmes višje sile: »Tako so Borovničani postali Coklarji, vendar povsem brez svoje krivde. Kriva naj bi bila sveta Marjeta ...« (Spletni vir 8).

Črnovašci so Morostarji, Iškavaščani pa Šotarji, za kar gre pri obojih pripisati pedološkim značilnostim njihovega barjanskega sveta. Drug drugega so obkladali z žaljivimi imeni, s katerimi je bilo mogoče z eno napačno besedo veselico v hipu preobraziti v surov obračun med recimo Morostarji iz Črne vasi, Coklarji iz Borovnice ali Šotarji iz Iške vasi. Njihovi vzdevki so še živi, a jih nihče več ne vzame za žalitev. Sodobno komuniciranje med navedeni-mi vaščani v zvezi z njihovimi vzdevki je slikovito opisano in upodobljeno.

Bloke (Ustni vir 10)**Hudi vrh**

Hudovrharji imajo edinstven vzdevek, so Urnpavharji! Kaj to pomeni, ne ve živ krst, sosedi pa vedo le, da so ču-daki in svojeglavi in si to zaslužijo.

Studenc

Studenci so za sosede Psički, za starejše, če so zelo jezni, pa Psi, ker veljajo za zajedljive in hude, kakor so njihovi psi, ki jih imajo skoraj pri vsaki hiši.

Topol

Topolci so, tako kot prebivalci prestolnice, Žabarji. Toda izvor vzdevka je v njihovem primeru drugačen – dobili so ga zaradi žab v mlaki ob vasi.

Metulje

Metuljci so Junci: redili so junce in jih prodajali, še predno so zrasli v vole. Sosedi so jim v rimi nagajali: »Eden je le bil vol, pa še ta je v Topol pribezlav.«

Ravne

Ravenčani so Cigani. Bili so vedno malo po svoje oblečeni in so se le poredkoma brili.

Nova vas

»Novovaščani so Novci s kolci. Vse grede so imeli ograje-ne z kolci, da so jih imeli ob sporih in spopadih pri roki« (Ustni vir 5). Vzrok za nastanek vzdevka je podoben tiste-mu za vzdevek Radohovcev, ker se oba tudi rimata.

Veliki vrh

Velikovrharji so Latvice. So posebneži: pitno vodo zajemajo iz čebrov v vežah kar z lesenimi latvicami, ki jih v sosednjih vaseh uporabljajo samo za kislo mleko.

Tolminsko (Ustni vir 6)**Tolmin**

Tolmince sosedi nagovarjajo s Gástmarji. Vzdevek naj bi imel korenine v nemškem »gajstig«. Izraz lahko pome-ni dvoje: 1: »sposoben, delaven, uspešen, dejaven, zag-nan, delavoljen, z vnemo oz. duhom-dušo za stvar (Geist (nem.) = duh) in 2: »(Po)hoten, hotljiv, z velikim spolnim nagonom« (Spletni vir 9).

Žabče

Žabčani so Ujeki, razlog za vzdevek ni znan, za vaščane pa kljub temu žaljiv, na jeziku sosedov ob navzočnosti na-govorjenih pa nevaren.

Dolje

Doljani so Búbljarji. Vzdevek je čvrsto utemeljen kot le malokateri: iz enostavnih sestavin, sirkove (koruzne) mo-ke in ocvirkov znajo njihove gospodinje umetno obliko-vati kepaste buble, ki teknejo tudi sitemu.

Ljubin

Ljubinci so Gnide. Zakaj, vedo Podljubinci, vendar o tem razpravljajo samo v domačem krogu.

Podljubin

Podljubinci, po ljudsko Paljbinci (ne Podljubinci!) so Pal-jbinska lakota, to pa zato, ker so nekoč lačni lakomnemu grofu prodali svoja najlepša polja za skromno večerjo.

Volarje

Vólarji imajo kar dva vzdevka, kar je redkost: so Kosparji in Gučoni. Na Tolminskem so kospari lesene cokle. V njih Volarji štokljajo naokoli in žanjejo občudovanje sosedov, tako da so jih nagradili še z Gučoni. Razlago za ta vzdevek najdemo v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika*: gučati pomeni hrumeti ali bučati. Hrumeti slovar opredeljuje kot »močni, med seboj pomešani neskladni glasovi, navadno različnega izvora«, bučati pa »dajati močne zamolke gla-sove«. Oboje podpira mnenje volarskih sosedov za upra-vičenost vzdevka.

Banjska planota**Lokovec**

Lokovci so Foučkarji. »V tem kraju so kovači zasloveli s kovanjem žebļjev, svedrov in raznih rezil, od katerih je bil najbolj znan t. i. *fouč*« (Spletni vir 10). Ta zlozljivi nož ce-

Starinski lokovski *fouč*.
Foto: Drago Šabec.

nijo v Brdih in na Vipavskem. Kot suvenir pa je odpotoval na vse strani sveta (Spletni vir 11). Po prvi svetovni vojni je zašel tudi v Rakitnik, kjer ga je kupil moj rajnki oče in je še pri hiši.

Gornja Pivka (Ustni vir 5)

Radohova vas

Radohovci so Kolci (izg. kouci), tako so jih zmerjali otroci sosednjih vasi, ko so skupaj hodili v šolo. Zakaj tako, se ne ve, morda zaradi rime.

Knežak

Knežačani so Fižolarji. Vzdevek so si zaslužili zato, ker so se preveč bahali, da znajo pridelati najboljši fižol.

Rovte in Črni vrh (Ustni vir 7)

Godoviči

Godovičani so Muharji. Razlog ni znan.

Hotedršica

Hotevci so Mačkojedci. Zakaj so dobili ta ljubeznivi vzdevek, ki ga sicer pripisujemo Italijanom, ni znano.

Črni vrh

Črnovhrci so Bikažafarji. Imeli so umazanega črnega bika, ki so ga umivali z milom. Sosedji so to videli in trdili, da so jih zasačili pri prizadevanju, da bi napravili belega (Ustni vir 7).

Planina pri Postojni in okolica

Planinci in prebivalci bližnjih vasi so Čufarji, pokrajina pa je po njih dobila vzdevek Čufarija. Vzdevka sta nastala v zvezi z nekdanjim furanjem skozi Planino. Glede tega, kako je vzdevek nastal, v katerih vaseh so prebivalci »upravičeni« do vzdevka in kje se razprostira Čufarija, so mnenja deljena. V ustnem izročilu se ohranja razlaga, da izvira iz nemških besed »fahren«, ki pomeni voziti, ali zufahren s sorodnim pomenom. Vzdevek je bržkone iz-

peljan iz nemškega samostalnika »Zufuhr«. V starih časih je ta samostalnik pomenil »privoz, dovoz, dovažanje, dopeljevanje« (Wolf 1860: 1825). Kaže, da so ljudje pomen samostalnika nekoliko »prilagodili« in nastala je drugače naglašena in podobno zvoneča beseda Čufar. Kdaj so slovenski »forajtarji« samo v opisani pokrajini postali Čufarji, ni znano, zakaj sta obravnavana vzdevka še manj kot nepriljubljena, se prav tako ne ve.¹

Pivška dolina

V Spodnji Pivški dolini so za deset vasi opisani vzdevki za vaščane in razlogi za njihov nastanek (Šabec 2017).

Postojna

Postojnci so Torbarji. Vzdevek je star, nastal je že v pravljičnih časih, ko jih je vznemirjal jamski zmaj, ki so ga morali krotiti z domačimi devicami. Nadloge jih je rešil premeteni pastir iz okolice. Ugonobljeno pošast so odrli na meh in iz kože naredili torbe. Postojnci, kdo ve zakaj, se z vzdevkom ponašajo.

Prestranek

Prestranci so Ritobrisci. Tam je grad, kjer so nekoč vaščani graščake in graščakinje skrbno negovali. Prestranci se z vzdevkom ne ponašajo.

Matenja vas

Matenci so Batarji. Razlog za nastanek je opisan, razpravljati o tem v navzočnosti Batarjev pa je dokaz za pomanjkanje takta.

Slavina

Slavinci so Kuretna. Zakaj, ne ve nihče. Imenovanje te besedice v njihovi navzočnost pa ima lahko podobne posledice kot Krota pri Fameljcih v Vremski dolini.

Oreh

Orehovci so Korenjevc. Korenjevc nastanek vzdevka humorno razloži s tem, da so vaščani nekoč pridelovali ogromne količine korenja, da korenje pri njih jedo trikrat na dan, pri boljših hišah pa petkrat (večkrat še po večerji), njihovi otroci ga zelo »obrajtajo«, ker vedo, da se bodo tako hitro naučili žvižgati.

Vremška dolina (Magajna 1952)

Hkrati z opisom vzdevkov je pisatelj vsestransko opisal naravo, ljudi in njihove vrline, zabavno, vendar neprizanesljivo pa tudi njihove slabosti, vse v slogu vaškega humorista. Obširno je opisal zlasti genezo vzdevka prebivalcev svoje rodne vasi, Gornje vreme.

Vremski Britof

Središče Doline je Vremski britof. Avtor pa morda iz obzirnosti ni zapisal niti kako pravijo prebivalcem niti njihovega vzdevka, čeprav je opisal kup vaških posebnosti,

¹ Zanimiv prispevek k opisani razpravi nudi citat iz Bleiweisovih *Novic*, objavljen v knjigi o furmanih: »Priprege so kljub temu ostale za klance preko kačjih rid v Planini, kjer so forajtali kmetje iz Planine, Unca, Rakeka in Ivanjega sela« (Trobič 2003: 172, op. 9).

na primer: »Ob praznikih se vas imenuje Komorn«, ima ulico, ki se imenuje »Via poprdin« itd., ki so jih morda sosedi s pridom izkoristili in jih »počastili«.

Gornje Vreme

Gornjevremčani so Žaklarji. Pisatelj, sovaščan, pove, da so rokovnjači nekoč imeli »agilne zastopnike tudi Vremah« in da so Vremci njihove navade morda podedovali. Podjetni sovaščani »so bili vedno pobožni in so se le ravnali po besedah, ki so zapisane v svetih knjigah. Pomagaj si sam in Bog ti bo pomagal!« V trdih življenjskih razmerah so prakticirali preizkušeno preživitveno strategijo – rabutanje. Ponoči so na njivah sosednjih vasi s plenom polnili žaklje in jih praznili pred vzhičenimi domačimi. V sosednjih vaseh so bili nad tako samopomočjo manj navdušeni in so jih »počastili« z »viteškim« vzdevkom, ki jih »še vedno diči«.

Spodnje Vreme

»Imenujemo jih ‚Spodnje‘, zaradi tega, ker so nekaj metrov višje od Gornjih Vrem«. Vzdevek ni zapisan, zabeleženih pa je več okoliščin, ki bi jih sosedi lahko izkoristili in jih »počastili« s primernim vzdevkom.

Famlje

Glavna vaška »atrakcija sta dve veliki luži, kjer se v poletnem času vršijo krasni žabji koncerti«. Fameljci bi kmalu postali Krote, za kar so si sosedi pošteno prizadevali, a se jim ni srečno izteklo. »Tudi besedice ‚krota‘ ne smete izgovoriti v njihovi navzočnosti. Iz krajevnega zgodovinskega arhiva je razvidno, da so zelo malo časa živeli tisti, ki so prekršili to nenapisano pravilo.« Fameljci so jih najprej pošteno obdelali, nazadnje pa so jih »še nekolikokrat prekopicnili čez glavo, dobili so zamotanje črev, kar jih je ugonobilo«, in to so potrdila tudi »zdravniška spričevala«.

Gornje Ležeče

Gornjeležečani so Jajčarji zato, ker »tako strašno ‚ojajo‘, in ‚ujajo‘ in ‚jajajo‘, da bi se celo Aškerc prestrašil«, kar je sosedom pomagalo, da so pogruntali ustrezen vzdevek. »Ležeška narodna himna se glasi: Štirje fantje pojejuaj ...«

Vipavska dolina in Kras

Budanje in Vrhpolje

Budanji imajo kar dva vzdevka, ki so si prislužili s svojo dejavnostjo: so Škatlarji in Metličarji. Prvi se jih je oprijel že na začetku 19. stoletja, ko so svoje znamenite budanjske marelice in drugo sadje, ki so ga odkupovali po vsej Vipavski dolini, na mulah in oslih tvorili v Ljubljano. Pozneje so ga zlagali v posebne škatle ovalne oblike, ki so jih izdelovali Ribničani. Drugega so si zaslužili z izdelovanjem sirkovih metlic, ki so jih prodajali po različnih krajih po Sloveniji.² Danes je metlica budanjski sim-

2 Ta vsestransko uporaben pripomoček je bil nekoč cenjen tudi na Pivki. Pred kakimi osemdesetimi leti sem neko poletje na sosednjem dvorišču v Rakitniku zaslišal otroško vreščanje. Zgledal sem mamico, ki je držala razgaljeno, sklonjeno otročje z zadnjo platjo obrnjeno k lavorju z vodo. Podolgovato sirkovo metlico je pomakala v lavor

Metlici – »budanjski simbol«.

Foto: Valter Kranjc, Budanje.

bol. Mlajša generacija se druži pri spretnosti izdelovanja metlic in *Zgodba o Metličarjih* živi naprej (Spletni viri 12, 13 in 14).

Vrhpolje

Vrhpoljci so Falavci. Fala je manjša lesena posoda, pri kateri je ena doga podaljšana in rabi kot ročaj. Vinarji jo uporabljajo za pretakanje v vinskih kletih; podobna je leseni golidi, iz katere vodo na požar zлива sv. Florjan, upodobljen na nekaterih gasilskih domovih. Podobno kot so Budanji ponosni na svoje metlice, so tudi Vrhpoljci na falo, in »nadarjen domačin jo je upodobil na vasi« (Ustni vir 9).

Vrhovlje

Vrhovci so Uokarji. Namesto o izgovarjajo namreč dvoglasnik uo, vendar ne dosledno. Rečejo na primer: uon in uona sta uba ena mona.³ Če hočejo biti razumljeni, se torej potrudijo in jasno izgovorijo mono-glasnik o.

Vzdevek za sosednje Tomajce ni znan, so pa dosledno »mono-glasniški« in razločno izgovarjajo: on in na sta oba ena mona (Ustni vir 8).

Sklep Iz napisane sklepe, da usoda vzdevkov vaščanov pri nas v zadnjem času doživlja preporod, k čemur prispeva tudi splet. Nekateri vzdevki, npr. tisti, ki temeljijo na mitih in pravljicah ter na nekdanji rokodelski dejavnos-

in z vodo spirala pokakano ritko. V spominu imam tudi videz takrat uporabljene metlice, ki je povsem tak kot na sliki.

3 Narečni pojem v italijanski pokrajini Veneto, poznan pa v vsej Italiji. Ima ločena pomena, navadno pomeni butast, neumen, redkeje pa se uporablja za žensko spolovilo (Spletni vir 15). Pri nas se uporablja za osebe z nesimpatičnimi značajskimi lastnostmi, večinoma v krajih zahodno od nekdanje rapalske meje. Med klepetom v sproščeni družbi pa navedeni pojem uporabljajo tudi za šaljiv nagovor bližnjega. Naš znani goriški kantavtor je upesnil srečanje dveh znancev, kjer Franc Frančeskin prijateljsko lopne sobesednika po rami in mu zaupa, da ima god. Ta pa ga izzove: »Sem reku, posluš me dobro, Franc Frančeskin, te gleda danes tisti, če ne daš za en kvartin (narečno četrtinka vina). – En kvartin? Kej govoriš, ma dej ma sej si mona ...«, in ga odpelje na gostijo v svojo vinsko klet (Spletni vir 16).

ti vaščanov, so popularizirani s fotografijami in z videi, izkoriščajo jih pa tudi za turistično promocijo, družabna srečanja in kulturne dogodke (Spletni viri 1, 8, 10, 13, 14).

Literatura

FATUR, Silvo in Srečko Šajn: *Zmaj v Postojnski jami*. Postojna: Samozaložba, 1991.

MAGAJNA, France: Vremška dolina. V: *Žalostne zgodbe o veselih Kraševcih*. Koper: Samozaložba, 1952, 34–105.

REŠEK, Dušan: *Strije so strino: Kratke šaljive oznake krajanov*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1990.

ŠABEC, Drago: Vzdevki vaščanov na Pivki. *Glasnik SED* 57 (1–2), 2017, 128–130.

TROBIČ, Milan: *Furmani: Po cesarskih cestah skozi postojnska vrata*. Logatec: Občina Logatec, 2003.

TSCHINKEL, Wilhelm: Pregovori in šaljive zbadljivke. V: *Gottscheer Volkstum, Ljudska izročila Kočevske, Koroška, ob Veliki noči*, 1931. Slovenski prevod, Kočevje, 1995, <http://www.gottschee.net/Frames/Mainframe/Slowenisch/Pripovedke%20Erzaehlungen.htm>, 24. 1. 2017.

WOLF, Anton Alois: *Deutsch-Slowenisches Wörterbuch*, 2. del. Ljubljana: J. Blaznik, 1860.

Ustni viri

Ustni vir 1: BANIC, Janez, pripovedovanje, Ljubljana, 2012.

Ustni vir 2: ČERNE, Franc, pripovedovanje, Ljubljana, 2012.

Ustni vir 3: JAVORNIK, Franc, pripovedovanje, Ljubljana, 2018.

Ustni vir 4: JUVANČIČ, Jože, po telefonu, Mavčiče, 2018.

Ustni vir 5: KOVAČIČ, Anton, pripovedovanje, Ljubljana, 2014.

Ustni vir 6: LIPUŠČEK, Miha, pripovedovanje, Ljubljana, 2010.

Ustni vir 7: MOHORČIČ, Franc, pripovedovanje, Babiči, 2013.

Ustni vir 8: ŠKABAR, Miro, pripovedovanje, Babiči, 2013.

Ustni vir 9: ŠTEFANČIČ, Janko, pripovedovanje, Postojna, 2018.

Ustni vir 10: USENIK, Janez, elektronska pošta, Bloke, 2018.

Ustni vir 11: VESELKO, Štefan, pripovedovanje, Ljubljana, 2012.

Spletni viri

Spletni vir 1: VOGEL, Voranc, Maja Čakarić in Klara Škrinjar: Morostarji in coklarji si le še redko skočijo v lase. *Delo*, 3. 6. 2017, <http://www.delo.si/sobotna/morostarji-in-coklarji-si-le-se-redko-skocijo-v-lase.html>, 24. 1. 2017.

Spletni vir 2: Ortsnecknamen, Wikipedia, <https://de.wikipedia.org/wiki/Ortsneckname>, 24. 1. 2018.

Spletni vir 3: Thüringer Spitznamen, <https://www.mdr.de/mdr-thuringen/service/geotagging-thuringer-spitznamen-100.html>, 24. 1. 2018.

Spletni vir 4: Sopranomi di paesani e famiglie cervaresi, <https://gaiena.jimdo.com/sopranomi-cervaresi/>, 24. 1. 2018.

Spletni vir 5: Ortsnecknamen.de, <http://ortsnecknamen.de/>, 24. 1. 2018.

Spletni vir 6: Pravljica o Sodražici (in o psoglavcih), <http://www.sodrazica.si/obcina-sodrazica/pravljica-o-sodrazici/>, 24. 1. 2018.

Spletni vir 7: ROŽMAN, Andraž: Semanji dan na Telečjem: Jakob Aljaž je videl tek ljudi, našemljenih v teleta. *Dnevnik*, 5. 9. 2016, <https://www.dnevnik.si/1042750432>, 1. 3. 2018.

Spletni vir 8: Borovnica: Coklarji: Pripovedi, miti in legende iz krajev Osrednjeslovenske regije, <https://issuu.com/visitljubljanadocs/pripovedi>, 24. 1. 2018.

Spletni vir 9: Razvezani jeziki: Prosti slovar žive slovenščine, <http://razvezanijezik.org/?page=gajsten>, 24. 1. 2018.

Spletni vir 10: Lokovec: fouč, Wikipedia, <https://sl.wikipedia.org/wiki/Lokovec>, 24. 1. 2018.

Spletni vir 11: Lokovec, najdaljša vas?, Gore-ljudje, <http://www.gore-ljudje.net/novosti/63133/>, 24. 1. 2018.

Spletni vir 12: Budanje: Škatlarji, TIC Ajdovščina, <http://www.tic-ajdovscina.si/?vie=cnt&id=2005091509570292&lng=slo>, 24. 1. 2018.

Spletni vir 13: Budanje: Metličarji, Wikipedia, <https://sl.wikipedia.org/wiki/Budanje>, 24. 1. 2018.

Spletni vir 14: Podružnica Budanje: Izdelovanje metlic, <http://pos-budanje.splet.arnes.si/2015/04/16/izdelovanje-metlic/>, 24. 1. 2018.

Spletni vir 15: Mona, <https://www.google.si/search?q=mona+ve+neto+che+significa&oq=mona+veneto&aqs:monaCosa vuol dire essere un mona>, 24. 1. 2018.

Spletni vir 15: Iztok Mlakar: Od Franca Frančeskina god, <http://lyric.si/stran/lyrics/avtor/iztok-mlakar/pesem/od-franca-franceskina-god>, 24. 1. 2018.

RAZPIS ZA PODELITEV MURKOVE NAGRADE, MURKOVEGA PRIZNANJA IN MURKOVE LISTINE ZA DOSEŽKE V ETNOLOGIJI NA SLOVENSKEM ZA LETO 2017/18

Na podlagi *Pravilnika o podeljevanju Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine* (objavljen je v *Glasniku Slovenskega etnološkega društva* 54 (1–2), 2014, in na spletni strani Slovenskega etnološkega društva) Slovensko etnološko društvo objavlja razpis za podelitev Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine.

Pri predlogih se upoštevajo 3., 5. in 11. člen *Pravilnika o podeljevanju Murkove nagrade, Murkovega priznanja ter Murkove listine*, in sicer:

za podelitev Murkove nagrade:

- izjemni etnološki raziskovalni dosežki posameznikov, skupin ali ustanov,
- etnološki znanstveni ali strokovni dosežki, zaokroženi v življenjskem delu posameznikov;

za podelitev Murkovega priznanja:

- znanstveni ali strokovni dosežki v etnološki vedi v zadnjem letu;

za podelitev Murkove listine:

- kontinuirane dejavnosti, ljubiteljska prizadevanja ali dosežki drugih ved, ki bogatijo, ohranjajo in popularizirajo etnološko vedo.

Skladno z 8. členom *Pravilnika* lahko kandidatke in kandidate za nagrado, priznanje in listino predlagajo članice in člani Slovenskega etnološkega društva, družbene organizacije, ustanove in posamezniki iz Republike Slovenije in tujine, lahko pa tudi Komisija za podeljevanje Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine oziroma njeni člani.

Podpisane predloge s podatki o kandidatkah in kandidatih ter vsebinsko utemeljitvijo pošljite

do 7. septembra 2018 (velja le poštni žig) na naslov:

Slovensko etnološko društvo
Komisija za Murkova priznanja
Metelkova 2
1000 Ljubljana

Prijave na razpis za Murkovo nagrado, Murkovo priznanje in Murkovo listino nam s podatki o predlagatelju posredujte v tiskani obliki in na zgoščenki.

Murkova nagrada, priznanje in lista bodo podeljeni na slovesnosti v mesecu novembru 2018.

NAVODILA ZA PISANJE, OBLIKOVANJE IN ODDAJO PRISPEVKOV

Glasnik SED je znanstveno-strokovna revija, ki objavlja izvirne znanstvene, strokovne in poljudne prispevke s področja etnologije, kulturne in socialne antropologije, muzeologije in sorodnih ved ter prispevke ljubiteljev etnološke vede. Uredništvo prosi vse avtorje, da pri pisanju, oblikovanju in oddaji svojih prispevkov upoštevajo naslednja navodila.

Uredništvo sprejema izvirne prispevke (prva objava).

Besedila v elektronski obliki pošiljajte na naslova urednikov: Rebeka Kunej (rebeka.kunej@zrc-sazu.si) in Anita Matkovič (anita.matkovic@siol.net).

Dolžina besedila je odvisna od dogovora z urednikoma, praviloma pa naj bi **znanstveni članki** obsegali med 40.000 in 50.000 znaki s presledki. V ta obseg so vštete tudi naslednje sestavine besedila: **izvleček** (do 600 znakov s presledki) v slovenščini in angleščini – na začetku besedila; **ključne besede** (do šest) v slovenščini in angleščini – za izvlečkom; **vsebinske opombe** (tekoče, pod črto); **literatura in viri** (glej natančna navodila spodaj); **povzetek** v angleškem jeziku (do 2.500 znakov s presledki) – na koncu razprave; **ilustrativno gradivo** oziroma **priloge**, opremljene s potrebnimi podatki – v podnapisu naj bodo navedeni osnovni podatki (opis, lokacija, datacija, morebitni avtor ilustracije, ©, kraj in datum nastanka fotografije, podatki o njenem lastništvu itd.). Na koncu prispevka navedite **podatke o avtorju** (ime in priimek, izobrazba, strokovni oziroma znanstveni naziv oziroma poklic, službeni ali domači naslov; e-naslov) ter predlagajte tipologijo članka in rubriko v *Glasniku SED*.

Strokovni članki praviloma nimajo izvlečka, povzetka in ključnih besed in naj ne presegajo 30.000 znakov s presledki. Opremljeni naj bodo s podatki o avtorju prispevka, z navedbo uporabljene literature in virov ter s slikovnim gradivom.

Poljudni članki, poročila, knjižna poročila in ocene razstav ali filmov naj ne presegajo 15.000 znakov s presledki, opremljeni naj bodo s podatki o avtorju prispevka in morebitnim slikovnim gradivom.

Prispevki so načeloma objavljeni v slovenskem jeziku. Za lektoriranje slovenskega in angleškega besedila poskrbi uredništvo.

Za vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji. Prispevki v rubriki Razglabljanja so razvrščeni po veljavni Tipologiji dokumentov/del za vodenje bibliografij v sistemu COBISS; tipologija se določi po predlogu avtorja, recenzentov in uredništva. Vse prispevke anonimno recenzirajo uredniški odbor in zunanji recenzenti; recenzije se hranijo v arhivu SED.

Avtorice in avtorje prosimo, da pri objavi gradiva upoštevajo avtorske pravice drugih avtorjev in z objavo v *Glasniku SED* ne kršijo avtorskih pravic. Za objavo kakršnegakoli gradiva iz drugih publikacij in arhivov je avtor prispevka dolžan sam zagotoviti dovoljenje za objavo v *Glasniku SED*.

Uredništvo ima pravico, da prispevkov, ki ne ustrezajo uredniškemu programu in navodilom, ne objavi.

OBLIKOVANJE BESEDILA:

Prispevki naj bodo napisani z urejevalnikom besedil MS Word ali Open Office, z enojnim razmikom vrstic, v naboru znakov Times New Roman in v velikosti 12 pik.

Besedilo: 12 pt, obojestranska poravnava, enojni razmik, brez odmikov prve vrstice odstavka, rob 2,5 cm.

Naslov prispevka: 14 pt, normalno, velike črke, sredinska poravnava.

Podnaslov prispevka: 14pt, normalno, male črke, sredinska poravnava.

Naslov poglavja (naslov 1): 14 pt, normalno, male črke, leva poravnava.

Naslov podpoglavja (naslov 2): 12 pt, poudarjeno, male črke, leva poravnava.

Citati, krajši od treh vrstic, naj bodo postavljeni tekoče v besedilu med »dvojna narekovaja«; ko gre za navedbo znotraj citata, uporabite 'enojni narekovaj'.

Citati, daljši od treh vrstic, naj bodo oblikovani v novem odstavku, z izpuščeno vrstico pred in po navedku, 11pt, brez narekovajev in z dodatnim obojestranskim zamikom 1 cm.

Če gre za izjavo sogovornika, besedilo postavite ležeče; kadar je del izjave ali citata izpuščen, to označite z [...], če pa citat dopolnjujete s svojimi besedami, te postavite v oglati oklepaj: [etnologijo]. Citati naj ohranjajo morebitne izvirne poudarke (krepko, ležeče ali podčrtano), če pa je del citata naknadno poudarjen, naj bo to označeno.

Podnapisi k slikam: 11 pt, normalno, leva poravnava.

Seznami literature oziroma virov: 11 pt, normalno, obojestranska poravnava.

Opombe: 10 pt, normalno, obojestranska poravnava.

DRUGI NAPOTKI:

Besed praviloma ne krajšamo: oziroma, glej.

Krajšave uporabljamo le v naslednjih primerih: npr., prim., t. i., tj., ipd., itn., idr.

Stoletja pišemo s številkami: 19. stoletje. Števila do deset praviloma izpisujemo z besedo, sicer uporabljamo številke.

V besedilu pišemo *ležeče* naslove publikacij, filmov, razstav, predstav in drugih avtorskih oziroma ljudskih del, naslove projektov, zakone, pravne akte, tujke ter kratke (ne grafično ločene) dobesedne navedke sogovornikov; normalno pa imena glasbenih, gledaliških, plesnih in drugih skupin, političnih strank, inštitutov, organizacij in naslove knjižnih zbirk; naslove člankov, referatov in poglavij v knjigah pišemo normalno med zgornjimi enojnimi narekovaji.

Avtorji se pri oblikovanju prispevkov lahko zgledujejo po že objavljenih besedilih v zadnjih izdanih številkah *Glasnika SED* (gl. <http://www.sed-drustvo.si/publikacije/glasnik-sed/glasniki/2016>).

SLIKOVNO GRADIVO:

Fotografije, skice, risbe, grafi ipd. naj imajo ločljivost najmanj 300 dpi oziroma naj bodo skenirani v razmerju 1:1; format je .jpg ali .tif; njihova širina je 8,5 cm, izjemoma 18,4 cm; v besedilu morajo biti mesta postavitve označena z ustreznimi podnapisi: Slika 1: Med izdelovanjem ... Slikovnih gradiv avtorji ne vstavljajo med besedilo, temveč jih pošljejo ločeno kot priloge; vsako od naštetih prilog opremite z naslednjimi podatki: avtor članka_Slika 1, 2, 3 ...

NAVAJANE VIROV IN LITERATURE:

Pri pisanju uporabljamo oklepajski način navajanja virov in literature: priimek avtorja, leto publikacije in strani znotraj okroglih oklepajev: (Klobčar 2014: 22). Ko v oklepaju navajamo več zaporednih strani, uporabimo stični pomišljaj: (Knific 2013: 96–97, 100–101).

Ko navajamo več avtorjev, reference razvrstimo po abecedi in jih ločimo s podpičjem: (Ahlin 2013; Ditrich 2013; Junge 2013). Dela istega avtorja so razporejena naraščajoče po letnicah publikacije, dela istega avtorja z istim letom publikacije označite s črkami a, b, c: (Šmitek 1998: 54, 2013a, 2013b: 58). Ob več kot treh avtorjih navajamo le prvega: (Križnar idr. 2014), pri treh ali dveh pa navedemo vse: (Strle in Marolt 2014; Smole, Beno in Pungartnik 2013). Delo brez avtorja: (B. n. a. 2015: 22); delo brez letnice: (Priimek b. n. l.: 22); delo brez strani: (Priimek 2015: b. n. s.).

Oklepajske reference lahko dopolnimo z dodatnimi navodili: glej, več glej, glej tudi, primerjaj; pri tem uporabimo oznaki glej ali prim.: (glej Debevec 2011; prim. Čebulj Sajko 2011).

Pri neposrednem citiranju vira v besedilu oklepajski navedek vedno vstavimo pred piko. Le pri daljših, izdvojenih citatih oklepajski navedek postavimo za piko.

Kadar navajamo delo enega avtorja po drugem – (Fink po Simettinger 2014) – v seznamu literature navedemo le vir, ki smo ga dejansko uporabili, torej v zgornjem primeru Simettingerjevo delo.

Na koncu besedila je obvezen seznam vseh uporabljenih virov in literature, naslovljen Literatura, Viri, Ustni viri, Arhivski viri, Spletni viri itd.

Literaturo, ki je dostopna v elektronski obliki (spletne znanstvene revije ipd.), navajamo kot literaturo, pri čemer navedemo tudi spletni vir in datum dostopa – glej primer spodaj; med spletnimi viri navajamo predvsem različne spletne strani, ki jih med besedilom citiramo kot (Spletni vir 1).

Seznam citiranih del je razporejen po abecednem vrstnem redu po priimekih avtorjev. Kadar je delo soavtorsko, ga razvrščamo po prvem navedenem avtorju.

Navedemo le reference, na katere smo se sklicevali v besedilu.

Prvo besedo naslova in podnaslova navedenega besedila zapišemo z veliko začetnico, ostale po pravopisu.

Med stranmi in drugimi števili vselej postavljamo stične pomišljaje: 1–2 (in ne 1-2).

Tuje kraje izdaj, kadar je to mogoče, poslovenite: Wien – Dunaj, Klagenfurt – Celovec ipd.

PRIMERI NAVAJANJA LITERATURE:

Monografija:

PRIIMEK, Ime: *Naslov: Podnaslov*. Kraj izida: Založba, leto izida.

Primer: HAGE, Ghassan: *Against Paranoid Nationalism: Searching for Hope in a Shrinking Society*. Sydney: Pluto Press, 2003.

PRIIMEK, Ime, Ime Priimek in Ime Priimek: *Naslov: Podnaslov*. Kraj izida: Založba, leto izida.

Primer: MATURANA, Humberto R. in Francisco J. Varela: *Drevo spoznanja*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2005.

Zbornik kot celota:

PRIIMEK, Ime (ur.): *Naslov: Podnaslov*. Kraj izida: Založba, leto izida.

Primer: REPIČ, Jaka in Jože Hudales (ur.): *Antropološki vidiki načinov življenja v mestih*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012.

Poglavje iz zbornika:

PRIIMEK, Ime: *Naslov poglavja: Podnaslov poglavja*. V: Ime Priimek in Ime Priimek (ur.), *Naslov zbornika: Podnaslov zbornika*. Kraj izida: Založba, leto izida, strani.

Primer: PRINČIČ, Jože: *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva*. V: Jurij Fikfak in Jože Prinčič (ur.), *Biti direktor v času socializma: Med idejami in praksami*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008, 21–46.

Periodične publikacije:

PRIIMEK, Ime: *Naslov članka: Podnaslov članka*. *Ime publikacije* letnik (številka), leto izida, strani.

Primer: KUNEJ, Drago: *Med kodami skrita zvočna dediščina Slovencev*. *Glasnik SED* 54 (1–2), 2014, 22–28.

Primer: LAMBEK, Michael: The Value of (Performative) Acts. *Hau, Journal of Ethnographic Theory* 3 (2), 2013, 141–160, <http://www.haujournal.org/index.php/hau/article/view/hau3.2.009>, 10. 5. 2015.

Tematska številka periodične publikacije:

PRIIMEK, Ime (ur.): *Naslov tematske številke: Podnaslov tematske številke. Ime publikacije* letnik (številka), leto izida.

Primer: SIMONIČ, Peter (ur.): *Solidarnost in vzajemnost v času recesije: Razumevanje starih in novih vrednosti in vrednot v poznem kapitalizmu. Ars & Humanitas* 8 (1), 2014.

Članek iz tematske številke periodične publikacije:

PRIIMEK, Ime: Naslov članka: Podnaslov članka. V: Ime Priimek (ur.), *Naslov tematske številke: Podnaslov tematske številke. Ime publikacije* letnik (številka), leto izida, strani.

Primer: VODOPIVEC, Nina: Družbene solidarnosti v času socialističnih tovarn in individualizacije družbe. V: Peter Simonič (ur.), *Solidarnost in vzajemnost v času recesije: Razumevanje starih in novih vrednosti in vrednot v poznem kapitalizmu. Ars & Humanitas* 8 (1), 2014, 136–150.

Doktorske disertacije, diplomska dela in druge neobjavljene študije:

PRIIMEK, Ime: *Naslov disertacije: Podnaslov disertacije. Doktorska disertacija. Kraj: Naziv študijske ustanove, leto.*

Primer: KUŽNIK, Lea: *Interaktivno učno okolje in muzeji za otroke: Teoretski model in zasnova. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2006.*

Primer navajanja časopisnih virov:

PRIIMEK, Ime: Naslov članka: Podnaslov članka. *Ime časopisa*, datum, stran(i).

Primer: ŽIBRET, Andreja: Za prireditve na podeželju od občine manj denarja. *Delo*, 30. 4. 2015, 10.

Primer navajanja ustnih virov:

PRIIMEK, Ime, naslov, intervju, datum.

NOVAK, Janez, intervju, Ljubljana, 15. 5. 2015.

Primeri navajanja arhivskih virov:

Ime in signatura arhivskega fonda – Ime arhiva, arhivska enota, ime in/ali signatura ali paginacija dokumenta.

AS 730 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Gospodstvo Dol, fasc. 43, pg. 1332.

GNI DAT 32 – Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU, Zbirka terenskih posnetkov, DAT 32, Orešje, 20. 3. 1997.

Primeri navajanja spletnih virov:

Spletni vir zaporedna številka: Ime podstrani ali prispevka oziroma opis spletne strani in, če je relevanten, datum objave; naslov spletne strani, datum pregleda spletne strani.

Primer:

Spletni vir 1: Arhiv Glasnikov SED; <http://www.sed-drustvo.si/publikacije/glasnik-sed/glasniki>, 7. 5. 2015.

Spletni vir 2: MURŠIČ, Rajko: Drugačnost bogati, 30. 9. 2014; <https://transyuformator.wordpress.com/2014/09/30/rajko-mursic-drugacnost-bogati/>, 8. 5. 2015.

Za avtorsko delo, objavljeno v Glasniku SED, vse moralne avtorske pravice pripadajo avtorju, materialne avtorske pravice reproduciranja in distribuiranja v Sloveniji in drugih državah pa avtor brezplačno, enkrat za vselej, za vse primere, za neomejene naklade in za vse medije neizključno prenese na izdajatelja.

SAŠA POLJAK ISTENIČ, KATJA HROBAT VIRLOGET
IN MATEJA HABINC (UR.)

Nemi spomini: Manjšine med obrobjem in ospredjem

Urednice Saša Poljak Istenič, Mateja Habinc in Katja Hrobat Virloget so v 51. številki Knjižnice Glasnika Slovenskega etnološkega društva zbrale raziskave o manjšinah v slovenskem prostoru in zamejstvu s pomenljivim naslovom *Nemi spomini: Manjšine med obrobjem in ospredjem*. Knjiga prinaša študije sedmih avtoric, ki kritično osvetljujejo nove vidike (ne)slišnosti etničnih manjšin in ene marginalne družbene skupine v različnih zgodovinskih okoliščinah in realnostih.

Dr. Helena Rožman,
urednica zbirke Knjižnica Glasnika SED

Saša Poljak Istenič, Katja Hrobat Virloget in Mateja Habinc (ur.):
Nemi spomini: Manjšine med obrobjem in ospredjem

ISBN: 978-961-6775-21-2

Mehka vezava, 137 strani

Leto izida: 2017

Zbirka: Knjižica Glasnika Slovenskega etnološkega društva; 51

Založilo: Slovensko etnološko društvo

SLOVENSKO **E**tnološko DRUŠTVO
SLOVENE **E**thnological SOCIETY

Monografija je naprodaj na sedežu društva: info@sed-drustvo.si
in v knjigotrški mreži www.buca.si.

Cena posamezne številke | Price per Issue: 5 EUR
Letna naročnina | Yearly Subscription: 20 EUR
Transakcijski račun SED | SED Transaction Account Number: 02083-0016028646 NLB, d. d.

Distributer | Distribution: BUČA d. o. o.

Glasnik SED je indeksiran v bazah podatkov | Glasnik SED is entered into the following data bases:

Anthropological Index Online (AIO RAI) <http://aio.anthropology.org.uk>
Anthropological Literature <http://hcl.harvard.edu/tozzer/al.html>
ULRICH's International Periodical Directory (I.P.D.) <http://www.ovod.com>
RILM Abstract of Music Literature <http://www.rilm.org/prime-jt.htm1#G>
International Bibliography of the Social Sciences (IBSS)
<http://www.lse.ac.uk/collections/IBSS/about/journalsG.htm>
CAB Abstract <http://www.cabi.org>
ProQuest <http://www.proquest.co.uk/en-UK/>
Scopus <http://www.scopus.com/>
Ebsco <http://www.ebsco.com/>

Revijo subvencionirata Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS in Ministrstvo za kulturo RS. Revija je vpisana v evidenco javnih glasil, ki jo vodi Ministrstvo za kulturo RS pod zaporedno št. 550. | The Bulletin is subsidized by the Slovenian Research Agency and the Slovene Ministry of Culture. The Bulletin has been entered in the record of public printed media at the Slovene Ministry of Culture under the number 550.

Fotografija na naslovnici | Cover Photo:

Detajl gospodarskega poslopja v Škocjanskih hribih. Foto: Anita Matkovič, november 2013
A detail from an outbuilding in the highlands of Škocjan. Photo: Anita Matkovič, November 2013

Izšlo | Published:

Ljubljana, april 2018 | April 2018

SLOVENSKO *Etnološko* DRUŠTVO
SLOVENE *Ethnological* SOCIETY

Metelkova 2, 1000 Ljubljana

TISKOVINA

UDK 39(497.4)(05)
ISSN 0351-2908 (Tiskana izd.)
ISSN 2535-4324 (Spletna izd.)
Ljubljana, april 2018